

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 · 1995 årg. 80

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg Fil.dr Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster

Tom Gullberg · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif

Henrik Meinander · Beatrice Möring · Alexandra Ramsay

Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Vetenskapsmännen och makten

Professorer i regeringarna i Finland och övriga Norden

SEIKKO ESKOLA

Den 17 december 1915 höll teologiska fakulteten vid Kejsarliga Alexanders-universitetet i Finland, det senare Helsingfors universitet, sitt sista sammanträde för vårterminen. Närvarande var fem värdiga professorer, en av dem visserligen inte ordinarie utan tillförordnad att sköta en ledig tjänst. Det enda viktigare ärendet gällde utseende av sakkunniga för att besätta den lediga professuren i praktisk teologi, men inte heller det var förenat med sedvanliga akademiska passioner, eftersom det fanns bara en sökande och hans kompetens föreföll rätt klar.

De fem herrarna såg säkert inget exceptionellt i sitt sammanträde; åtminstone ingenting som skulle ha gjort det förtjänt av att uppmärksammas mer än tre kvarts sekel senare. För dem var sammanträdet en del av vardagens historia, om de värderade vardagshistorikerna sväljer den förolämpningen att jag dristar mig att använda denna närapå heliga term om ett möte mellan fem medelålders herrar – till på köpet teologer.

Men ett dokument kan ibland belysa verkligheten bättre än utförliga analyser. Senaste höst hade jag anledning att bekanta mig med protokollet från detta sammanträde. Det var inte min avsikt att undersöka professorer i politiken, men "jag läste en rad, läste två, mitt hjerta började att slå".¹

Uppsatsen är ett föredrag vid Nordiska historikermötets avslutningsmöte i Oslo 18.8.1994. Föredraget har kompletterats med uppgifter om Norge och Danmark samt senare händelser. Jag har fått förteckningar över norska professorsministrar av professor Sivert Langholm, danska av professor Niels Thomsen och svenska av professor Krister Wahlbäck, för vilket jag önskar uttrycka min tacksamhet.

¹ Helsingfors universitetets teologiska fakultets prot. 17.12.1915, HUA.

Fakultetssammanträdet är alltså inte anmärkningsvärt genom något av de beslut som fattades. Sensationellt blir det däremot om man placerar in de närvarande fakultetsmedlemmarna och de sakkunniga som utsågs vid sammanträdet i Finlands samtida politiska historia. Dekanus G.G. Rosenqvist, professor i dogmatik och morallära, var en uppskattad lantdagsledamot från svenska folkpartiet och en av de främsta teoretikerna inom den konstitutionella riktningen mot förryskningspolitiken. Tf professor Lauri Ingman var åter lantdagens andra vicetalman och hade nyligen avancerat till det inflytelserika gammalfinska partiets ledning.

Av fakultetens fem ledamöter satt alltså två i lantdagen, Ingman som en av de tre talmännen. Av de sakkunniga som utsågs vid sammanträdet var en, professorn i förvaltningsrätt K.J. Ståhlberg, som skulle bedöma sökandens kompetens i kyrkorätt, rent av lantdagens talman. Också en annan av de sakkunniga, pedagogikprofessorn A.M. Soininen, som skulle bedöma sökandens religionspedagogiska meriter, hade tidigare varit lantdagsman.

Denna grupp av fem fakultetsledamöter och tre sakkunniga blir ännu intressantare om vi blickar fyra år framåt i tiden, till år 1919. En av de sakkunniga, K.J. Ståhlberg, var då Republikens president, sökanden till den lediga tjänsten, Lauri Ingman var statsminister och den andre sakkunnige, professor Soininen undervisningsminister. I själva verket uppträdde här två av de viktigaste och mest inflytelserika politikerna i 1920-talets Finland; de var då viktigare än Mannerheim och Paasikivi, vilkas senare insatser lätt, men oberättigat projiceras till att kasta glans över dem också under 1920-talet. Ståhlberg var landets första och senare högt uppskattade president. Lauri Ingman var statsminister två gånger samt den starke mannen i flera andra regeringar, en skicklig realpolitiker och en mästare i det parlamentariska spelet.

Jag har uppehållit mig så här länge vid detta protokoll som nästan av en händelse kom i mina händer, därför att det kastar ljus över stora sammanhang. Det visar på ett förbluffande sätt Helsingfors universitets unika inflytande i Finlands historia.

Jag skall inte här gå in på omfattande spekulationer om den samhällliga maktens väsen och om de positioner där den utövas. Jag utgår helt enkelt från att ledamotskap i statsrådet – innehavet av en ministerpost – medför betydande politisk makt. Den utövas förvisso sedan mera effektivt av somliga än av andra.

Finlands första president (1919–1925) K.J. Ståhlberg var professor i förvaltningsrätt. Han är den enda av landets tio presidenter som varit professor; fem av presidenterna har disputerat för doktorsgraden. Antalet statsministrar uppgår till 38. Av dem har åtta varit professorer och 15 disputerat för doktorsgraden. Helsingfors universitets porträttbyst av Ståhlberg har utformats av Wäinö Aaltonen. (Helsingfors universitets museum.)

Professorer i Finlands regeringar

Finland har under 75 år av självständighet haft 66 regeringar.² I 45 regeringar, d.v.s. mer än två tredjedelar, har åtminstone en professor innehaft en ministerportfölj. Före andra världskriget hade landet 22 regeringar; bland dem fanns det bara en där ingen professor satt som minister. Av dessa 22 regeringar hade tio en statsminister som var professor vid Helsingfors universitet.

Fram till hösten 1944 hade en professor vid Helsingfors universitet lett

² Uppgifterna om Finlands regeringar bygger på en förteckning utarbetad vid Tammerfors universitets institution för politik; professor Olavi Borg har vänligen låtit mig utnyttja den. Förteckningen över professorsministrarna har jag sammanställt utgående från den med hjälp av *Valtioneuoston historia IV* (1976) och *Kuka kukin on*.

Det är inte helt entydigt att definiera vem som är professorsminister. Några har nämligen övergått från en professur till en genraldirektörspost el. motsv. Jag har för hela perioden räknat med också de ministrar i flera regeringar som innehade professorstjänst då de första gången blev medlemmar av statsrådet. Jag har vidare räknat in undervisningsminister Gustav Björkstrand, även om han inte innehade professortjänst då han utnämndes. Då han blev medlem av statsrådet hade han dock skött professur i flera år och utnämndes senare. Till professorerna har jag även räknat biträdande professorer och professorer vid forskningsinrättningar.

Tabell 1. Professorsministrarna i Finland enligt disciplin

	Teol	Hum	Jur	Samh- vet	Agro- forst	Nat	Med	Tekn	Han- dels	Tot.
1918-1944	1	3	6	1	2	1	–	2	1	17
1945-	1	3	3	6	2	1	1	–	1	18
Tot.	2	6	9	7	4	2	1	2	2	35

landets regering i tretton och ett halvt år, det vill säga under mer än hälften av självständighetstiden fram till detta år. Och det är inte heller fråga om en enda exceptionell professorspolitiker. Professorsstatsministrarna bestod av sju olika personer från fyra olika fakulteter.³

Men hösten 1944 upphör också professorsstatsministrarnas historia. Den siste hittills var professorn i klassisk filologi Edwin Linkomies, senare rektor och kansler för Helsingfors universitet. Han ledde den regering som 1943–1944 tog som sin uppgift att lösgöra Finland från kriget. Efter andra världskriget har professorernas inflytande minskat, men också under efterkrigstiden har mer än varannan regering (22 av 38) haft åtminstone en professor som minister.

Vilka var då dessa professorsministrar, som alltså satt i 45 regeringar? Eftersom en del av dem satt i flera regeringar är totalantalet 35. Tab. 1 visar hur de fördelar sig enligt vetenskaplig disciplin. Juristerna har alltså varit talrikast med nio ministrar. Om man räknar företrädarna för merkantila vetenskaper som samhällsforskare kommer samhällsvetarna upp till samma antal, och humanisterna nästan lika högt om man räknar också teologerna till humanisterna. Följande grupp består av agro-forstvetenskaperna. Företrädare för denna sektor har speciellt förekommit som fackministrar, men bland dem finns också A.K. Cajander, som var statsminister i tre regeringar. Det finns också företrädare för naturvetenskaper och teknik, men de är färre.

Historikernas andel är överraskande liten om man beaktar historikernas viktiga insatser i finländsk politik under autonomins sista decennier. Banbrytarna inom finländsk historieforskning, professorerna och senatorerna

³ Om Helsingfors universitets professorer i politiken under mellankrigstiden, se även Matti Klinge, *Helsingin yliopisto 1917–1990* (Helsinki 1990), s. 35–37.

Tabell 2. Professorsministrarnas partitillhörighet i Finland

	Saml	FP/Lib	SFP	Agrt/Cp	Soc.dem	DFFF	Fack	Tot.
1918-1944	8	5	2	1	1	–	–	17
1945-	–	3	3	3	1	–	8	18
Tot.	8	8	5	4	2	–	8	35

G.Z. Yrjö Koskinen och J.R. Danielson-Kalmari har inte fått efterföljare som varit lika inflytelserika politiker och medlemmar av statsrådet. Bara två historieprofessorer har suttit i statsrådet. Den ene var var den framstående samhällshistorikern, socialdemokraten Väinö Voionmaa, som på 1920- och 1930-talen verkade både som utrikesminister och som handels- och industriminister; han hörde till de främsta ministrarna i de regeringar där han medverkade. Den andre är diplomaten och diplomatihistorikern, centerpartisten Keijo Korhonen, som var professor i politisk historia. Han var utrikesminister under en kort period på 1970-talet.

Man fäster sig vid att det bland professorsministrarna finns bara en medicine professor och endast två professorer i teknik, båda redan på 1920-talet. I dessa siffror avspeglas alltså inte teknikens och näringslivets expansion. Det är också värt att notera att juristerna och samhällsvetarna har bytt plats efter andra världskriget.

Hur är det då med professorsministrarnas partitillhörighet? Som tab. 2 visar kom de flesta fram till tiden efter andra världskriget från "den bildade klassens partier", alltså de som kan sägas representera det man brukar kalla den bildade klassen: samlingspartiet, som representerar högern, framstegspartiet-liberalerna och svenska folkpartiet. Agrarförbundet, senare centerpartiet, och socialdemokraterna representeras av en professor var. Professorsministrarna från de båda finska "intelligenspartierna" hörde dessutom i allmänhet till de tongivande ministrarna i ifrågavarande regering – jag skulle hänföra fem av samlingspartiets och fyra av framstegspartiets till denna kategori. Efter andra världskriget behöll svenska folkpartiet och liberalerna sina positioner fram till mitten av sjuttioalet. Samlingspartiet – de finskspråkiga konservativa – förlorade sin professorsrepresentation helt och hållet. Detta kompenseras inte heller av fackministrar, även om deras antal råkar vara exakt lika stort som antalet professorsministrar från samlingspartiet före kri-

get. En närmare granskning visar nämligen att endast få av fackministrarna efter kriget stod nära samlingspartiet.

Agrarförbundets/centerpartiets dominerande ställning i finländsk politik under perioden från 1950- till 1970-talet ledde till att några professorer från partiet satt i regeringen. Vänsterpartiernas andel har däremot förblivit på en mycket låg nivå, vilket ytterligare betonas av att de haft så många ministertaburetter. Kommunisterna/folkdemokraterna har inte placerat en enda professor i regeringen. Inom dessa partier valdes nog några unga akademiska intellektuella in i riksdagen i samband med den radikala vågen på 1960- och 1970-talen och några blev till och med ministrar. Politiken slukade dock deras tid så totalt att de aldrig fick möjlighet att meritera sig akademiskt.

Högskoleväsendet i Finland har under de senaste decennierna expanderat enormt också geografiskt, men det avspeglas inte i professorsministrarnas sammansättning. Helsingfors universitet leder överlägset och därefter kommer de andra högskolorna i Helsingfors. Från högskolor utanför Helsingfors har landet under hela självständighetstiden fått bara tre ministrar, från Åbo Akademi samt från Kuopio och Tammerfors universitet.

I dessa kvinnohistoriens tider fäster man sig vid det mycket ringa antalet kvinnliga professorsministrar. De är bara två. I Keijo Liinamaas expeditiönsminister 1975 satt professorn i straffrätt Inkeri Anttila som justitieminister och i början av 1980-talet var biträdande professorn i barnpsykiatri Vappu Taipale social- och hälsovårdsminister. Så småningom har jämlikhet mellan könen uppnåtts bland professorsministrarna, men tyvärr på ett mindre angenämt sätt: det finns inte längre vare sig manliga eller kvinnliga professorer bland statsrådets ledamöter.

Makt och inflytande

Vilken betydelse hade då alla dessa professorer i regeringen? Hur rätt hade Friedrich Nietzsche då han sade att "i politiken spelar professorerna alltid en komisk roll"?

Förre riksdagsledamoten Eeva Kuuskoski, mångårig centerpartistisk social- och hälsovårdsminister och länge folkets favorit i opinionsundersökningarna inför Finlands senaste presidentval, konstaterade nyligen i en tidningsintervju: "I regeringen finns det ju alltid två slag av ministrar, första kedjan och andra kedjan".⁴ Om vi accepterar Kuuskoskis kategorisering av minist-

⁴ *Suomenmaa* 5.7.1994. Samma iakttagelse har gjorts av andra medlemmar av statsrådet.

rarna, som bygger på en lång personlig erfarenhet inom regeringen, måste vi konstatera att under "första republiken" – för att nu använda denna litet tvivelaktiga term om åren 1918–1944 – hörde nio av 17 professorsministrar utan tvekan till "första kedjan": A.K. Cajander, Rafael Erich, Lauri Ingman, T.M. Kivimäki, Edwin Linkomies, E.N. Setälä, Antti Tulenheimo, J.H. Vennola och Väinö Voionmaa.⁵

Efter 1945 spelar professorerna inte längre i första kedjan. Av tolv professorsministrar i "andra republiken" kan man räkna bara tre till första kedjan och de var alla samtidigt också partiordförande. Under den här tiden utsågs heller ingen professor till statsminister, om man inte vill räkna agrarförbundets ledare V.J. Sukselainen, som var professor i nationalekonomi och rektor för Yhteiskunnallinen korkeakoulu, "Samhällshögskolan", som är Tammerfors universitetets föregångare. Sukselainen hade dock några år tidigare blivit generaldirektör för Folkpensionsanstalten och var alltså inte professor då han blev statsminister.⁶ Under efterkrigstiden har professorerna i allmänhet suttit i regeringen som fackministrar och måste därmed hänföras till andra kedjan.

Under de två sista decennierna, sedan 1975, har det inte funnits någon professor i regeringarnas första kedja. Under de senaste åtta åren har professorerna varit helt försvunna från regeringsnivån. Glansen är borta, men man kan knappast heller hitta någon som skulle spela en komisk roll.

När Otto von Bismarck fick veta att 21 professorer invalts i den preussiska lantdagen utropade han: "Einundzwanzig Professoren, mein Vaterland, Du bist verloren". I Finland kan man tvärtom säga, att en professor som statsminister räddade forsterlandet. I det dramatiska läget sommaren 1944 då fronten på Karelska näset hade brutit samman, besvarade Sovjetunionen de finländska fredssonderingarna med att kräva villkorslös kapitulation. Inom regeringen fanns olika åsikter om hur man skulle tolka det sovjetiska kravet och vissa inflytelserika politiker var benägna att acceptera det. Ett

⁵ Förteckningen bygger på min bedömning av deras verksamhet. Till första kedjan har jag räknat statsministrarna och andra uppenbart centrala ministrar oberoende av portfölj.

⁶ Till första kedjan räknar jag J.-M. Jansson, Esa Kaitila och V.J. Sukselainen. Den sistnämnde var två gånger statsminister, 1957 och 1959–1961, men hade redan 1954 överflyttat från sin professur vid Yhteiskunnallinen korkeakoulu till posten som generaldirektör för Folkpensionsanstalten. Sukselainen var redan professor då han var finans- och inrikesminister 1950–1954.

dokument som docent Martti Turtola nyligen funnit i Moskva visar, att den sovjetiska regeringens avsikt faktiskt var att Finland skulle gå samma väg som Baltikum. Avgörandet att fortsätta kampen – vilket räddade landets självständighet – fälldes uttryckligen av regeringens viljestarka statsminister, den redan nämnde klassiske filologen, professor Linkomies, som tidigare varit riksdagens vicetalman och styrde sin ministär med fast hand. I den krigansvarighetsprocess som genomfördes efter sovjetiska krav efter kriget dömdes han till fängelse, men detta gav honom en hjältegloria. Han återvände snart från fängelset till sin lärostol och blev rektor och kansler för Helsingfors universitet.

Bland 1920- och 1930-talens professorsministrar fanns också flera mycket starka personligheter, som påverkade politikens inriktning. Den viktigaste var den redan nämnde Lauri Ingman, som lämnade politiken för att bli ärkebiskop. Ingman var en exceptionell teolog: en pragmatisk konservativ, en skarp debattör i riksdagens plenum, men som bäst då han utformade kompromisser i utskott och kommittéer. Hans inflytande var centralt då aktivisternas och Mannerheims plan på ett angrepp på Petrograd gick om intet sommaren 1919. Som ärkebiskop fördömde han kategoriskt den högerradikala Lapporörelsens olagligheter. Såväl Ingman som Linkomies var humanister med en klassisk skolning.

Professorerna i politiken

Varför hade professorerna under mellankrigstiden en så här stark position inom Finlands regeringar och politik? Den första förklarande faktorn är Helsingfors universitets, dess lärares och själva institutionens, centrala ställning i Finlands historia under 1800-talet, något som särskilt professor Matti Klinge har behandlat i sina undersökningar. Professorerna och studenterna spelade en central roll i den nationella rörelsen, i motståndet mot förryskningspolitiken och i självständighetssträvandena.

En annan faktor är den politiska rutin som verksamheten vid ständerlantdagarna förde med sig. Finland hade en fyraståndslantdag ända fram till 1906. Helsingfors universitet hade rätt att utse två representanter till prästeståndet. Dessutom utsåg stiftsprästerskapet och skollärarna ofta professorer att representera dem. Under den sista ståndslantdagen var nio – d.v.s. en femtedel – av prästeståndets 48 representanter professorer och en var universitetslärare utan att inneha en ordinarie lärostol. Av lantdagsmännen var

Professorn i klassisk filologi Edwin Linkomies (1894–1963) var statsminister under det dramatiska slutskedet av kriget 1943–44. Han var rektor för universitetet 1956–62 och kansler 1962–63. Linkomies har varit professor längre än någon annan under universitetets 350-åriga historia. Atte Laitilas porträtt av Linkomies är från 1953 och tillhör universitetets konstsamlingar. (Helsingfors universitets museum.)

fem humanister, dessutom fanns det en läkare, en fysiker, en jurist och en teolog.⁷ Prästeståndet var alltså närapå ett lärt stånd.

När vi dessutom beaktar, att det satt sju professorer i adelsståndet – där var deras representation visserligen relativt sett betydligt mindre än i prästeståndet – kan man fastslå att det satt 16 professorer i den sista ståndslantdagen, d.v.s. var fjärde av Helsingfors universitets 64 professorer.⁸ Det gav en betydande politisk erfarenhet och visar samtidigt ett stort intresse för politik.

En tredje faktor är geografin. Man inser dess betydelse om man jämför med Sverige, där de prestigefyllda statsuniversiteterna låg i Uppsala och Lund, d.v.s. med den tidens kommunikationer rätt långt borta från det politiska livets centrum. I Helsingfors ligger senaten, senare statsrådet, och universitetet båda vid Senatstorget.

⁷ *Suomen pappissäädyn pöytäkirjat ylimääräisiltä valtiopäiviltä 1905–1906 I*, s. 1–3.

⁸ *Protokoll förda vid Finlands Ridderskap och Adel vid Landtdagen 1905–1906*, s. 3–9. *Kertomus Suomen Keisarillisen Yliopiston toiminnasta 1905–1908* (Helsinki 1908), s. 5.

Ett kvarter längre bort fanns Ständerhuset och Heimola, där enkammarlantdagen sammanträdde efter 1906. Det korta avståndet mellan universitet och senat var ingen tillfällighet. När Helsingfors gjordes till huvudstad under 1800-talets första decennier ville man ge universitetet en synlig roll i storfurstendömet.⁹ Dess huvudbyggnad hade samma status i huvudstadens stadsplan som senaten, den främsta regeringsbyggnaden, senare säte för statsrådet – universitetets byggnad var också lika hög som regeringsbyggnaden.

Allt detta bidrog till att dra in de aktiva professorerna i politiken; deras politiska aktiviteter hindrade dem inte från att också hålla sina föreläsningar. Akademiledamoten Oiva Ketonen, en av 1950- och 1960-talens centrala högskolepolitiker, hävdade att Helsingfors universitets plan på 1910-talet att flytta hela universitetet till Mejlans, där det skulle ha fått ett enhetligt campusområde på en utmärkt plats, stupade på att de dåvarande ledande professorer var så engagerade i politiken. De tyckte att vägen skulle ha blivit för lång till statsrådet – symboliskt och konkret.¹⁰

Helsingfors universitets och studenternas stora betydelse i Finlands historia, i synnerhet under autonomins tid, har uppenbarligen också lett till att professorer enligt flera sociologiska undersökningar har åtnjutit ett stort anseende i Finland. Urpo Rauhala publicerade i mitten av 1960-talet en omfattande undersökning om uppskattningen av olika yrken i Finland. Professor var den tredje i ordningen av alla de ca 1300 yrkena i hans undersökning. Högre i rangskalan före professorn placerades bara presidenten i högsta domstolen och statsministern. Professorerna placerade sig bra också i den undersökning som Kaare Svalastoga gjorde i Danmark under 1950-talet, men inte så väl som i Finland.¹¹ Tyvärr har man inte upprepat doktor Rauhalas undersökning; vi vet därför inte hur professorernas status har utvecklats senare.

Jag kan här inte låta bli att berätta vad en grand old man i finländskt universitetsliv efter kriget Heikki Waris, ledamot av Finlands Akademi, pro-

⁹ Matti Klinge, 'Keisarillinen yliopisto', *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917* (Helsinki 1989), s. 97, Rainer Knapas, 'Yliopiston päärakennukset', *ibid.*, s. 232–239.

¹⁰ Oiva Ketonen, *Yliopistopoliittikkaa oppimassa* (Helsinki 1967), s. 160–165.

¹¹ Urpo Rauhala, *Suomalaisen yhteiskunnan sosiaalinen kerrostuneisuus. 1960-luvun suomalaisen yhteiskunnan sosiaalinen kerrostuneisuus ammattien arvostuksen valossa* (Helsinki 1966), s. 51, 78, 83.

fessor, sociolog, prorektor vid Helsingfors Universitet svarade då en amerikansk kollega frågade om hans lön. Waris kände ju av egen erfarenhet väl förhållandena i USA och svarade: "min lön är bara hälften av Er, men den sociala prestige jag åtnjuter är dubbelt större än den som kommer Er till del".

Övriga Norden

Men hurudant var läget i övriga Norden? I Sverige har man sedan 1917 – sedan Nils Edéns liberal-socialdemokratiska koalition – haft 23 regeringar, alltså väsentligt färre än i Finland. Skillnaden i antalet ministrar torde dock vara mindre, eftersom innehavarna av ministertaburetter har bytts rätt ofta i de långlivade svenska regeringarna. Jag uppskattar att antalet ministrar är ungefär hälften av antalet i Finland.¹²

Enligt de uppgifter jag haft tillgång till – vilkas exakthet jag inte kan garantera – har det bara suttit ett femtontal professorer i de svenska regeringarna. Den enda professorsstatsministern är just Nils Edén. Jag räknar inte med Ernst Trygger, eftersom han lämnade sin professur i processrätt vid Uppsala universitet hela 18 år innan han blev statsminister 1923, först för högsta domstolen och senare för politiken och näringslivet. De flesta professorsministrarna – Gösta Bagge, Bertil Ohlin och K.G. Westman – satt i den bredbasiga samlingsregeringen under kriget. Därefter har professorer varit verkligt rara fåglar i de svenska regeringarna. Bara tre har flugit på politikens högsta himmel: Gunnar Myrdal som handelsminister till våren 1947, den främste av de tre, Östen Undén, som utrikesminister till 1962 och sedan Staffan Burenstam Linder som handelsminister 1979–1981. Det fanns inga professorer i Carl Bildts regering och inte heller i Ingvar Carlssons som inledde sitt arbete hösten 1994. Professorerna har alltså i drygt trettio år i praktiken lyst med sin frånvaro i de svenska regeringarna. Skillnaden är uppenbar jämfört med Finland.

Också Norge och Danmark skiljer sig klart från Finland. Medan antalet professorsministrar under Finlands självständighetstid alltså uppgått till 35, har de varit 10 i Norge och 14 i Danmark under motsvarande tid. Ingen

¹² Regeringarna i Finland har fram till sommaren 1994 haft totalt 564 ministrar, se *Valtionevoston historia IV* och den ovan nämnda förteckningen vid Tammerfors universitet. Jag uppskattar ministrarna i de svenska regeringarna till ca 260–270, se Hadenius-Molin-Wieslander, *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*, s. 363–375. Antalet skulle alltså vara omkr. hälften av antalet ministrar i Finland.

professor har varit statsminister. De sista professorerna som regeringschefer finner vi i båda länderna i början av seklet – J. Deuntzer i Köpenhamn 1901–1905 och G.F. Hagerup i Kristiania 1903–1905, båda jurister. Den sista nordiska professorn som lett en regering utanför Finland var alltså Nils Edén så långt tillbaka som 1917–1920. Under åren 1850–1905 satt sex professorer i den danska regeringen, av dem var fem jurister.

Till första kedjan kan man i Norge knappast räkna någon annan av professorerna än Halvdan Koth på 1930-talet. Edvard Bull var visserligen utrikesminister 1928, men eftersom den regeringen satt endast tre veckor, kan man inte räkna honom till första kedjan. I Danmark måste man till denna kategori räkna finansministrarna Thorkild Kristensen (1945–1947, 1950–1953) och P. Nyboe Andersen samt Mogens Fog (1945). Danmark och Norge skiljer sig från Finland och Sverige även i det avseendet att mycket få professorer satt i regeringen under mellankrigstiden – fyra i Norge och ingen i Danmark fränsett två fackministrar i den kortvariga expeditionministären påsken 1920.¹³

Danmark är intressant också i det avseendet, att landet haft de flesta professorerna som ministrar (totalt sex) i Norden efter 1977. I Anker Jørgensens ministär 1977–1982 satt fyra professorer och i Poul Schlüters regeringar två. Av dessa "färska" danska professorsministrar var bara socialdemokraten Erling Olsen (bostadsminister 1978–1982) och Ole Espersen (justitieminister 1981–1982) parlamentsledamöter innan de blev medlemmar av regeringen.

Såväl i Norge som i Danmark fördelar professorsministrarna sig rätt jämnt på borgare och socialister. Den enda professorn som förträtt kommunisterna i regeringen finner vi i Danmark. Neurologen Mogens Fog, som var rektor för Köpenhamns universitets 1966–1972, hörde till motståndsrörelsens ledare och representerade yttervänstern i den regering som bildades omedelbart efter ockupationen. Fog var sedan 1959 med om att grunda Socialistisk folkeparti. I Danmark har hälften av professorerna i regeringen varit samhällsvetare, tre jurister. I Norge har ingen jurist suttit i regeringen efter första världskriget, men däremot fyra humanister och tre samhällsvetare. Den enda kvinnliga professorn utanför Finland finner vi i Danmark: psykologen och socialdemokraten Lise Stergaard, kulturminister i Jørgensens ministär 1977–1982.

¹³ Sivert Langholm t. Seikko Eskola 22.12.1994 och Niels Thomsen t. Seikko Eskola 18.9.1994.

Allt som allt intog professorerna i Finland en viktigare ställning på regeringsnivån och utövade ett mycket större inflytande än i de andra nordiska länderna. Detta drag bestod – om också hela tiden försvagat – ända fram till mitten av 1970-talet. Därefter har läget förändrats. På 1980-talet har professorerna i Danmark haft mera att säga till om på regeringsnivå, men i samtliga nordiska länder har professorernas ställning varit rätt anspråkslös under de senaste två decennierna.

I riksdagslabyrinterna

Professor Sten Carlsson behandlade 1956 vetenskapsmännens ställning i politiken i sin ytterst intressanta installationsföreläsning i Uppsala "Individ och kollektiv i historien". Jag tillåter mig att citera ett längre avsnitt:

Det händer, att riksdagsmän och partiledare beskyllas för att inte vara tillräckligt intellektuella eller skarpsinniga. Men politik är inte i första hand en intellektuell utan en praktisk sysselsättning. Parlamentariker, som vilja ha framgång, måste i första hand vara kongeniella med den grupp, vars intressen de förfäktar. Sådana män som Ifvarsson, Boström, Lindman och Per Albin Hansson höjde sig väl från strängt intellektuell synpunkt inte så mycket över de kollektiv, ur vilka de utgingo. Hemligheten med dem var, att de i blomman av sin ålder på ett genuint sätt tolkade de stämningar, som mer eller mindre vagt rörde sig inom de grupper, som just vid respektive tidpunkter innehade nyckelpositioner i det politiska livet. De blevo de rätta männen i de rätta ögonblicken. I allmänhet finnas nog dylika män till reds, men det förekommer utan tvivel också, att kollektiva tendenser inte få fritt utlopp, emedan de rätta männen saknas. Uppenbart är å andra sidan, att en ledare visserligen kan påverka en politisk grupp men att han inte förmår föra den utanför de rāmärken, som dess egna sociala förutsättningar utstaka. Det fick Ramsey McDonald erfara, när han blev en hövding utan följe. Utpräglade doktorinärer väcka för det mesta kollektivets misstro och blir ihjälslagna eller landsförvisade: Savonarola, Gustaf IV Adolf, Trotski. Och när vetenskapsmän i höjden av sin tids politiska bildning – t.ex. Geijer, Pontus Fahlbäck och Harald Hjärne – ge sig in i riksdagslabyrinterna, måste de ofta uppleva, att de blir outsiders, emedan deras tankar sakna förankring i kollektivets föreställningsvärld.¹⁴

Sten Carlsson lade fram sin inträngande analys för 39 år sedan, men på väsentliga punkter stämmer den än idag. Men hur träffande hans analys än är, lämnar den också vägen öppen för undantag, för dem som kände sig hemma i riksdagslabyrinterna. Bland de svenska professorerna hörde säkert Östen Undén, Gösta Bagge och Bertil Ohlin till dem. I Finland fanns det många sådana bland professorsministrarna före 1945 – Carlssons analys passar inte in på Finland under den tiden.

¹⁴ *SHT* 1956, s. 368–369.

Däremot stämmer den väl in på Finland under de senaste decennierna – och skulle jag tro även på Sverige, Danmark och Norge. Det har fortfarande funnits professorer bland riksdagsledamöterna. De har visserligen varit rätt få. I Finlands riksdag satt 1991–1994 två professorer, samlingspartisten Martti Tiuri och zoologen Erkki Pulliainen, som representerar de gröna. Båda fortsätter i den nya riksdag som valdes våren 1995 och fick sällskap av professorn i gymnastiska vetenskaper Kalevi Olin. Professorernas framgång i valet var mycket anspråkslös. Eftersom väljarna i Finland röstar på person, kan man dra slutsatser också om professorernas popularitet. Totalt 19 professorer kandiderade och tre valdes, d.v.s. en sjättedel; ingen av de uppställda kvinnliga professorerna blev invald.

Professorernas framgång i riksdagen har inte varit särskilt imponerande under de senaste decennierna. Det är givetvis för tidigt att yttra sig om dem som invaldes våren 1995, men man kan redan bedöma dem som valts tidigare.

Martti Tiuri, som suttit i riksdagen sedan 1983, är en internationellt mycket framstående forskare i radioteknik och tidigare forskarprofessor vid Finlands Akademi; han hör till landets vetenskapliga elit. Trots att hans kunskaper i energifrågor och kärnfysik står på en helt annan nivå än de andra riksdagsmännens, vägrade de inte speciellt mycket tyngre i riksdagens stora kärnkraftsdebatt än de inlägg som gjordes av hans kolleger.

Poeten, författaren och professorn i socialpsykologi, den av många prisade föreläsaren Kullervo Rainio, en typisk traditionell intellektuell, befann sig helt uppenbart i fel miljö i riksdagslabyrinterna. Kyrkohistorikern Mikko Juva, som valdes till ordförande för liberala folkpartiet, märkte också snart att riksdagen var fel forum för honom, han blev i stället rektor och kansler för Helsingfors universitet och senare en mycket uppskattad ärkebiskop. Riksdagen var heller inte rätt forum för Juvas efterträdare som liberalernas partiledare, den begåvade Pekka Tarjanne, som utnämndes till professor i fysik före han fyllt 30 år. Efter sin tid i riksdagen och som kommunikationsminister återvände Tarjanne inte längre till universitetet, utan blev först generaldirektör för post- och telestyrelsen och sedan generalsekreterare för det internationella teletrafikförbundet (ITU) i Genève.

Det förefaller som om bara ett par professorer under de senaste decennierna klarat sig med rimlig framgång i parlamentet i Finland. Samlingspartisten Erkki Pystynen, professor i kommunalpolitik, var riksdagens talman under perioden 1983–1987, men inte heller han blev minister. Professorn i

politisk historia L.A. Puntila kände sig alldeles utmärkt hemma i parlamentslabrynten sedan han som 59-årig invalts som socialdemokrat i riksdagen 1966. Denne mångsidige kulturorganisator avancerade redan under sin första period som riksdagsman till ordförande för den socialdemokratiska riksdagsgruppen. En lätt kritisk medlem av gruppen konstaterade efter att ha följt med hans aktivitet en tid: "Jag trodde att där kommer en snäll professor, men där kom också en sjujåkla juntaman" – ett bättre erkännande för anpassning till de parlamentariska labrynterna kan man inte gärna få. Men lika litet som Pystynen lyckades Puntila få säte i regeringen och han lämnade besviken riksdagen efter en valperiod.

Enpersonslistorna i Finland förefaller inte heller att gynna professorer eller andra experter. Pystynen misslyckades med att bli omvald just i det skede då han med största sannolikhet skulle ha blivit undervisningsminister.

Det är också ett tidens tecken att då det gamla professorspartiet samlingspartiet vid sin partikongress i augusti 1994 valde ny ordförande, nämndes inte en enda professor bland de tänkbara kandidaterna, men nog flera representanter för näringslivet.

Uppgång och fall

Rubriken för uppsatsen kunde egentligen som en hedersbetygelse för Edvard Gibbon ha varit: "The Rise and Fall of the Finnish Professor in Politics". Jag utgick från några professors sammanträde i Helsingfors universitets teologiska fakultet där de närvarande ledamöterna och de utsedda sakkunniga kom att bilda en betydande del av landets högsta politiska elit under de följande åren. Men under de åtta senaste åren, alltså sedan 1987, har inte en enda professor suttit i Finlands regering. Ingen utsågs heller till den mångpartiregering som bildades efter valet våren 1995 och som består av partier från samlingspartiet till vänsterförbundet och de gröna. Under de två föregående decennierna satt också bara få professorer i regeringen och ingen av dem hörde till dess första kedja.

Vad beror detta på? Orsakerna måste sökas i förändringar såväl inom politiken och samhället som inom vetenskapssamfundet. Under åren efter andra världskriget övergick makten i Finland för decennier framåt till de så kallade stora folkpartierna, agrarförbundet/centerpartiet, socialdemokraterna och folkdemokraterna/kommunisterna. De gamla partierna, de som jag kallat "den bildade klassens partier", sköts åt sidan. Det gällde särskilt det största, det konservativa samlingspartiet, som återkom som ett viktigt rege-

ringsparti egentligen först 1987. Liberalerna medverkade nog då och då i regeringen, men deras tyngd var liten fränsett i vissa situationer. Svenska folkpartiet har visserligen nästan konstant varit i regeringsställning, men partiet har alltid haft så få ministrar och dess inflytande har varit så pass litet att det inte erbjudit någon betydelsefull kanal för universitetsfolk.

Med andra ord drog förändringarna i politikens struktur undan grunden för universitetsvärldens engagemang i politiken. Det finskspråkiga liberala partiet och Svenska folkpartiet var de partier där professorer blev ministrar, men kanalen var alltför smal.

En annan faktor är den interna utvecklingen inom universitets- och vetenskapssamfundet, som dock inte inverkade så mycket före mitten av 1970-talet jämfört med tiden före andra världskriget. Högskolväsendets snabba utveckling öppnade nämligen på 1960- och 1970-talen professurer också för mycket unga forskare. Under de senaste femton åren har konkurrensen om universitetstjänster dock hårdnat på ett sätt som gör det nästan omöjligt att samtidigt både meritera sig och engagera sig effektivt i politiken.

Åtminstone på den humanistisksamhällsvetenskapliga sektorn når en forskare sällan en professur under femtio år. Om utnämningsskriterierna inte ändras kommer åldern snarare att stiga än sjunka. Tiden före utnämningen har ifrågasvarande tillbringat i en skoningslös vetenskaplig konkurrens. Där finns ingen tid för att skapa en politiska karriär.

Om en professor efter utnämningen försöker komma in i riksdagen är utsikterna inte särdeles goda. Framför allt har en sådan professor inte längre tid att bygga upp en sådan position inom sitt parti att den skulle öppna vägen till första kedjan. Där räcker inte en valperiod. De tidigare starka professorspolitikerna var också mångåriga riksdagsmän och ofta partiledare. Numera måste man i ett tidigt skede välja mellan en politisk och vetenskaplig bana och det finns ingen återvändo när man en gång gjort sitt val.

Den här utvecklingen förklarar också varför kvinnliga professorerna inte oftare uppnått ministertaburet, trots att det finns många kvinnor inom politiken och på höga poster. Kvinnorna började helt enkelt erövra professurer i ett så sent skede, att professorernas tid i politiken redan var över.

Idag skulle det otvivelaktigt finnas en social beställning på en 35–45-årig representativ kvinnlig professor. I riksdagsval skulle hon säkert få röster och vägen uppåt skulle senare stå öppen. Sådana klipska kvinnor träffar man förvisso ofta i universitetens korridorer, laboratorier och bibliotek. Men i

den åldern blir man ännu inte professor; eller om någon exceptionellt skulle bli det, har hon inte hunnit skaffa sig en tillräckligt bred samhälls- och politisk erfarenhet. Om hon åter har skaffat sig sådana meriter, har hon inte samlat tillräckliga vetenskapliga meriter. Medierna har blivit allt viktigare i det politiska livet, men de har en benägenhet att missgynna dem som nått över ett halvt sekel i ålder.

I Finlands högsolor fanns år 1920 140 professorer och biträdande professorer. År 1993 var de 1950, d.v.s. antalet har blivit fjorton gånger större. Studentantalet har ökat ännu mera: från 3500 till 126 000, alltså trettio gånger. Trots det måste man konstatera att den finländska professorn och studenten idag har mindre inflytande i politiken och samhället än för 75 år sedan. Det är en paradox vars bakgrund jag här har försökt belysa.

Behöver vi då professorer inom politiken, särskilt på dess ledande poster? Med tanke på högskoleväsendet och vetenskapen, utan tvekan. Men mera allmänt? Det är något jag inte skall försöka besvara här, men jag vill i alla fall konstatera att det med tanke på demokratin inte i längden är lyckligt, att politiken övergår helt i yrkespolitikernas händer. Men jag vill i alla fall än en gång, trots att jag här är litet jävig, upprepa att jag trots allt ändå inte tror att professorerna i Finland åtminstone hittills skulle ha spelat en komisk roll i politiken.

För fred och kristen tro

Skyddskårsrörelsens upplysningsverksamhet

ERKKI VASARA

Skyddskårsorganisationen var en av de viktigaste faktorerna i Finlands politiska liv under mellankrigstiden. Dess politiska karaktär var en följd redan av dess uppkomsthistoria – organisationen växte ju fram ur den segrande vita armén 1918. Organisationen leddes av borgare, närmast högermän, och medlemmarna hörde politiskt till högern och centern.¹ De bärande politiska krafterna bland skyddskåristerna var agrarförbundet och nationella samlingspartiet, vilkas stöd inom de olika skyddskårerna givetvis var beroende av de lokala politiska maktförhållandena. I enlighet med sin uppgift var organisationen inriktad på försvarsarbete, men speciellt under dess första år utgjorde den också självklart en antikommunistisk kraft riktad mot den interna faran. Den stora frågan, för många samtida och för historiker under de senaste åren, var vad ett väpnat garde med 100 000 medlemmar skulle ha gjort ifall en vänstermajoritet i riksdagen plötsligt skulle ha fattat beslut om att upplösa skyddskårerna.

Utöver den militära utbildningen är skyddskårerna kända för sin idrottsverksamhet, som främst omfattade skidåkning och skytte, men också, och speciellt under 1920-talet, fröidrott och boboll samt gymnastik. Gymnastiken var organisationens första idrottsledare Kustaa Eemil Levälähtis särskilda skötebarn och organisationen gjorde ett bestående intryck genom sina

¹ På flera fabriksorter fanns det bland skyddskårernas medlemmar förvisso också anhängare av socialdemokratiska partiet, på 1920-talet säkert också kommunister, ty flera företag, bl.a. Yhtyneet Paperitehtaat och Haarla förutsatte att deras arbetare anslöt sig till skyddskåren. Alternativen bestod ofta i att ansluta sig och få arbete eller stanna utanför skyddskåren och bli utan. Andelen skyddskårister som anslöt sig på detta sätt och i valbåset avslöjade sig som vänstermän var dock liten t.o.m. i dessa skyddskårer och helt negligierbar i landets som helhet.

stora gymnastikfester på riks- och landskapsnivå samt genom skyddskåris-
ternas insatser vid riksiddrottsförbundets (SVUL) allmänna gymnastikfester.
Insatserna skapade bilden av en stark idrotts- och militärorganisation, som
effektivt samlade sina medlemmar kring idrottsevenemang runt om i landet.

Ett tredje viktigt delområde var Skyddskårsorganisationens upplysnings-
verksamhet; i skyddskårsförordningen 1928 användes denna benämning,
men inom skyddskårerna, inom de svenskspråkiga distrikten, talade man
vanligen om propagandaverksamhet. Den tog sig många former och om-
fattade fester och soaréer, kör- och orkesterverksamhet, kyrkligt arbete samt
skyddskårstidskrifter. Organisationens upplysningsverksamhet leddes från
huvudstaben av en upplysningschef eller propagandainstruktör, fil.mag.
Martti Kivilinna samt organisationens fältpräster, kyrkoherde Hannes Mus-
takallio (1924–1932) och jägarmajor Hannes Anttila (från 1932). Dessut-
om hade varje sk-distrikt egna upplysningschefer och fältpräster. Någon
överkapellmästare hade Sk-organisationen inte, men vid flera distriktsstaber
verkade en distriktskapellmästare, i vars uppgifter ingick att handleda
skyddskårernas musicerande.

Upplysningsverksamheten och den religiösa fostran representerade de de-
lar av skyddskårsverksamheten som klart lyfte fram organisationens ideella
och moraliska grund – de uppfattningar som återspeglade opinionspåver-
karnas andliga, kulturella och religiösa värderingar.

Fester och soaréer

De lokala skyddskårerna var militära enheter, men dessutom också på sitt
sätt föreningar bland andra föreningar. Kårerna hade utöver de avlönade
officerare som svarade för militärutbildningen också staber – styrelser – som
valdes av årsmötet och som bl.a. svarade för ekonomin; de organiserade lik-
som andra föreningsstyrelser fester för att samla ihop pengar och bedriva
upplysningsverksamhet. Medlemmarna i de valda staberna var i allmänhet
välkända, äldre borgerliga märkesmän i socknen: jordbrukare, köpmän,
präster, lärare m.m., som ofta beklädde poster också i andra föreningar på
orten. Därmed styrde de också den fritidsverksamhet som ägde rum inom
dessa föreningar, vilket smidigt sammansmälte sk-aktiviteterna med sock-
nens borgerliga – i fråga om åren efter inbördeskriget borde man kanske
säga vita – kulturliv. Eftersom organisatörernas värderingar var desamma på
olika håll, präglades socknarna av ett synnerligen enhetligt kulturklimat, där

skyddskårerna på många håll intog en mycket viktig ställning.² På fabriks- och andra orter där det också fanns en befolkning med vänstersympatier blev skyddskårerna samtidigt ofta den ledande ideella kraft som motverkade arbetarföreningarnas kulturutbud.

Också inom skyddskårerna hade soaréer och fester en dubbel funktion – målsättningen var att samla in medel och att sprida upplysning. Skyddsskårsorganisationen var visserligen på sitt sätt en statlig inrättning; officerarna vid huvudstaben, distriktsstaberna och i kretsarna uppbar lön av staten, vartill kom att den riksomfattande och största delen av distriktens militära skolningsverksamhet utfördes med statlig finansiering. Icke desto mindre blev de enskilda skyddskårerna – och här påminde de om vilka föreningar som helst – i rätt stor utsträckning tvungna att finansiera sin verksamhet med medel som de själva skaffade fram. Betydande utgiftsposter var bl.a. byggandet av idrottsplaner och skjutbanor – för vilka kårerna dock kunde få stöd av huvudstaben – samt kostnaderna för att köpa eller uppföra skyddskårshus. Likaså krävdes pengar t.ex. för idrottsmännens resor till distriktsmästerskapen. Med hjälp av inkomster från inträdesbiljetter och andra källor kunde man bättra på ekonomin; likaså bidrog lotterier ifall de lyckades.

Också i fråga om lotterier gick skyddskårerna vidare på en gammal inhemsk tradition, ty från 1850-talet ingick lotterier som en programpunkt vid många nöjeställningar på landsbygden.³ Ett av de ståtligaste exemplen erbjuder Riihimäki skyddskår, som skuldsatte sig svårt genom att köpa ett eget hus, men 1925 anordnade ett storlotteri med en halv miljon lotter. Skyddskåren satsade allt och skaffade bl.a. tio bilar som vinster. Lyckan stod denna gång den djärve bi, ty alla lotter gick åt och den rena vinsten uppgick slutligen till omkr. 800 000 mk (d.v.s. c:a 1,2 Mmk i 1994 års penningvärde). Loimijoki skyddskår nådde vid samma tid och med samma motive-

² Betr. de lokala stabernas sammansättning, se t.ex. många skyddskårens verksamhetsberättelser, Skyddskårernas samlingar, SK-serien, Krigsarkivet (KrA). Distriktsstaberna hade en likartad sammansättning; deras medlemmar bestod givetvis av landskapets märkesmän, se distriktsstabernas verksamhetsberättelser, Skyddskårernas Huvudstabs samling (SkY), Administrativa avdelningen Eb, KrA.

³ Se t.ex. Eeva-Liisa Lehtonen, *Säätyläishuueista kansanhuueiksi, kansanhuueista kansalaishuueiksi. Maaseudun yleishyödyllinen huvitoiminta 1800-luvun alusta 1870-luvun loppuun*, Hist.tutk. 184 (Helsinki 1994), s. 117, 260-269.

ring upp till en nästan lika stor vinst i sitt storlotteri – också här var bilar trumf som vinster.⁴

På soaré- och festkulturens område skedde inga dramatiska förändringar i de enskilda skyddskårernas arbetsformer under mellankrigstiden. Återkommande fester med speciellt allvarligt program var bl.a. den 16 maj, d.v.s. Frihetskrigets segerdag samt självständighetsdagen. Härill kom sommar- och vinterfester, som – i enlighet med praxis från folkfester på 1800-talet – kombinerades med säsongens viktigaste idrottstävlingar; härutöver ordnades andra soaréer i enlighet med skyddskårens behov och intressen. Festprogrammet vid Frihetskrigets segerdag och självständighetsdagen var allvarsmättat och inleddes vanligen redan på dagen med en festgudstjänst som i allmänhet också ordnades av skyddskåren. Vid kvällsfesten höll man tal, lyssnade till orkestermusik ifall man hade tillgång till en orkester och sjöng unisont Vårt land.

På programmet vid andra skyddskårsfester, fr.a. soaréer, stod, beroende på organisatörernas resurser och förmåga, tal och föredrag, men också deklamation, sång, humoristiska programpunkter samt givetvis ett skådespel. Pjäserna intog en viktig plats i soaréernas program och framfördes av socknens ivrigaste amatörskådespelare, som oftast var lottor och skyddskårister, men även aktiva inom den lokala ungdomsföreningen. Pjäserna var vanligen välbekanta och trygga folk- och lustspel, men kunde även någon gång vara egna produktioner, bl.a. soldatfarser.⁵

Såväl inom huvudstaben som på distriktsnivå uppfattades soaréerna som viktiga kulturbegivenheter, som för utomstående visade den höga nivån inom skyddskåristernas kulturverksamhet; man fäste därför stor uppmärksamhet vid programmen. Upplysningschefen Kivilinna skrev t.ex. uppprepade gånger artiklar där han argumenterade för högstående program och arrangemang, såväl i *Hakkapeliitta* som i distriktstidskrifterna – vanligen i form av cirkulärartiklar som publicerades i flera tidskrifter. Distriktens propagandainstruktörer var ofta ute i samma ärende. Man menade att arrangörerna borde fästa uppmärksamhet vid talens och föredragens sakliga och vid behov känslomässiga innehåll samt vid att sång- och andra musikprogram passade ihop med festens tema o.s.v.

⁴ Riihimäki skyddskårs historik (mat. 846), SkY Upplysningsavdelningen Ha 7, Loimijoki sk (mat. 523) Ha 5, KrA.

⁵ Verksamhetsberättelser från 1920- och 1930-talen, SK, KrA.

Det var likaså skäl att beakta skådespelens innehåll. Den mångårige upplysningsledaren i Nylands finskspråkiga eller norra distrikt, friherre Lauri A. Yrjö-Koskinen, som var väl känd bland skyddskårsfolk också på andra håll i landet, ansåg t.ex. 1927 att "i fråga om skådespel är svårigheterna onekligen mycket stora". Enligt hans mening "medförde bristerna i iscensättningen och i fråga om dräkterna att man på landsbygden för det mesta inte kan tänka sig andra pjäser än kortare lustspel", av vilka största delen av de i Finland publicerade var "av högst underhållig kvalitet". Enligt Yrjö-Koskinen bestod det roliga för det mesta enbart av "antingen tveytidiga vitsar eller bibelord använda i opassande sammanhang", vilka nog kunde utlösa "skrattsalvor bland obetänksamma åskådare", men "skrämden bort en äldre och allvarligare publik". Dessutom hade många pjäser ingen som helst bildande inverkan på publiken; enligt Yrjö-Koskinen uppförde skyddskårerna dock ofta sådana skådespel. Skyddskårernas unga soaré-arrangörer behövde enligt honom hjälp av äldre för att hitta värdefulla och samtidigt "underhållande" pjäser.⁶

Genom förmedling av distriktstaberna höll skyddskårernas huvudstab ett öga på vilka pjäser som uppfördes och bidrog vid behov med direktiv. T.ex. 1929 publicerade sk-tidskrifterna ett "Soaréprogram" (*Iltamaohjelmisto*) som utarbetats av Suojeluskuntain Kustannusyhtiö [Skyddskårernas förlagsbolag], d.v.s. i praktiken huvudstabens upplysningsavdelning. Det innehöll bl.a. pjäser som ansågs lämpliga för soaréer i vadmal. Till dem hörde bl.a. Olli Karilas' "Taistelun aatto", en enaktare med "frihetskrigsmotiv", Vilho Artturis "Rakkautta ja muutakin" i två akter med sk-motiv och samma författares "Kivalon ruusut", en pjäs från "jägarnas etapptider" samt J. Holopainens "lustspel i två akter på savolax-dialekt "Hyvää päivää - kirvesvartha" med "särskilt gemytlig humor ur 'riktiga mänskors' mun". Pjäserna lämpade sig särskilt väl för soaréer som ordnades av skyddskårer, Lotta Svärd, ungdomsföreningar m.fl." och kunde beställas direkt från förlaget i Helsingfors.⁷

Förteckningen ger en god bild av de värderingar som man också genom skådespelen ville förmedla till publiken. I bakgrunden fanns jägarnas och frihetskrigets vita arv samt å andra sidan en agrar livsform som låg till grund

⁶ 'Miten voidaan suojeluskuntien juhlien ja iltamien ohjelmistoa parhaimmalla tavalla rikastuttaa? Vapaaherra Yrjö-Koskisen lausunto', *Pohjolan Vartio* 9/1927, s. 3.

⁷ Notis av annonskaraktär i sk-tidskrifterna sommaren 1927.

Friherre Lauri A. (Almos) Yrjö-Koskinen, upplysningsledare i Norra Nylands skyddskårsdistrikt åren 1927–34, var son till senator Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen och själv en inflytelserik opinionsbildare. Född i Loppis 1867, avlade Yrjö-Koskinen 1888 lantmätteriingenjörsexamen och två år senare filosofie kandidatexamen. Åren 1893–94 vistades han för studier i Tunisien och 1903 i Paris. Från och med 1897 drev han jordbruket på släktgodset; åren 1911–13 var han medlem av finska partiets lantdagsgrupp och under 1920-talet engagerade han sig i skyddskårsverksamheten. Yrjö-Koskinen var en utmärkt skribent och som upplysningsledare skrev han artiklar för distriktstidningen Sarkatakki som berörde både närliggande ämnen, världspolitik och livet i fjärran länder. Yrjö-Koskinen uppträdde som talare vid skyddskårernas sammankomster och distriktstidningarna publicerade ofta hans bidrag. Lauri A. Koskinen avled 1937. (Krigsmuseets bildsamlingar.)

för ett gemytligt vardagligt liv. När programmet vid skyddskårernas soaréer var som bäst skulle det alltså bestå av en lämplig blandning av allvarligt politiskt budskap framfört med konstens medel och rena lustspel som muntration. Förordet visar också sambandet mellan skyddskårerna och ungdomsföreningarna. Programmen kunde vara gemensamma, eftersom bådas världsbild långt överensstämde – liksom också medlemskåren. Problemet var dock fortfarande hur många skyddskårer som i fortsättningen uppförde pjäser som huvudstaben klassificerade som renläriga – eller om de överhuvudtaget uppförde några pjäser. De enskilda skyddskårernas intresse för teater varierade, likaså inom samma skyddskår under olika år, på samma sätt som intresset för den övriga sk-verksamheten.

En svårighet i främjandet av den egentliga sk-ideologin kunde ofta vara att de lokala organisatörerna saknade förmåga att planera program. Innehållsmässigt kunde fester och soaréer flyta ihop med resultatet att det intryck de gjorde på publiken var komiskt eller pinsamt och bidrog till att fjärma äldre personer. Det var fråga om tillställningar som ordnades med frivillig entusiasm av unga människor utan någon utbildning eller erfaren-

het, av pojkar och flickor från bondgårdar samt unga husbönder; de vittnade ibland om organisatörernas uppriktiga intresse för kulturella strävanden, ibland om krampaktiga försök att få ihop pengar för den egentliga sk-verksamheten. I båda fallen kunde programplaneringen vara helt på avvägar. Det nordliga sk-distriktets propagandainstruktör V. Ikonen skildrade läget i färgstarka ordalag 1933:

Siinä on pyritty juhlaohjelma ja tavallinen iltamaohjelma sotkemaan sekaisin. 'Avauspuhe'. Juhlallinen nimi jo ilmaisee sen kuuluvan erittäin juhlalliseen tilaisuuteen. Kaiketi sillä tarkoitetaan tavanmukaisia tervehdyssanoja, mutta kun se pannaan ohjelmaan noin juhlallisesti, niin tietysti täytyy sisältö olla sen mukainen. Miten asianomainen onneton puhuja sitten selvinnee tällaisen sekasotkuisen tilaisuuden 'avaamisessa'? Vielä ihmellisemmäksi muuttuu tilanne, kun tulee 'juhlapuheen' vuoro. Nimi edellyttää vakavain asiain kästtelyä tietysti vakavassa muodossa. Tehtävään on pyydetty esim. piirin valistusohjaaja, joku opettaja, ehkäpä pappikin. Puhe pidetään, mikäpä siinä, mutta etenkin puheenpitäjä saa 'kylmää vetää niskaansa', kun esiripun auettua alkaa huvinäytelmä, jonka päätyttyä 'railakas' tanssi haitarin räikeällä säestyksellä. Eiköhän hyvänkin juhlapuheen vaikutus silloin haihtune taivaan tuuliin – tahi minne painuneekaan!⁸

Upplysningschefen hade fullt upp med att ge handledning för hur fest- och soaréé-programen skulle utformas, ty enligt Ikonen beskrev hans skildring ett normaltillstånd och inget exceptionellt. För publiken kunde det allvarliga skyddskårsbudskapet drunkna bland lustspel och uppsluppen dans.

"Jazzare" hotar sedligheten

Dansen var inte bara en njutning för de unga skyddskårister och lottor som samlades vid soaréerna, utan också ett betydande problem – för allvarstygda sk-ledare i staber på olika nivåer. Flera upplysningsledare och andra

⁸ V. Ikonen, 'Juhlatilaisuuksien järjestelystä', *Pohjolan Vartio* 1/1933, s. 8. Övers: "Där har man har försökt blanda ett festprogram och ett vanligt soarééprogram om varandra. 'Välkomstal'. Redan den högtidliga benämningen anger att det hör till en mycket högtidlig tillställning. Av allt att döma avses sedvanliga välkomstord, men när de placeras in i programmet på ett så högtidligt sätt, så måste innehållet stå i överensstämmelse med detta. Hur skall den olycklige talaren sedan klara sig när han skall 'öppna' en så kaotisk tillställning? Ännu konstigare blir det när 'festtalet' står i tur. Benämningen förutsätter givetvis att en allvarlig fråga behandlas på ett seriöst sätt. Uppgiften har tilldelats t.ex. distriktets upplysningsledare, en lärare, kanske t.o.m. en präst. Talet hålls, varför inte, men särskilt talaren får 'kallt vatten i nacken', när ridå härefter går upp för ett lustspel, varefter kvällen avslutas med 'uppsluppen' dans till ackompanjemang av ett skrälligt dragspel. Man kan nog anta att inverkan också av ett gott festtal går upp i rök – eller vart den nu sedan försvinner!

inflytelserika sk-ledare tog upp frågan bl.a. i distriktstidskrifterna, men bäst kom problemets kärna kanske fram i Lauri A. Yrjö-Koskinens redan berörda yttrande 1927:

Viimeisenä numerona iltamaohjelmassa on tavallisesti yhden tunnin ajan kestävä tanssi. Se on ohjelmanumero, jota varsinkin nuorempi osa iltamajleisöstä hartaimmin odottaa, moni halveksien siihen määrään kaikkia muita numeroita, että saapuu iltamaan vasta juuri tanssin alkaessa. Mitä itse tanssiin tulee, en näe siinä mitään pahaa, että nuoret miehet ja naiset vähän pyöriskelevät sävelten tahdissa. Kuitenkin on siinäkin kaksi tärkeää vaatimusta otettava huomioon. Ensiksikään ei tanssi saa muodostua iltamien ainoaksi vetovoimaksi eikä nuorison kaikkien harrastusten keskipisteeksi. Sellainenhan se on niille, jotka saapuvat iltamiin vasta tanssia varten. Toinen vaatimus, joka on vielä tärkeämpi, on se, ettei tanssi eikä sen liikkeet saa olla yleistä siveyden tunnetta loukkaavia eikä tanssijoille itselleen siveellisesti eikä ruumiillisesti vahingollisia. Ne uudet tanssit, jatsit ja minkä kaikkein nimellisiä ne ovatkaan, eivät valitettavasti täytä tätä jälkimmäistä vaatimusta, kuren jokainen, joka niitä on nähnyt tanssittavan, voi todistaa. Mitenkä nuorisomme saadaan niistä vapautumaan, se on yhtä tärkeä kysymys kuin kysymys kansamme raitistuttamisesta...

Toivokaamme siis hartaasti, että nuo jatsit ja muut ulkomaalaisten tunkioitten rikkuruohot piankin menehtyvät Suomen maaseutujen turmelumattomassa maaperässä, ja että vanhat suomalaiset kansantanssit taas saadaan käytäntöön.⁹

Yrjö-Koskinen medgav att soaréer där programmet vid sidan av allvarliga punkter också upptog dans och andra lättare inslag bättre drog ung publik och gav skyddskårerna större inkomster och att de därför måste vara ett bestående inslag i verksamheten. Frågan gällde dock vad och hur man dansade och dansens eventuella skadeverkningar för ungdomens "sedlighet". Erotikens intåg i sk-verksamheten i form av nya danser som enligt äldre stabs-

⁹ Se ovan not 6. Övers: "Det sista nummret på programmet är vanligen en timme dans, ett programnummer som i synnerhet den yngre soaréepubliken inväntar med största iver, många föraktar till den grad alla andra nummer att de anländer först då dansen börjar. Vad själva dansen gäller, ser jag inget ont i att unga män och kvinnor svänger om litet i takt till musiken. Dock bör två krav beaktas. För det första får dansen inte bli soaréernas enda dragplåster och inte heller centrum för ungdomens intresse, såsom för dem som kommer endast för dansens skull. Det andra kravet, som är ännu viktigare, är att dansen eller dess rörelser inte får kränka den allmänna sedlighetskänslan och inte heller vara sedligt eller kroppsligt farliga för de dansande. De nya danser, jazz och vad de allt heter, fyller beklagligt nog inte det senare kravet, såsom envar som har sett dem dansas kan intyga. Hur vi skall kunna frigöra vår ungdom från dem är en lika viktig fråga som frågan om att göra vårt folk nyktert... Låt oss alltså innerligt hoppas, att denna jazz och andra ogräs från utländska avskrädeshögar snart går under i den finländska landsbygdens ofördärvade jord och att gamla finska folkdanser åter tas till heders.

**SKYDDSKÄRSORGANISATIONENS
I FINLAND**
4:de GYMNASTIKFEST
I VASA DEN 31. 5.—1. 6. 1925

SUOMEN SUOJELUSKUNTAJÄRJESTÖN
4:s VOIMISTELUJUHLA
VAAKSASSA 31. 5.—1. 6. 1925
Soirées - Illamat
**Å Stadshuset - Kaupungintalolla
31. 5. 25**

1) Musik G. J. B.	1) Soittoa K. J. P.
2) Festal Kapt. Levälähti	2) Juhlpuhe Kapt. Levälähti
3) Sång Sekakuoero Sirpalet	3) Laulua Sekakuoero Sirpalet
4) Musik G. J. B.	
5) Pianosoolo Pian. E. Ullner	4) Soittoa K. J. P.
6) Dans Frk. Peltokangas	5) Pianosoolo Pian. E. Ullner
7) Musik G. J. B.	6) Tanssia Netti Peltokangas
	7) Soittoa K. J. P.

Allmän dans
Kärkeloa

 Inträdesavgift Fmk 15:-- & 10:-- Smk. Pääsymaksu
 Deltagare » 5:-- » Osanottajat

1. 6. 25

1) Musik G. J. B.	1) Soittoa K. J. P.
2) Festal Maj. Grandell	2) Juhlpuhe Maj. Grandell
3) Sång Klubin Laulajat	3) Laulua Klubin Laulajat
4) Musik G. J. B.	4) Soittoa K. J. P.
5) Dans Frk. Tingvall & Tuomela	5) Tanssia Nedit Tingvall & Tuomela
6) Prisutdelning Kapt. Levälähti	6) Palkintojenjako Kapt. Levälähti
7) Musik G. J. B.	7) Soittoa K. J. P.

Allmän dans
Kärkeloa

 Inträdesavgift Fmk 10:-- Smk. Pääsymaksu
 Deltagare » 5:-- » Osanottajat

Idrott samt olika fester utgjorde ett viktigt inslag i skyddskärsrörelsens verksamhet. Det var vanligt att man anordnade en sammankomst eller soaré efter både större och mindre idrottstävlingar, tävlingar tillhörde också programmet på de stora sommarfesterna. Tävlingar och fester arrangerades årligen av både enskilda skyddskärer, skyddskärsdistrikt och av hela organisationen. Den riksomfattande fjärde gymnastikfesten anordnades år 1925 av det svenskspråkiga Vasa-distriktet. Det förefaller sist och slutligen ha varit dansen som utgjorde höjdpunkten på den riksomfattande festen. Tävlingarna och uppvisningarna var lyckligt avverkade, sommaren stod för dörren och stämningen i Vasa stadshus var glad och uppsluppen. (Finlands idrottsmuseum.)

medlemmar var syndiga, beredde inte bara upplysningsledarna och sk-presen huvudbry, utan frågan uppmärksammades ännu på 1930-talet också på lokal nivå, i skyddskärerna.

Paltamo skyddskår i Kajaland diskuterade vid sitt årsmöte i januari 1939 församlingens kyrkoråds önskemål att danserna på skyddskårshuset skulle upphöra eftersom de utgjorde en fara för "kristligt-sedliga värden". Kyrkoherde Arvi Merikallio, som var suppleant i skyddskårsstaben, referera-

de frågan och krävde, understödd av staben, att skyddskåren skulle förbjuda dans på skyddskårshuset, som inte heller skulle få hyras ut åt andra föreningar för danser. Under den livliga diskussionen påpekades dock att det inte var möjligt att uppnå "kristligt-sedliga" målsättningar på detta sätt, ty "de danslystna söker sig nog till danser, som det finns mer än nog av, bl.a. vid den danslave i Kiehimä som arbetaridrottsföreningen uppfört enbart för ändamålet". Dessutom påpekades att danserna samlade folk och därmed pengar för skyddskåren. Mötet beslöt därför, att man inte längre skulle ordna enbart dansaftnar på skyddskårshuset – däremot var dans tillåten som sista programpunkt vid andra tillfällen och sk-soaréer.¹⁰

Lösningen svarade mot den officiella sk-synen och var en klar kompromiss mellan församlingsfolket och de skyddskårister som var redo att beakta livets realiteter. Kompromissen svarade också mot ett typiskt tillvägagångssätt i landets skyddskårer på 1930-talet. Därtill gav beslutet uttryck för en uppfattning att dans sågs som en negativ företeelse – det var synbarligen helt klart att det var fråga om "jazz" och ingalunda om "folkdans".

Inom skyddskårernas "officiella" världsåskådning betonades sedliga värden, bl.a. i form av en mistrogen, om inte direkt negativ inställning till dans såsom ett nödvändigt ont. Det var något skyddskårerna hade gemensamt med den s.a.s. officiella synen inom bl.a. ungdomsföreningarna. De senare byggde sin verksamhet på landsbygdens traditionella livsform och kunde då bl.a. anse att "den närbelägna stadens lättsamma förlustelser" skapade "de svåraste motgångarna för föreningens verksamhet", såsom Kyläsaari ungdomsförenings styrelse 1929 konstaterade om Björneborgs stads inflytande. Också centralorganisationen Suomen Nuorison Liitto förhöll sig negativt till aftnar enbart med dans och förbjöd medlemsföreningarna att anordna sådana, t.o.m. under hot att de som bröt mot förbudet skulle uteslutas ur distriktsorganisationen; detta skedde också bl.a. i södra Karelen. Problemet var tydligt att "ungdomen roas bara av dans", såsom ungdomsföreningsaktivisten Aimo Tammivuori i Satakunta klagade 1937. Inom ungdomsföreningsrörelsen diskuterades dansens berättigande upprepade gånger; resultatet blev att man av ekonomiska skäl accepterade dans som avslutningsprogrampunkt på samma sätt som inom skyddskårerna. Ett annat gemensamt drag var att ungdomsföreningarna betonade landsbygdens

¹⁰ Paltamo skyddskårs årsmötesprot. 22.1.1939, Sk 383, N 13, verksamhetsberättelser 1938-1943, KrA. Motsvarande exempel finns från andra delar av landet.

”rena” värderingar och livsstil som en motvikt till stadskulturen, som försvagade ungdoms sedliga moral.¹¹

Skyddskåreerna byggde till största delen på jordbrukarbefolkningen – under sk-organisationens hela existens kom omkring hälften av medlemmarna ur jordbrukarfamiljer – och hade därför på många orter medlemmar som också hörde till en ungdomsförening. Därför kom ungdomsföreningsrörelsens portalfigur Santeri Alkios tankar på många sätt till synes inom skydds-kåreerna. Som Risto Alapuro betonat byggde Alkios tankevärld på ”en idealisering av landsbygdens enkla, vanliga och ofördärvade människor”. På denna punkt anknöt sk-rörelsens ”agrara” världsbild på flera sätt till den finländska högerns ideologiska utveckling, vilket särskilt kom till synes under åren 1929–1932.¹²

Skyddskåreernas staber må ha tyckt illa om dans, kåreernas unga män ville dansa och fick förvisso tillfälle till det också inom den egna organisationen – t.o.m. ”till ackompanjemang av ett skrällande dragspel”. Dragspelsmusiken kunde ha sina faror för sk-arbetet, men skyddskåreerna behövde musik – också för mera allvarstygda tillfällen. Då var det emellertid fråga om ett annorlunda musicerande.

Utöver en teatergrupp hade många – om också inte alla – skyddskårer en orkester eller kör, ibland båda. Tillgången på mera seriös musik, som behövdes bl.a. med tanke på festerna, var rätt långt beroende av några få aktivist, t.o.m. av en enda entusiast, eller av andra aktiviteter på orten. Det lönade sig givetvis inte att grunda en egen skyddskårsorkester, ifall t.ex. frivilliga brandkåren redan hade en, vars medlemmar kanske dessutom hörde till skyddskåren. Å andra sidan kunde t.o.m. en aktiv skyddskårsorkester förslas av olika orsaker, t.ex. genom att kapellmästaren flyttade från orten. Distriktskapellmästarna skulle dock på 1930-talet göra sitt bästa för att hålla orkesterverksamheten uppe. Ett tecken på svårigheterna är att det 1936 fanns 144 skyddskårskörare, men 656 skyddskårer.

¹¹ Jfr t.ex. materialet från Erelä-Karjalan Nuorisoseurojenliitto, serierna Ca o. Cb, Landsarkivet i St. Michel; arkivet från Varsinais-Suomen Nuorisoseurain Keskusseura, serierna Ca, Cb och Dc samt arkivet från Satakunnan Nuorisoseurain Liitto, serierna Ca, Cb, Ea, Eb och F. Landsarkivet i Åbo; Suomen Nuorison Liitto r.y. *Vuosikokous Vammalassa 15.–6.7.1933*. (Porvoo 1933).

¹² Risto Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilaslaike ja kansa 1920- ja 1930-luvuilla*, Poliitiikan tutkimuksia 14 (Helsinki 1973), s. 26, se även s. 11–27.

Går freds rörelsen fredens ärenden?

Vid soaréer och allvarligare skyddskårsfester hölls tal, av vilka många fann sin väg också till ifrågavarande skyddskårsdistrikts tidskrift och därmed till vidare kretsar av vadmalsklädda. Talarna var lokala ledare – medlemmar av staben, krets- eller lokalchefer, fältpräster, ledare för gossavdelningar, ofta folkskollärare, o.s.v. -, men också inbjudna värtalare från distriktsstabens, oftast distriktspräster eller upplysningsledare. De senare svarade också för distriktstidskriftens ideologiska linje och man kan därför bilda sig en god uppfattning om budskapet i festtalen just genom sk-tidskrifterna.

En aspekt av sk-organisationens idévärld var dess opinionsbildares förhållande till fred och religion. Sk-tidskrifterna skrev mycket ofta om sådana frågor och religiösa uppfattningar kom till synes såväl i specialartiklar som i de julpredikningar som ingick i årets sista nummer. Tidskrifternas linje var rätt enstämmig i dessa allvarliga frågor av grundläggande betydelse också för enskilda människor. Några exempel ger därför en god bild av organisationens budskap till medlemmarna.¹³

Skyddskårens opinionsbildare tog ställning till många av tidens frågor redan från 1920-talets första år och en av dem som väckte mest intresse var den freds rörelse som vuxit fram som en följd av världskrigets fasor. I enlighet med internationella förebilder utgick Finlands Fredsförbund, som grundades 1920, idealistiskt från folkens internationella solidaritet och såg krig som ett förkastligt sätt att lösa konflikter mellan stater. I landet verkade dessutom en liten grupp tolstojaner, anhängare av den ryske författaren Lev (Leo) Tolstojs religiöst färgade fredstankar. Tolstojanerna godkände inte dödande under några omständigheter eftersom det stred mot kristendomen; riktningens kändaste företrädare var författaren Arvid Järnefelt.

De pacifistiska grupperna förhöll sig mycket kritiskt till försvarsmakten och samtidigt till skyddskårsrörelsen. Uppfattningar av detta slag vann i och för sig knappast större genklang i tjugo- och trettioalets Finland, men t.ex. för skyddskårsrörelsens opinionsbildare var problemet snarast att den pacifistiska propagandan med tiden kunde få inflytande, vilket ur rörelsens synvinkel givetvis var ytterst farligt. Det värsta vore om pacifismen slog rot inom landets lärarkår; freds rörelsen fick även i övrigt sitt stöd främst bland universitetsutbildade och inom den bildade klassen.

¹³ Författaren har för sin doktorsavhandling om skyddskårsorganisationens idrottsverksamhet systematiskt gått igenom samtliga finskspråkiga distriktstidskrifter fram till 1939.

Ett typiskt exempel på fredsaktivisternas många små framträdanden var Finlands Fredsförbunds centralstyrelses vädjan till landets lärare i mars 1924; bland undertecknarna fanns förbundets ordförande professor Arvi Grotenfelt, doktor Felix Iversen samt länsprosten U. Wegelius. Styrelsen slog fast att krig var "grymhet förd till sin höjd", krigets orsaker och avsikter var till en del "de allra lägsta"; vad det åstadkommit var att slå ned folken och bildningen. En seger i krig var inte en seger för rätt utan för makt. Styrelsen ansåg att skolorna intog en nyckelställning inom fredsfostran. Undertecknarna efterlyste att man i skolorna skulle ge ungdomens fosterländskhet en ny form, "inom vars ram det inte ryms hat eller misstro, inte dåd som förintar liv, utan ädla, uppoffrande dåd för fosterlandet och mänskligheten". Inom t.ex. historie- och religionsundervisningen borde andra folk och deras uppfattningar tillmätas det värde de förtjänade:

Samoin on itsestensä selvää, että ylen ihannoituid sotilaalliset urotyöt historian, äidinkielen, laulun ja leikin opetuksessa antavat tilaa paljon tärkeämmille, siunausta tuottaville, rauhallisille, henkisille ja sivistyksellisille teoille, että sotapäälliköt ja valtiolliset juonittelijat, jotka yleensä eivät ole ihmisten onnellisuutta lisänneet, saavat painua varjoon jättääkseen tilaa tieteen ja taiteen edustajille sekä ihmiskunnan hyväntekijöille henkisellä, yhteiskunnallisella, terveydellisellä ja teknisellä alalla. Samoin on ruhtinassukujen, hallitsijalueteloiden, valtakunnan rajojen, valtiosopimusten ja liittojen tunteminen vähemmän arvoista kuin tieto kansojen sisäisestä, henkisestä ja sivistyksellisestä elämästä, uusien hedelmällisten aarteiden noususta, kansojen, uskon ja omantunnon vapauden historiasta sekä kansainvälisen yhteistunnon, sovinto- oikeuden ja rauhanaatteen kehityksestä.¹⁴

Slutligen påminde undertecknarna om att det i de andra nordiska länderna fanns lärare som ställde sig bakom de uppfattningar som framfördes i deras vädjan, medan "Finlands lärare och elever ännu inte hör till denna krets". Här hade Grotenfelt och de andra garanterat rätt, ty lärarna var en av säkraste stöttepelarna för det vita Finlands och dess försvarsideologi.

¹⁴ *Suomen opettajille. Suomen Rauhanliiton keskushallituksen vetoamus 9.3.1924.* Övers: Det är likaså självklart att de förr så förhålligade krigarbragderna i undervisningen i historia, modersmålet, sång och lek får ge plats för de betydelsefullare och vida mer välsignelsebringande andliga och kulturella bragderna och att krigsbefälhavare och politiska intrigmakare, som i allmänhet inte har ökat människornas lycka, lämnas i skuggan för att ge rum för representanter för vetenskap och konst samt för mänsklighetens välgörare på det andliga, sociala, hälsovårds- och tekniska området. Likaså är det mindre värdefullt att känna till rustesläkter, regentlängder, riksgränser, statsfördrag och allianser än kunskap om folkens inre, andliga och kulturella liv, nya fruktbringande idéers framväxt, folkens, trons och samvetsfrihetens historia samt den internationella samhörighetskänslans, skiljedoms- och fredstankens utveckling.

Innehållet i Fredsförbundets vädjan framstod säkert – även om under-tecknarna inte var kommunister, långt därifrån – som ett rött skynke för skyddskårsorganisationens ledare; det stod i den skarpaste tänkbara motsättning till de idéer som utvecklades i organisationens stab för dess framtida gossarbete. Det var fråga om en total värdekonflikt.

Fredsrelsens tankar och förslag noterades nogsamt inom det frivilliga försvarsarbetet och det var ingen brist på kommentarer bl.a. i sk-tidskrifterna under årens lopp. Sk-ideologerna byggde sin syn på den dystra övertygelsen om att krig var oundvikliga och att det alltså var fåfängt att försöka påverka opinionerna mot krig: "Vi lever idag i många avseenden i den s.k. internationalismens tid, i en atmosfär präglad av internationella konferenser, folkförbund och likartade floskler och lät oss säga floskler som förblindar stora folkmassor", konstaterade *Pohjolan Vartio* 1925. Tråden tog tre år senare upp av *Sana ja Miekka* och via den i flera distriktspublikationer: "Låt oss direkt erkänna, att vi ännu inte lever i en tid av evig fred, utan att vi då och då ivrigt för krig mot våra grannstater. Läs oss erkänna att försvarsmakten under sådana förhållanden är en helt oundgänglig inrättning för ett land, i synnerhet då folkens liv fortfarande är en hård livskamp, som man genom internationella fördrag förmått inskränka endast i mycket ringa grad."¹⁵

Uppfattningarna om fredsrelserna bland skyddskårernas opinionsledarna byggde på deras fosterlandsuppfattning som innefattade tanken om ett enhetligt folk "från hög till låg" ständigt redo att gå i krig när staten så krävde. Det var i främsta rummet fråga om att staten genom krig slog vakt om "fosterlandets", inte en enskild samhällsklass fördel. Och även om det skulle ha varit fråga om t.ex. borgarklassens intressen, sammanföll de ändå i själva verket med arbetarnas eller som *Pohjolan Vartio* skrev om världskriget:

N.s. kansainvälisyteen sokeasti luottavaa aaresuuntaa maailmansota pahasti horjutti. Ennen maailmansotaa nimitt. sosialistiset teoreetikot vakavissaan väittivät, että mitään suurempaa sotaa ei enää tulisi syntymään, sillä sodat tulee estämään kansainvälinen työväenliike yleisten suurlakkojen kautta. Mutta kuinkas kävi? Sota syntyi sittenkin. Se syntyi ikäänkuin välttämättömyyden pakosta. Mitä tekivät sosialistit? He astuivat armeijan riveihin niinkuin muutkin kuolevaiset. Hyökkäykseen käydessä saksalainen sosialisti ei katsonut eikä kysynyt ranskalaiselta vastustajaltaan oletko sinä sosialisti vai porvari, vaan hän pyrki

¹⁵ 'Kansainvälisyys ja isänmaanrakkaus', *Pohjolan Vartio* 4/1925, s. 2. 'Missä piireissä on tehtävä valistustyötä maanpuolustuslaitoksen hyväksi?', *Sana ja miekka* 1/1928, artikeln publicerades senare som cirkulärartikel i flera sk-tidskrifter.

tekemään sen, mikä kunnolliselle sotilalle sodassa kuuluu. Samoin teki ranskalainen sosialisti . . .

Myöntäessään sotilastarkoituksiin valtionvaroja Saksan sosialistit sanoivat, että tämä ei nyt ole oikein heidän tapojensa ja periaatteittensa mukaista, mutta nyt ei muu auta, sillä nyt on kysymyksessä i s ä n m a a n elämä tai kuolema ... Sosialistit aukoivat kansainvälisyyden sokaisemia silmiään yhä enemmän ja tekivät johtopäätöksensä: Jos Saksa häviää sodan, niin tietää se Saksan porvariston köyhtymistä, mutta porvariston köyhtyminen tietää huonoa työmiehellekin. Työmies, tullakseen hyvin toimeen, tarvitsee varakkaan porvariston, jota voi lakkojen kautta kiristää työmiehen eduksi, mutta köyhästä porvarista ei mitään hyödy, vaikka sitä kiristäisikin, sillä mistäs Matti antaa kun Matilla ei ole.¹⁶

Detta kunde skyddskårsfolket i nordligaste Finland läsa i sin tidskrift 1925; liksom skyddskårister på andra håll i landet kunde de fyra år senare ta del av sk-fältpresten Hannes Mustakallios uppfattning om grupperingarna inom fredsrörelsen. Han betonade rörelsens brokighet och konstaterade att den omfattade både "sådana som i sin individcentrering i likhet med drivhusväxter är alltför veka för att stå ut med det verkliga livets kalla vindar" och "kallt beräknande sluga gynnare, som bara är ute efter egen fördel". Inom fredsrörelsen fanns därtill en grupp personer som "bekämpade militarismens spöken bara så länge man kunde beskylla borgarna för militarism, men som i själva verket svepte in sin egen revolutionära militarism i fredsrörelsens vackra slagord". De senare kallade Mustakallio "röda pacifister".¹⁷

Det var fråga om kommunister som försökte uppnå en "sammällsomstört-

¹⁶ 'Kansainvälisyys ja isänmaanrakkaus', *Pohjolan Vartio* 6/1925, s. 2, spärnr. i orig. Övers: Den tankeriktning som blint litar på den s.k. internationalismen skakades svårt av världskriget. Före världskriget hävdade nämligen socialistiska teoretiker på allvar, att inget större krig längre kunde bryta ut, eftersom den internationella arbetarrörelsen skulle komma att förhindra krig genom allmänna storstrejker. Men hur gick det? Kriget bröt ut i alla fall. Det skedde liksom av nödtvång. Vad gjorde socialisterna? De steg in i arméns led liksom andra dödliga. När en tysk socialist gick till anfall frågade han inte sin franska motståndare om han var socialist eller borgare, utan försöka göra vad som ankommer på en duglig soldat i krig. Den franske socialisten gjorde detsamma ... När de tyska socialisterna beviljade statsmedel för militära ändamål sade de, att detta inte riktigt överensstämde med deras vanor och principer, men att inget hjälpte, eftersom det nu vara fråga om f o s t e r l a n d e t s liv eller död. . . Socialisterna öppnade sina av internationalismen förblindade ögon allt mer och drog sina slutsatser: Om Tyskland förlorar kriget, innebär detta att de tyska borgarna blir fattigare, men om borgerskapet blir fattigare innebär det inte heller något gott för arbetarna. För att en arbetare skall komma väl till rätta, behöver han ett rikt borgerskap, som genom strejker kan utsättas för utpressning som gynnar arbetaren, men han har ingen nytta av en fattig borgare även om han skulle pressa honom, ty var skall Matti ta, när Matti inget har.

¹⁷ 'Punainen ja valkoinen pasifismi', cirkulärartikel, se t.ex. *Pohjolan Vartio* 6/1929, s. 2.

ning", "sin blodiga diktatur". Det värsta var att de i sina strävanden fick hjälp av fredsivrare, som inte var kommunister, utan vilka, enligt Mustakallio, drevs av "en blåögd idealisms godtrogenhet". Faran låg i att "det nationella tänkandet" försvagades under intryck av att man skrämde ungdomen med militarism "ända från skolan". Enligt Mustakallio fanns det dock ingen annan militarism i landet än den som utgick från "den revolutionära vänstern".

Klyftan mellan freds rörelsens och skyddskårs rörelsens tankemodeller kunde inte överbryggas. Freds rörelsens inflytande bland den vita befolkningens delen förblev med säkerhet rätt litet, ty det var fråga om en ganska begränsad akademisk grupp som närmast verkade i Helsingfors. På riksnivå stupade dess strävanden bl.a. på den starka fruktan för Ryssland och kommunismen som uppstått inom den borgerliga delen av folket 1918. Med tanke på ungdomen stupade den åter på de politiska opinionerna inom lärarkåren. För sk-rörelsens talare och skribenter var det trots allt viktigt att emellanåt uppmärksamma vad freds rörelsen företog sig, ty det var samtidigt också fråga om att energiskt motivera den egna verksamheten. Det gällde likaså att försvara sig mot dem, d.v.s. närmast vänstern, som på olika fora, t.o.m. i riksdagen kritiserade försvarsanslag som de ansåg vara för stora eller onödiga. I polemikens hetta sparade ingendera sidan på orden och skyddskåristerna kunde någon gång finna sig utpekade som krigstokiga. Man gav svar på tal och sydösterbottningarnas *Nuijasoturi* avfytrade en riktig österbottnisk breddside 1925:

Hyvät herrat rauhanystävä, Venäjän suunnattoman humanisuuden laulajat, uskokaapas tämä: vähemmän, totta totisesti, tuohon tapaan partaa päristäisitte, jos ei olisi näinä vuosina Suomessa ollut 'sotahulluja'. Jos ei olisi ollut miehiäkin, eikä vain teidänlaisia ämmiä, jotka kyllä pieksevät suutaan hyvän sään aikana, mutta jotka nenä keltaisena puikkivat piiloon, kun rajalla rytisee. Jos ei olisi ollut Suojeluskuntalaitosta ja armeijaa, ja ne siksi voimakkaita, että ovat kenneet olemassaolollaan hillitsemään rajoja kierrelleiden rosvo-laumojen halua tulla tervehtimään entisiä kuppikumppaneitaan. Ne maksavat, nuo rauhanurvaamislaitokset, totta kyllä. Mutta mitähän olisi maksanut muutama kymmen- tai satatuhantisen kalmukki- ja koirankuonolaislauman marssi Kivennavalta Rovaniemelle? Mitähän olisi maksanut tai maksaisi uusi Iso-Viha? Hyvät herrat rauhanaatteen vatkutajat, menkää kysymään Georgiasta! Eiköhän siellä liene vielä hirttämättä joku hampaaton akka, joka voisi antaa teille vastauksen!¹⁸

¹⁸ 'Sotahullut', *Nuijasoturi* 3/1925, kurs. i orig. Övers: Bästa herrar fredsvänner, ni som prisar den gränslösa ryska humaniteten, tro detta: ni skulle sannerligen ha färre möjligheter att prata på som ni gör, om det inte under dessa år skulle ha funnits 'krigsgalningar' i Fin-

Kristen tro och försvar

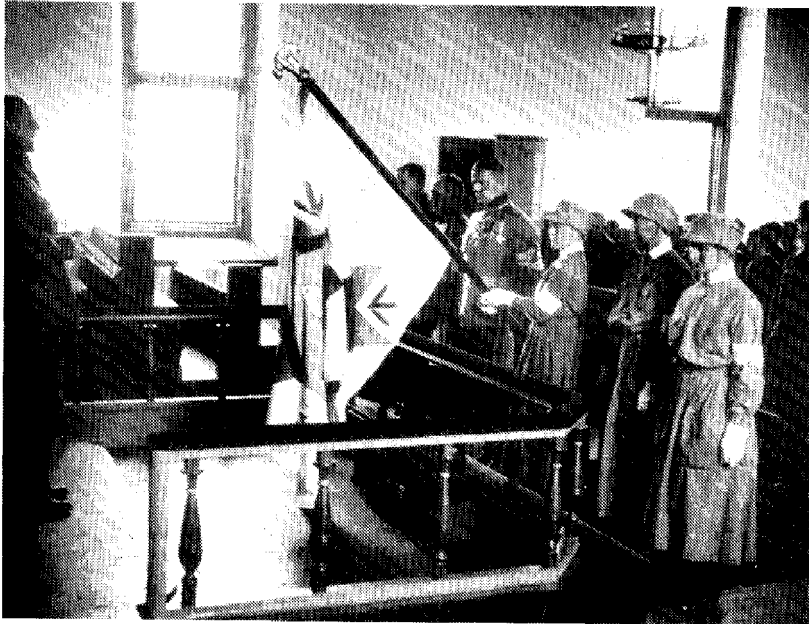
Skyddskårsfolket ville försvara det finländska samhället och dess värden för att "vårdkasarna inte skall flamma upp i vårt ljuva Finland; för att kriget inte skall få skända vårt kära fosterland". Utgångspunkten var att "en vapenlös fred innebar ofred, ett säkert krig, förtryck och slaveri"; därför var försvarsutgifterna nödvändiga "fredsförsäkringsavgifter" för samhällets fortbestånd eller med *Pohjolan Vartios* ord 1926: "Vi vill i vår dagliga gärning utföra fredens verk, envar enligt sin kallelse, men vi sätter så stort värde på det fredliga uppbyggdarsarbetet att vi också är redo att skydda det... Och därför måste vi stå i vapen, vara redo – för fredens skull; för att vi skall få njuta av fred". Men som samma tidskrift påminde ett decennium senare:

Suojeluskunnat eivät ole vaan maamme itsenäisyyden, vapauden ja sen alueellisen koskemattomuuden turvana, vaan ennen kaikkea niiden ikuisten arvojen turvana, joiden varaan kansamme elämä on vuosisatojen kuluessa rakentunut, ja joiden hävittämiseksi maahan hyökkäävä vihollinen valmistautuu sekä aineellisin että henkisin asein. Näistä ikuisista arvoista tärkein on kristinusko.¹⁹

Skyddskårstidskrifterna och talarna vid sk-fester tog mycket ofta upp frågor rörande fred och religion, ty de var av förstaeliga skäl av primär betydelse med tanke på grunderna för organisationens verksamhet. En väpnad organisation som byggde på kristna värderingar måste givetvis lösa den uppenbara motsättningen mellan femte budet och soldatens viktigaste uppgift, i synnerhet då det fanns präster som var aktiva inom fredsrörelsen. Det var ett

land. Om det inte också skulle ha funnits män, och inte bara sådana käringar som ni, som nog slänger käft så länge solen skiner, men som smyger iväg med näsan gul när det smäller vid gränsen. Om vi inte skulle ha haft Skyddskårsväsender och armén, och de varit tillräckligt starka för att genom sin existens kunna dämpa lusten hos de rövatband som smyger kring gränserna att komma och hälsa på hos sina tidigare kumpaner. De kostar, dessa fredsgaranterande inrättningar, det är sant. Men vad skulle det ha kostat om några tio- eller hundratusen kalmucker och hundturkar skulle ha marscherat från Kivinebb till Rovaniemi? Vad skulle en ny Stor Ofred ha kostat eller kosta? Bästa herrar som idisslar fredstanken, fråga i Georgien! Männe där inte fortfarande finns någon tandlös käring som ännu inte har hängt och som kan ge er svar!

¹⁹ 'Rauha – ja rauhanrakkaus', *Pohjolan Vartio* 6/1926, s. 2, kurs. i original o. 'Suojeluskuntahenki', *Pohjolan Vartio* 7–8/1936, s. 160. Övers: Skyddskårerna är inte bara ett skydd för vårt lands självständighet, frihet och territoriella integritet, utan framför allt ett skydd för de eviga värden på vilka vårt folks liv har byggts genom seklerna, de värden som en angripande fiender bereder sig på att förgöra såväl med materiella som andliga vapen. Det viktigaste av dessa eviga värden är den kristna tron.

Skyddskärernas fältpräster deltog i läger och talade vid de upplysningsstillsfällena som anordnades. Samsidigt uppträdde de ofta i kyrkorna, där skyddskärerna arrangerade många av sina viktigaste tillställningar, bl.a. den 16 maj, självständighetsdagen och edavläggelser. Likaså anordnades skyddskärernas och Lotta Svärd-avdelningarnas faninvigningar vanligtvis i kyrkan. På bilden invigningen av en skyddskårsfana i norra Tavastland i september 1935; den uniformsklädda fältprästen och den allvarstygda hedersvakten förmedlar stämningen. Till vänster om lottorna kretschefen Pajari. (Krigsmuseets bildsamlingar.)

problem trots att den överväldigande majoriteten av kyrkans män sedan våren 1918 stod i de vita leden och att många församlingspräster verkade mer eller mindre aktivt inom skyddskårsorganisationen.

Prästernas engagemang i sk-rörelsen var en del av den linje prästerskapet slog in på efter inbördeskriget och som med Heikki Luostarinen's ord innebar "religiöst arbete med långtgående politiska uppfostringsmål". En stor del av prästerna stödde samlingspartiet, vilket gav en god grund också för skyddskårsaktivitet.²⁰

²⁰ Heikki Luostarinen, *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44. Tausta ja sisältö* (Jyväskylä 1986), s. 162.

De som svarade för skyddskårernas upplysningsarbete måste dock försöka eliminera eventuella motstridiga tankar bland dem som besökte sk-fester och läste sk-tidskifter, liksom också bland blivande skyddskårssoldater. De präster som verkade inom rörelsen gjorde en aktiv insats för att avlägsna problemet.

Liksom inom all annan upplysningsverksamhet i sk-organisationen utgick prästernas religiösa fostringsarbete från fosterlandet, vars fördel alltid skulle ställas främst. Den ortodoxe fältprästen M. Michailov i Sordavala sk-distrikt påminde 1928 om hur "varje medborgare enligt en gammal, av sekler helgad uppfattning är skyldig att älska det land, som Gud har gett och bestämt till hans fosterland; är skyldig att vara en god undersåte inte bara i fruktan för straff, utan av ett gott samvetes inre krav; är skyldig att försvara sitt fosterland om det blir angripet."²¹

Distriktsprästen i Brahestads sk-distrikt Reino Nieminen avledde fosterlandskärleken som det högsta världsliga värdet direkt från aposteln Paulus ord i Romarbrevet: "Ty jag önskade, att jag själv vore förbannad ifrån Kristus för mina bröders skull, som äro mina anförvanter efter köttet". Nieminen tolkade alltså bibelordet som att Paulus älskade alltså "sina bröder, sina anförvanter", d.v.s. sitt folk, sitt fosterland så gränslöst, att han själv vid behov skulle ha varit redo att avstå från Kristus för deras skull. Nieminen såg alltså fosterlands- och frändekärleken som en kristen grundegenskap som utgick direkt från Paulus; den skulle visserligen uppstå "ur kärlek till Herren och hat mot allt som bär syndens namn". Han såg dessutom – med en helt uppenbar hänvisning till kommunisterna – det som ett verk av "mörkrets och syndens makter", att "en förrädares hemliga händer rör sig i detta land för att förråda landet, för att så hat och förgöra denna stams framtid".²²

Krigarens värv var alltså i högsta grad en kristen verksamhet, även om "fredsrörelsen som letts i fel riktning av alla slags extatiska strömningar" hade fått många att tro att det inte förhöll sig så, såsom kyrkoherden och sk-officeraren, reservlöjtnanten Väinö Havas beklagade sig 1932. Som han påvisade var fanns det i Bibeln en mängd gudsmän som också var krigare.²³

Vad var det då frågan om då "det visserligen står i Bibeln: Du skall inte

²¹ M. Michailov, 'Kristinusko ja puolustuskymsys', *Rajan Turva* 11/1928, s. 265.

²² Reino Nieminen, 'Kristityn rakkaus isänmaahan ja heimoveljiin', *Kuormarenki* 3/1932, s. 27–29.

²³ Väinö Havas, 'Uuden testamentin sotilaita', *Kuormarenki* 4/1932, s. 53–54.

dräpa. . . I icke skolen motstå den som är ond; utan om någon slår dig på det högra kindbenet, så vänd honom det andra till", såsom fältprästen Michailov medgav. Pastorn gav dock också ett klart svar, som ur sk-rörelsens synvinkel avlägsnade alla motsättningar mellan femte budet och plikten att döda i krig:

Kristus on kyllä niin puhunut. Mutta näistä sanoista ei saa tehdä niitä äärimmäisiä johtopäätöksiä, joita usein tehdään, ja ymmärtää siinä hengessä, missä Tolstoin opetuslapset tavallisesti ymmärtävät.

Kristuksen näköpiirissä on aina ollut se ajatus, että maailma voi uudistua ja kehittyä Jumalan valtakunnaksi vain yksityisten ihmisten uudistuksen kautta.

Sen tähden hänen huomionsa ja katseensa on ollut kiinnitetty yksityiseen ihmiseen ja hänen pelastukseensa. Hän tiesi, että sellaisia elämän epäkohtia kuin esim. sota ei poisteta ulkonaisin keinoin ja sotalaitoksen hävittämisellä, vaan synnin ja itsekkäisyyden voittamisella yksityisissä ihmisissä.

Ja Hänen kysymyksessä olevat lauseensa ovat annetut ihmisille yksityiselämää varten.

Mutta uskovaisten suhteesta sotaan ja maanpuolustukseen Hän ei koskaan puhunut mitään. Ja kun sanotaan, että muka Kristuksen sanan mukaan ei kukaan kristitty saa puolustaa perhettänsä eikä isänmaatansa, niin se on samaa kuin pakottaa Kristus puhumaan sitä, mitä Hän ei ole puhunut.²⁴

På denna tanke byggde också de lutherska sk-fältprästerna sina religiösa framställningar i talrika artiklar samt i föredrag och tal vid sk-fester.²⁵ Det var då av central betydelse att kristendomen var ett av "de eviga värden", som skydskårsfolket såg som det finländska samhällets grundpelare. Fienden, Sovjetunionen, utgjorde ju också i detta avseende ett hot mot Finland eller som fältprästen Erkki Gummerus uttryckte saken våren 1930:

Venäjä on Suomen vapaudelle aina vaarallinen, olkoonpa siellä vallalla mikä hallitusjärjestelmä tahansa. Mutta monin verroin vaarallinen on meille kommunistinen Venäjä sen

²⁴ Se not 21. Övers: Kristus har nog talat så. Men av dessa ord får man inte dra sådana extrema slutsatser, som ofta dras, och uppfatta orden i den anda som Tolstojs lärjungar vanligen gör. För Kristus har det alltid stått klart, att världen kan förnyas och utvecklas till Guds rike enbart genom den enskilda människans förnyelse. Därför är hans uppmärksamhet och blick riktad på den enskilda människan och hennes frälsning. Han visste, att man inte med yttre medel och genom att förgöra militärväsendet kan avskaffa sådana missförhållanden i livet som t.ex. krig, utan genom att övervinna synd och själviskhet hos enskilda människor. Och Han har uttalat sina ifrågasvarande ord som ett rättesnöre för människornas privatliv. Men Han har aldrig sagt något om de troendes förhållande till krig och försvar. Och när man säger att ingen kristen kantänka får försvara sin familj och sitt fosterland, så är det detsamma som att tvinga Kristus att tala om sådant som Han inte har yttrat sig om.

²⁵ Det finns exempel i varje årgång av sk-tidskrifterna från 1920- och 1930-talen.

kautta, että jos se onnistuu voittamaan Suomen, silloin ei tuhoudu ikiajoiksi ainoastaan itsenäisyytemme, vaan koko kristillinen yhteiskuntajärjestyksemme. . . On onnellisempaa, jos niin tarvitaan, ase kädessä kaatua uskontonsa, kotinsa ja ihmisarvonsa puolesta, kuin päästää ryssät Suomeen.²⁶

Vid en sovjetisk seger skulle "raseriet" riktas framför allt mot religionen, ansåg Egentliga Finlands sk-tidskrift 1925, eftersom religionen "försökte höja och förädla människan, medan bolsjevismen däremot öppnar porten för råhet och djuriskhet hos människan och därigenom ger fritt spelrum för alla slags låga drifter".²⁷

Vädjan till religiösa känslor – en i och för sig sanningsenlig framställning av Sovjetunionen som fiende också på denna sektor – var likaså ett utomordentligt medel för att stärka försvarsviljan bland läsare och åhörare.

Slutsatser

Den världsbild som de kretsar som svarade för Skyddskårsorganisationens ideologi ville förmedla till trupperna kanaliserades genom tal vid skyddskårsfester och -soaréer samt artiklar i sk-pressen. Organisationens statistik visar att aktiviteten inom skyddskårerna varierade i hög grad, också inom samma landskap. Inom samma skyddskår varierade antalet fester likaså från år till år. Man kan i alla fall säga att varje skyddskår årligen ordnade mellan fem och tio tillställningar som lockade en publik på omkr. 120-160 personer. På 1930-talet lockade festerna dock på många orter större publik – ofta över 200 personer.²⁸

De riksomfattande uppgifter som insamlades på distriktsnivå visar dock inte – liksom inte heller motsvarande statistik rörande idrott och militärskolning – de verkliga förhållandena inom olika skyddskårer. Skillnaderna kunde vara stora mellan de bästa och de sämsta, mellan de aktivaste och de passivaste. Liksom inom vanliga föreningar fanns det också i skyddskårerna

²⁶ Erkki Gummerus, 'Minkätähden on meidän kyettävä maatamme puolustamaan', *Pohjolan Vartio* 5/1930, s. 120. Övers: Ryssland är alltid farligt för Finlands frihet, där må sedan råda vilket styrelsesätt som helst. Men ett kommunistiskt Ryssland är mångfaldigt farligare för oss därigenom att om det lyckas besegra Finland, då förgörs inte bara vår självständighet för alltid, utan hela vår kristna samhällsordning... Det är lyckligare att, om så behövs, stupa med vapen i hand för sin tro, sitt hem och sitt människovärde, än att släppa ryssen in i Finland.

²⁷ 'Bolshevismen suhteesta uskontoon', *Varsinais-Suomen Vartio* 7-8/1925.

²⁸ Se t.ex. sk-distriktens verksamhetsberättelser, SKY, Administrativa avdelningen Eb 1-24, KrA.

Tab. 1. Upplysningsverksamheten inom Pohjola skyddskårsdistrikt 1926, 1933 och 1936

Skyddskår	1926		1933		1936	
	T	T	Publ.	T	Publ.	
Raudanjoki		4	77	26	67	
Ounasjoki		30	100	33	103	
Sodankylä	4	11	133	21	196	
Kolari		6	178	21	78	
Övertorneå	12	2	160	21	120	
Yläkemijoki		14	86	18	100	
Kuolajarvi/Salla		17	121	16	147	
Nedertorneå	11	16	113	16	146	
Pelkosenniemi	3	7	127	15	75	
Alakemijoki		21	85	15	141	
Petsamo		4	90	14	106	
Kittilä	10	24	73	14	81	
Tervola	13	20	93	14	76	
Torneå	6	2	275	12	242	
Savukoski	2	2	73	10	123	
Kemijärvi	4	4	340	9	183	
Karunki	7	5	170	9	112	
Simo	2	8	312	9	123	
Turtola	6	4	162	9	239	
Muonio		3	71	8	78	
Ranua	4	7	127	8	121	
Kemi	9	5	190	7	207	
Enare		10	105	6	97	
Karihaara	3	6	181	5	296	
Rovaniemi	23	8	293	5	980	
Kemi lk	7	1	90	5	108	
Tengeliönjoki		3	73	4	112	

T: antal tillställningar, Publ: publik i medeltal per tillställning.

personer som inte tog så allvarligt på sina uppgifter och ett litet antal upplysningstillfällen kunde då leda till att medlemmarna inte nåddes av den sk-propaganda som förmedlades genom festtal. Skyddskårsdistriktens verksamhetsberättelser ger ofta statistik också över upplysningsverksamheten inom de enskilda skyddskårens. De publicerades som tack eller kritik rikad till lokalstaberna. Statistiken ger en god bild av aktiviteten på lokalplanet och av skyddskårsandans styrka (tab. 1).

Aktiviteten varierade, men skillnaderna var bestående. Det fanns skyddskårer som ständigt intresserade sig för upplysningsverksamheten och kårens ekonomi, medan andra var slappare. I en kommentar till 1935 års statistik, som i stort sett var likartad som följande års och typisk för landet som helhet, konstaterade Pohjola distrikts (det norra distriktet, d.v.s. Lappland) upplysningschef att "man inom en del skyddskårer uppenbart har rätt grepp om upplysningsverksamheten och gjort upp en plan som man också följer". Han fortsatte dock: "Avsaknaden av en plan är ett svårt hinder för en systematisk och resultatrik medborgarfostran och hur många skyddskårer inom vårt distrikt är inte tvungna att medge att detta gäller också dem".²⁹

I de skyddskårer där ledningen inte satsade på upplysningsverksamhet var sk-tidskrifterna, d.v.s. en distriktstidskrift eller huvudorganet *Hakkapeliitta*, kanske båda, medlemmarnas huvudsakliga informationskanal rörande organisationens ideologiska målsättningar.³⁰ Skyddskårsorganisationens s.a.s. officiella världsåskådning betonade landsbygdens levnadsformer, traditioner och en hög moral. Därför blev dess förespråkare ibland tvungna att bekämpa nya idéer och strömningar bland ungdomen – ofta utan större framgång. Männen på staberna hade i allmänhet varit unga på 1890-talet, för dem var det inte lätt och de var inte heller alltid villiga att acceptera de nya strömningar från utlandet som även nådde ungdomen i Finland. De unga, inklusive den del av ungdomen som hörde till skyddskåren, var i alla fall intresserade av dessa nymodigheter. De seder och bruk i huvudsak från 1800-talets andra hälft som betonades av såväl sk-rörelsen som ungdomsföreningsrörelsen kunde inte entusiasmera ungdomen. Skyddskårerna var i alla fall tvungna att försöka, ty propagandaverksamhetens målsättningar stod fast. I det gällande reglementet uppgavs nämligen att målsättningen var "höjd medborgerlig dygd, karaktärsdanande, skapande av ett förpliktande fosterländskt sinnelag och en fast försvarsvilja, höjande av gamla medborgerliga dygder såväl i organisationens led som utanför dem". Såsom Pohjola distrikts upplysningsledare konstaterade 1936: "sk-upplysningsarbetet kunde likaväl kallas medborgarfostran, ty det är ju vad arbetet i själva verket går ut på".³¹

I sin kamp för grundläggande värden var skyddskårsledningen ute i sam-

²⁹ 'Sk-valistustyö piirissäme', *Pohjolan Vartio* 2/1936, s. 35.

³⁰ Åren 1918–1924 utkom *Suojeluskuntalaisen Lehti* som riksorgan; den efterträddes av *Hakkapeliitta*, som utgavs av huvudstaben. De svenskspråkiga sk-distriktens organ var *Svenska Skyddskåristen*.

³¹ Se not 29.

ma ärenden som ungdomsföreningsrörelsen och kunde likaså räkna med stöd av prästerskapet, av präster både inom och utom rörelsen. I vilken mån man nådde resultat är sedan en annan fråga.

Motståndet mot fredsrörelsen och synen på militära förberedelser som en garanti för fred kombinerades i rörelsens officiella ställningstagande med dess fasta anknytning till religionen, som åter utgick från den enskilda människans personliga förhållande till Gud. Även om individen inte fick dräpa, innebar detta inte att nationen var förbjuden att försvara sig mot fiendens angrepp. Det förefaller dock som om religiösa frågor ständigt skulle ha krävt uppmärksamhet i sk-pressen – frågan var synbarligen i viss mån problematisk. Sist och slutligen var ju dock en överraskande liten del av landets präster medlemmar i skyddskårerna, även om det inte förelåg några politiska hinder. Enligt principen att det skulle finnas en skyddskår i varje kommun fanns det på 1930-talet långt över 600 skyddskårer. I praktiken fanns det minst en präst i varje kommun, på större orter, bl.a. de viktigaste städerna, tiotals. När man ytterligare beaktar de ortodoxa prästerna och pensionerade uppgick kyrkans män till omkr. ett tusental. Trots det var antalet präster som var medlemmar i skyddskårerna 1936 endast 231, av vilka 146 var fältpräster inom organisationen.³² Största delen av skyddskårerna kunde alltså inte finna en Ordets förkunnare i eget led.

Det råder dock inget tvivel om att Skyddskårsorganisationen på 1920- och 1930-talet följde de rådande "kristligt-sedliga" linjedragningarna. Som den borgerliga befolkningsdelens organiserade ideologiska maktfaktor var den i själva verket aktivt med om att dra upp dessa linjer. Vadmalsarméns normala anhängare bestod av landsbygdens bondebefolkning som inte hade några svårigheter att förstå och omfatta de enkla grundsanningar som framfördes. Den viktigaste var äran och skyldigheten att försvara fosterlandet – de som förnekade detta var fiender i ett eller annat avseende. Det framkom klart i det budskap som framfördes av fältprästen Michailov i Ladoga-Karelen 1928 och som uttryckte skyddskårsorganisationens religiösa, moraliska och militära grundlinje:

Jos asuntoomme tunkeutuisi raivostunut roisto ja rupeaisi murhaamaan lapsiamme, olisiko oikeata, inhimillistä ja kristillistä istua silloin toimettomana ja katsella miten roisto raa-

³² Se Hannes Raikkala, *Kamppaileva kansa. Suojeluskuntain historia III* (Vaasa 1964), s. 256.

tele uhriaan! Ei, tietysti. Samalla tavalla me olemme velvolliset puolustamaan isänmaattamme, tuota suurta perhettäme, johon jäseninä kuulumme, jos sen kimppuun vihollinen hyökkää.³³

³³ 'Kristinusko ja puolustuskysymys', *Rajan Turva* 11/1928, s. 266. Övers: Om en vild rövare skulle tränga in i vår bostad och börja mörda våra barn, vore det då rätt, mänskligt och kristligt att sitta överksam och se på då skurken sargar sina offer! Nej, naturligtvis inte. På samma sätt är vi skyldiga att försvara vårt fosterland, denna vår stora familj, vars medlemmar vi är, om fienden angriper.

Raskolnikov på Karelska näset

MAX ENGMAN

Åren 1918–1920 rådde ett obestämt tillstånd av varken krig eller fred mellan Finland och Rådssryssland. De tidvis relativt fredliga förhållandena vid gränsen på Karelska näset 1918–1919 stördes ibland av krigshandlingar, men under långa perioder försiggick en hårt kontrollerad gränstrafik. Jämfört med bolsjevikernas andra fronter mot omvärlden tedde sig broarna över Systerbäck trots allt som något av ett andningshål. Den stora frågan var dock om omvärlden skulle upprätthålla förbindelser med bolsjevikerna och i så fall vilket slag av kontakter som kunde accepteras. Rådsregeringen var åter ytterst angelägen om att etablera direkta kontakter med andra länder. För att bryta den isolering som påtvingats dem genom blockaden drog sig bolsjevikerna inte för att utnyttja krigsfångar och andra länders medborgare som gisslan, men de var ingalunda ensamma om att göra det.

Fångutväxlingar och förhandlingar om utväxlingar blev de första halvofficiella kontakterna mellan bolsjevikerna och en motvillig omvärld. Förhandlingarna banade väg för de officiella relationer som småningom upprättades. I maj 1919 utväxlades under förmedling av Dansk Røde Kors (DRK) bl.a. ryska soldater från Danmark och Frankrike mot finländare som kvarhållits av bolsjevikerna. Genom att de neutrala länderna dragit bort sina beskickningar vid årsskiftet var DRK den enda återstående västliga organisationen i Ryssland.¹

¹ Utväxlingarna och gränstrafiken behandlas i Max Engman, *Gränsfall och bytesaffärer. Utväxlingar, diplomati och gränstrafik mellan Finland, Rådssryssland och omvärlden efter ryska revolutionen*, manuskript. Se även Max Engman, 'State Terrorism as Diplomacy. Aspects of Finnish-Soviet Relations 1918-1920', John Hiden & Aleksander Loit (ed.), *Contact or Isolation. Soviet-Western Relations in the Interwar Period*, Studia Baltica Stockholmiensia 8 (Stockholm 1991), s. 57-74 och 'Der Nationalratsabgeordnete Platten in Finnland 1919', *Bausteine. Die Schweiz und Finnland im Spiegel ihrer Begegnungen*, Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen 23/1991 (Zürich 1991), s. 87-98.

Aunukseen!!

Karjalan Retkikunnan Aunuksen retkelle

ovat vapaaehtoiset vielä muutaman päivän aikaa tilaisuudessa liittyään. Ilmottautuminen tapahtuu paitsi kaikkien suojeluskuntien kautta yli koko maan myös eri keskuksia perustettujen Karjalan komiteain välityksellä.

Heimoveljemme Aunukseen kaipaavat apuamme. **Rientäkäämme sinne miehissä!**

K. A. 13650 6545

De finländska tidningarna insisterade på att betrakta interventionen i Olonets och de sovjetiska älgårderna vid gränsen på Näset som två helt olika saker utan samband med varandra. Bredvid denna annons för värning av frivilliga till Olonets tryckte Karjala 6.6.1919, då strider utbrutit på Näset, en ledare där man menade att bolsjevikerna nu överskridit gränsen mellan skärmytslingar och krig. Regeringen borde kräva en förklaring och garantier för gränsfred. Om sådana inte gavs hotade tidningen fridsstörarna med "den finska knytnäven".

På Karelska näset utspelades storpolitik i miniatyr, över gränsen utväxlades fångar och civila mellan Rådssryssland och andra stater. Bron över Systerbäck "mellan den civiliserade världen och kaos" var scenen för vad *Dagens Nyheter* kallade "människohandel":

Man må dock ej tro att man uppväger man. Tvärtom gör sig ett stort kvalitetsurval gällande. Några måste betalas mycket högt, medan andra fattiga stackare inte ha något värde.²

En "ovanligt dyrbar" utväxlad var den röde storamiralen F.F. Raskolnikov som överskred bron den 28 maj 1919.

Utväxlingarna i maj ägde rum i en spänd situation, norr om Ladoga opererade finländska frivilliga, i Finska viken brittiska fartyg. Situationen skärptes efter mitten av maj, särskilt på Näset. Den sovjetiska gränsbevakningen vid Systerbäck förstärktes med manskap och kulsprutor, krypskyttar besköt finländska vaktposter. De finländska röda som deltog i gränsbevakningen på

² DN 10.6.1919.

sovjetisk sida uppträdde hotande och företog mindre expeditioner över gränsen. Batterierna vid Krasnaja Gorka besköt den finländska sidan.³

De finländska tidningarna förargade sig över oron vid gränsen. De ansåg som *Wiborgs Tidning* att de finländska friskarorna i Olonets och den finländska regeringens understöd till östkarelarna av rent humanitära skäl var något väsenskiilt från bolsjevikernas agerande. *Helsingin Sanomat* ställde sig frågan om bolsjevikerna överhuvudtaget kunde betraktas som en part inom internationell rätt, men framhöll att inget land kunde hindra frivilliga att delta i en befrielsekamp – friskarorna innebar alltså inte något naturalitetsbrott från den finländska regeringens sida. Den var heller inte, såsom Georg Schauman låtit förstå i lantdagen, delaktig i anfallsplaner mot Petrograd.⁴ Bolsjevikerna såg annorlunda på saken och bara en vecka efter utväxlingen av Raskolnikov utbröt strider längs hela gränsen på Näset.

I revolutionens virvlar

Raskolnikov hette egentligen Fedor Fedorovič Il'in. Han föddes år 1892 som prästson i Petersburg. Eftersom fadern var änpling kunde han inte gifta om sig och sönerna var därför juridiskt sett illegitima. Efter skolgång i en kyrklig internatskola inledde Fedor sina studier i ekonomi vid Polytekniska institutet i Petersburg år 1909. Tillsammans med studiekamraten V.V. Molotov upptäckte han här Marx och Engels och blev bolsjevik 1910.

Raskolnikov arbetade som redaktionssekreterare på *Pravda*, men fängslades 1912 och dömdes till intern exil i Arkangelsk. Följande år frigavs han till följd av den allmänna amnestin vid dynastin Romanovs 300-årsjubileum. Vid krigsutbrottet 1914 inkallade regeringen på grund av bristen på befäl en mängd utbildade män, utan större avseende på politiska åskådningar; otroligt nog skickades Raskolnikov till sjökadettskolan. När februarirevolutionen bröt ut satt han i slutexamen, men den tjugofemårige "midshipmannen" stannade inte för att invänta sina epåletter.⁵

³ T.ex. *WT* 17.5.1919, *Karjala* 22. o. 29.5.1919, *HeSa* 20.5.1919.

⁴ *WT* 20-21.5.1919. *HeSa* 25.5.1919. Schaumans interpellation 19.5.1919, Ld 1919 prot. s. 449, 460; en månad senare, 20.6.1919 förargade Schauman sig över att regeringen inte besvärat sig med att svara.

⁵ Norman E. Saul, *Sailors in Revolt. The Russian Baltic Fleet in 1917*, (Lawrence, Kansas, 1978), s. 40. Idem, 'Feodor Raskolnikov, a "Secondary Bolshevik"', *The Russian Review* 32 (1973), s. 131-132. Evan Mawdsley, *The Russian Revolution and the Baltic Fleet. War and Politics, February 1917-April 1918* (London, 1978), s. 29. F. F. Raskolnikov,

Raskolnikov skickades till Kronstadt den 17 mars för att ta över ledningen för stadens bolsjevikpublikationer. Han blev ordförande i fästningens bolsjevikkommitté och en viktig länk mellan partiledningen och matroserna. Han representerade partiets strävan att sända erfarna organisatörer till flottbaserna, en satsning som ledde till att matroserna orienterade sig bort från mensjeviker och socialrevolutionärer. Synbarligen var det som representant för Kronstadt som Raskolnikov befann sig i den mottagningskommitté som mötte Lenin i Bjeloostrov i april 1917 vid dennes återkomst till Ryssland efter resan i "den plomberade vagnen". Raskolnikov ledde i början av sommaren även delegationen från Kronstadt vid Östersjöflottans kongress i Helsingfors i maj-juni 1917.⁶

Den alltmer oppositionella Kronstadt-sovjeten förklarade sig i maj som ensam innehavare av all makt i fästningen; detta tidiga förverkligande av slagordet "All makt åt sovjeterna", tolkades av interimregeringen som en självständighetsförklaring. Raskolnikov försökte hålla tillbaka den trupp av matrosor som utlöste den s.k. julkrisen, en spontan revoltörelse som drog den motvilliga bolsjevikledningen med sig trots att den föredragit att vänta. När regeringen höll på att få kontroll över läget, försvarade Raskolnikov bolsjevikhögkvarteret i Petrograd så att en stor del av ledarna hann fly. Själv lyckades han ta sig tillbaka till Kronstadt. Regeringen försökte arresteras Raskolnikov, som dock efter ett dramatiskt framträdande i Kronstadt-sovjeten och en närmast triumfatorisk avfärd gav sig frivilligt i Petrograd och inspärades i Kresty.⁷

I fängelset hade han sällskap bl.a. av Trotskij, Kamenev, Lunatjarskij och Vinterpalatsets kommande erövrare Antonov-Ovseenko. Den sistnämnde och Raskolnikov organiserade en hungerstrejk som resulterade i högst drägliga förhållanden; på dagarna var fängelset närmast en diskussionsklubb, vars medlemmar sedan lästes in till natten. Raskolnikov fick sitta fängslad till den 10 oktober; under de första revolutionsdagarna var han sjuk. Efter revolutionen kämpade han med matroserna för att försvara Petrograd mot

Kronstadt and Petrograd in 1917, transl. and annotated by Brian Pearce (London 1982), s. 1-13. Mičman var en officersgrad i flottan motsvarande underlöjtnant i infanteriet.

⁶ Raskolnikov, *Kronstadt and Petrograd*, s. 68-73. Saul, *Sailors*, s. 100, 109-110, 164, 244. Michael Pearson, *The sealed train. Lenin's eight-month journey from exile to power* (New York 1975), s. 123-124.

⁷ Raskolnikov, *Kronstadt and Petrograd*, s. 141-209. Saul, *Sailors*, s. 106-108, 120-122, 126-128. Mawdsley, s. 56-58.

Två revolutionära bröder, midshipman Fedor och fänrik Alexander Il'in (Ogonek 41/1964, s. 25). Båda använde partinamn. Fedors Dostojevskij-inspireerade partinamn var måhända något teatraliskt, men å andra sidan mindre upplysande för bemliga polisen än det som antogs av den äldre brodern, som efter sin landsflykt kallade sig Il'in-Zenevskij (från Genève). Alexander var schackmästare och medverkade som kommissarie för rekrytutbildning efter revolutionen till att schack infördes i utbildningen. Han betraktas därför som en av dem som lade grunden för den sovjetiska dominansen på området.

Krasnovs kosacker samt organiserade övertagandet av järnvägen till Moskva.⁸

De följande tiderna var bråda för Raskolnikov. I december 1917 var han i Helsingfors för att värva matrosar för specialförband som skulle sändas till södra Ryssland. Han besökte staden på nytt tillsammans med matrosledaren Pavel Dybenko och utlovade i början av februari 1918 stöd åt de röda i Fin-

⁸ Raskolnikov, *Kronstadt and Petrograd*, s. 210-343. Saul, *Sailors*, s. 132, 146, 167, 193, 195, 265 och 'Raskolnikov', s. 136-137.

land. Fr.a. var han dock sysselsatt på olika poster vid flottan. Vid årsskiftet var han kommissarie vid flottans generalstab med löjtnants grad. När omorganisationen genomförts i slutet av januari 1918 blev Dybenko folkkommisarie för flottan, Raskolnikov ett av hans biträden och medlem av kommissariatets kollegium. Eftersom Dybenko ofta var frånvarande representerade Raskolnikov rätt regelbundet flottan i folkkommisariernas råd.⁹

Raskolnikov hann även vara medlem av den bolsjevikiska gruppen vid den konstituerande nationalförsamlingen i januari 1918, men detta blev som känt inte något betungande eller långvarigt uppdrag; Raskolnikov fick uppdraget att förkunna att bolsjevikerna lämnade församlingen. Strax före freden i Brest-Litovsk försökte Dybenko och Raskolnikov, som opponerade sig mot de hårda fredsvillkoren, organisera ett "revolutionärt försvar" av Estland. Försöket misslyckades totalt och dess enda resultat var att tyskarna tog Narva. Dybenko, som lett operationerna, avsattes, men Raskolnikov kvarstod i flottans ledning. I juni 1918 organiserade han sänkningen av en del av Svartahavsflottan för att den inte skulle falla i tyskarnas händer. Hösten 1918 kommenderade han de sovjetiska fartygen på Volga och Kama.¹⁰

Det finns några ögonvittnesskildringar av Raskolnikov under revolutionsåren, en ung man som hunnit med mycket. Dimitrij White, tf rysk marinattaché för interimregeringen i London beskrev honom som en sympatisk, "öppen, intellektuellt hederlig man". Mensjeviken Suhanov beskrev honom åter som "en ovanligt älskvärd, uppriktig, ärlig och 'tilltalande' man, en hängiven revolutionär och bolsjevikfanatiker, men också en som mycket samvetsgrant – och självständigt – ägnade sig åt revolutionärt-socialistisk kultur". Carl Lindhagen träffade Raskolnikov i Petrograd vid nyåret 1918:

Det var en ung man med förunderligt klara ögon samt ett energiskt och barnsligt eller flicklikt utseende på samma gång. Han uppgavs vara den fänrik, som blev utropad till republiken Kronstadts president under dess korta tillvaro.¹¹

⁹ Saul, *Sailors*, s. 209-210 och 'Raskolnikov', s. 137. Mawdsley, s. 121, 132.

¹⁰ Mawdsley, s. 118, 139-140, 145. Raskolnikov beskriver sina upplevelser under den tid som behandlas i uppsatsen i *Rasskazy mičmana Il'ina* (Moskva 1934). Brian Pearce's översättning *Tales of Sub-Lieutenant Ilyin* (London 1982) redogör för ändringar i senare upplagor från 1936 och 1964.

¹¹ White cit. i Saul, *Sailors*, s. 210. Suhanov cit. i Mawdsley, s. 29. Carl Lindhagen, *I revolutionsland* (Stockholm 1918), s. 66.

Tillfångatagen

Raskolnikov föll i britternas händer till följd av ett bolsjevikiskt recognosceringsförsök. Kort före julen 1918 skickade Trotskij, ny folkskommisarie för de väpnade styrkorna, ut en flottstyrka för en styrkedemonstration som även kunde omfatta ett bombardemang av Reval. Expeditionen leddes av Raskolnikov ombord på jagaren *Spartak* med biträde av marinofficeren N.N. Strujskij. Jagarna stötte dock utanför Reval på den brittiska sjätte lätta kryssarskadern; i försöken att komma undan gick *Spartak* på grund. Senare tog engelsmännen ytterligare jagaren *Avtroil*. Eftersom Raskolnikov tagit på sig en uniform utan gradbeteckningar kunde han ha undgått uppträckt om han inte blivit igenkänd av en av sina kurskamrater från sjökadettskolan som tjänade som vit förbindelseofficer hos britterna. Den estnische överbefälhavaren tog hand om de övriga fångarna – den engelska kommandören kommenterade cyniskt: "mainly I think to procure their boots". Senare arkebuserades ett fyrriotal. Raskolnikov och *Avtroils* kommissarie Jacob Nynjuk fördes i hemlighet till Skottland ombord på *HMS Cardiff*. Amiralitetet ansåg sig ha gjort ett gott kap och identifierade i enlighet med brittisk terminologi Raskolnikov som "the Bolshevik Admiralty First Lord".¹²

I Foreign Office konstaterade man: "it ought to be possible to get a lot of valuable information out of Raskolnikov", men framför allt blev han en bricka i ett utväxlingsspel mellan den brittiska och rådsregeringen. Britterna var skakade av den röda terror som utbröt hösten 1918 och de larmrapporter som kom från Rådssyssland – man var orolig för att fångar och allierade medborgare kunde utsättas för repressalier från bolsjevikernas sida. Britterna hotade först med repressalier mot ledande bolsjeviker om oskyldiga drabbades, men slog snart in på en annan väg. Vardera parten började använda krigsfångar och civila för att pressa fram fördelar och frigivning av egna medborgare. Vid krigshandlingarna på Arkangelfronten tog båda sidor fångar, av vilka man behöll de viktigaste för framtida utväxling. Bolsjevikerna kvarhöll även brittiska civila i Ryssland och vid årsskiftet 1918–1919 började britterna samla ihop högt uppsatta bolsjeviker som kunde användas för utväxlingar. Den brittiska regeringen tvekade dock länge innan man gav sig

¹² Amiral Sinclair t. C. in C., Grand Fleet 29.12.1918, C. in C. t. amiralitetet 8.1.1919 med rapporter och kopior av jagarnas "sailing orders", Foreign Office (FO) 371/3954, Public Record Office (PRO), London. Raskolnikov, *Rassказы*, s. 61-80. Geoffrey Bennett, *Cowan's War. The Story of British Naval Operations in the Baltic, 1918-1920* (London 1964), s. 39-45. Raskolnikov själv fann kombinationen av lord och bolsjevik smaklös.

in på förhandlingar, bl.a. för att man inte ville ge ens ett sken av legalitet åt en motbudande regim som man väntade sig att snart skulle falla.¹³

Utväxlingsförhandlingar

I januari 1919 summerade Foreign Office upp läget. Vad man visste satt tre brittiska civila, några officerare och 28 soldater fängslade på olika håll i Ryssland; i gengäld höll britterna ett antal sovjetiska tjänstemän och andra som tillfångatagits i Arkangelsk samt Raskolnikov. Sovjetregeringen hade emellertid nyligen låtit 33 brittiska och 137 franska civila lämna Ryssland och man hoppades få ut så många som möjligt innan man använde Raskolnikov och andra gisslan: "They should be kept up our sleeve to obtain the release of our naval and military prisoners in Bolshevik hands".¹⁴

Samtidigt pågick förhandlingar lokalt om en fångutväxling vid Arkangel-fronten; man försökte koordinera förhandlingarna "that we should not use too many Bolshevik prisoners in exchange for one category of British prisoners".¹⁵

Situationen förändrades dock snabbt från denna relativa styrkeposition. Släktingar till fängslade och kvarhållna briter ökade sina påtryckningar. På Foreign Office försökte man lugna personer som infunnit sig på ministeriet och uppträtt på ett sätt som betecknades som "most abusive, unreasonable and somewhat hysterical", men man var rädd för att de skulle åstadkomma spörsmål i parlamentet. Farhågorna ökades av att M.M. Litvinov besökt brittiska fångar i Moskva och talat om en utväxling. En av fångarna hade i ett brev hem uppmanat en släkting att föra frågan till parlamentet; den kom upp i underhuset i slutet av mars och på nytt i början av maj, vilket utövade ett tryck på Foreign Office. I fyra spörsmål pressades ministeriet på besked om vilka åtgärder som vidtagits för att åstadkomma en frigivning av de brittiska fångarna; i ett nämndes uttryckligen förhandlingarna om en utväxling av dem mot Raskolnikov.¹⁶

¹³ Minutes 10.1.1919, FO 371/3954 War Office t. FO 14.10.1918, FO 371/3337. Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921 2. Britain and the Russian Civil War, November 1918-February 1920* (Princeton, N.J.), s. 340. Richard K. Debo, 'Prelude to Negotiations: The Problem of British Prisoners in Soviet Russia. November 1918-July 1919', *The Slavonic and East European Review* 58 (1980), s. 58-63.

¹⁴ PM 10.1.1919, FO 371/3938, p. 15.

¹⁵ Lindley t. FO 24.1.1919. War Office gav följaktligen general Ironside order att avvakta, FO t. Lindley 5.2.1919, FO 371/3939, p. 112-114.

¹⁶ PM 21.1.1919, FO 371/3938, p. 52, 371/3940, p. 347. Debo, 'Prelude', s. 60,

Samtidigt förändrades bytesbalansen i för britterna ogynnsam riktning genom att man fick veta att en brittisk militärbeskickning bestående av 8 officerare och 3 meniga under major Goldsmith på hösten hade tillfångatagits av bolsjevikerna i Vladikavkaz. Goldsmith tilläts i slutet av januari sända ett radiomeddelande där han bad om omedelbar utväxling.¹⁷

Britterna hade börjat inställa sig på en utväxling, bl.a. genom att i början av 1919 låta två representanter för brittiska Röda Korset, Archibald Parker och sjuksköterskan Hettie Adams, resa till Moskva med förnödenheter för fångarna och ett mandat att förhandla om en utväxling. Britterna behövde dock inte själva föreslå en sådan eftersom utrikeskommissarie Tjitjerin gjorde ett utspel i slutet av januari; han föreslog en utväxling av Goldsmiths beskickning mot Raskolnikov och medlemmarna av sovjeten i Baku som enligt Tjitjerin hade tillfångatagits av britterna. Ryssarna trodde att Raskolnikov fanns i Reval och Tjitjerin hotade med repressalier mot den brittiska militärbeskickningen om inte Raskolnikov hölls fångslad i drägliga förhållanden. Båda sidor anklagade senare varandra för att behandla fångar omänskligt.¹⁸

Britterna ansåg att Raskolnikov var en så värdefull fånge att man i utbyte för honom borde kräva samtliga brittiska fångar; om ryssarna avslag detta anbud borde man inte erbjuda fångar från Arkangelsk "as it would be fatal to start bargaining with the Bolsheviks". Frågan om kommissarierna från Baku var ytterst pinsam eftersom de hade avrättats av den kortlivade Transkaspiska regeringen i Askhabad som åtnjutit brittisk stöd. Ett radiomeddelande som uppsnappats på hösten tydde på att bolsjevikerna var medvetna om att kommissarierna avrättats av "vitgardister". I Foreign Office antog man att bolsjevikerna försökte göra britterna ansvariga för dådet och föredrog därför att ignorera denna del av Tjitjerins radiomeddelande.¹⁹

73-75. *The Parliamentary Debates*, HC 26.3.1919 (G. Jones), 31.3.1919 (F.Hall), vol. 114, sp. 392-393, 854-855, 1.5.1919 (P. Billing o. G. Jones), vol. 115, sp. 294-295, 384-385.

¹⁷ Utskrift 22.1.1919, FO 371/3938, p. 105-106.

¹⁸ Tjitjerin t. FO, utskrift 24.1.1919, FO 371/3938. Varifrån uppgifterna om den dåliga behandlingen härrörde är inte klart. Sammanfattning 1.4.1919, FO 371/3940, p. 57-58. Tjitjerin t. FO, mottaget 28.3.1919, *ibid.* p. 2. Debo, 'Prelude', s. 62-64.

¹⁹ PM 30.1.1919, FO 371/3938, p. 85-86. Om kommissarierna Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1920 I. Intervention and the War* (Princeton N.J. 1961), s. 320-324. Debo, 'Prelude', s. 59, 66. Bolsjevikerna fick i april 1919 säkra uppgifter om vad som hänt med kommissarierna och protesterade bittert.

Raskolnikov själv gick med på en utväxling och fick sända ett telegram till Moskva:

Am taken prisoner by British. Am being kept together with Niniuk as hostage for all British civilian, naval and military prisoners ... Am at present receiving good treatment but am informed that my fate and future depends solely on treatment given by you to British.²⁰

Rådsregeringen framförde sitt utväxlingsförslag upprepade gånger längs olika kanaler. Samma erbjudande framlades av dess befullmäktigade ombud i Stockholm, V. Vorovskij och via franska vicekonsuln i Moskva. I mitten av februari fick Goldsmith sända ett nytt radiomeddelande där han uppgav att Litvinov besökt honom och upprepat utväxlingsförslaget; han tillade att några av hans underlydande var sjuka. Via den danska utrikesförvaltningen, d.v.s. DRK, kom liknande uppgifter.²¹

Vid samma tid meddelade emellertid Parker från Moskva att fångarna behandlades bättre och inom Foreign Office drog man slutsatsen:

It would appear, for some reason or other, probably to suit their own evil ends, that the Bolshevik authorities are at present treating our prisoners less badly.²²

I mitten av februari upprepade Tjitjerin än en gång sitt anbud och försökte utnyttja utväxlingen för att vidga förhandlingarna genom att föreslå att en sovjetisk kommission skulle tillåtas besöka England för att organisera utväxlingen och bistå de brittiska myndigheterna. Ett motsvarande förslag – de facto ett försök att få till stånd direkta kontakter med de allierade – framfördes vid samma tid till den franska regeringen i samband med de pågående fransk-sovjetiska utväxlingsförhandlingarna.²³

Engelsmännens ovilja att reagera på Tjitjerins propäer – och i stället betrakta Raskolnikovs radiomeddelande som den enda förhandlingsbasen – bekymrade DRK:s representant i Ryssland, dr Camillo Martiny, som även hade i uppdrag att bistå brittiska fångar. Han meddelade att ryssarna var

²⁰ FO 371/3938, p. 86, 39-40. Raskolnikov, *Rassказы*, s. 82-84.

²¹ Vorovskij t. engelska ministern 29.1.1919, Rossets radio 30.1.1919, Goldsmith t. FO 14.2.1919, Bell t. FO 27.1.1919, FO 371/3938, p. 242, 174, 399, 152.

²² FO t. Wardrop 10.2.1919, FO 371/3938, p. 168. Vid denna tid kunde briterna även över Finland sända brev och paket till fångarna, *ibid.* p. 408.

²³ Tjitjerin t. FO 15.2.1919, FO 371/3938, p. 405. Richard K. Debo, 'The Manuiskii Mission: An Early Soviet Effort to Negotiate with France, August 1918-April 1919', *The International History Review* 8 (1986), s. 214-235 o. 'Prelude', s. 64-65.

redo att släppa de engelska officerarna "hvis blot Raskolnikoff kan blive frigivet". På rysk sida var man enligt Martiny beredd att ytterligare lägga estniska och litauiska fångar i vågskålen, ett anbud som Martiny ansåg att borde vara lockande:

Overfor et saa rundeligt Tilbud undres man over, at den engelske Regering stadig ikke lader høre fra sig. Da de engelske Fanger er trykket af et langt Fangenskab beder jeg Dem meget faa at vide af den engelske Regering, om den i hvert Fald principielt er indforstaaet med en Udveksling.²⁴

Efter dessa signaler blev britterna tvungna att reagera. I början av mars sände Foreign Office ett radiomeddelande att Raskolnikov fortfarande väntade på svar. Ytterligare påpekade man att brittiska styrkor inte tillfångatagit kommissarierna i Baku och att någon kommission till England inte kunde komma på fråga.²⁵

Mot en överenskommelse

Trycket på Foreign Office att få till stånd en överenskommelse ökade hela tiden. I slutet av februari hade Martiny rapporterat att antalet brittiska fångar var 56; i början av april räknade man med totalt 69. Amiralitetet, som hade förtjänsten av att Raskolnikov tagits till fånga, argumenterade för att man borde vara mindre småaktig ifråga om vem och hur många som gavs i utbyte. Regementsorganisationen Royal Scots Association påpekade att 12 man från regementet satt fängslade och lät tydligt förstå att man ansåg att ministeriet inte gjorde tillräckligt för dem och utbad sig åtminstone möjlighet att sända paket.²⁶

Till råga på allt nåddes Foreign Office av rykten att fransmännen hade större framgång i sina förhandlingar än britterna och att fängslade franska officerare redan frigivits och skulle få lämna Ryssland. Det visade sig sedan att de visserligen frigetts från fängelset, men att det var långt till en utväxling. En av utrikesministeriets tjänstemän antecknade att den franska regeringen "has not found the exchange of prisoners any more easy to arrange than we have".²⁷ Trycket ökades också av ryktena om att DRK övervägde

²⁴ Martiny t. danska utrikesministeriet (DUM) 27 o. 29.2.1919, DUM 6.U.59.a., Rigsarkivet, Köpenhamn (DRA).

²⁵ FO t. Tjitjerin 6.3.1919, FO 371/3938, p. 412. Debo, 'Prelude', s. 66.

²⁶ FO 371/3940, p. 29-31, 48, 59, 78, 112, 115-116, 169-171. Parker t. FO 8.4.1919, ibid., p. 152.

²⁷ FO 371/3940, p. 184, 190-192, 198, 254-255, cit. på p. 253.

att dra sig tillbaka från Ryssland. Eftersom DRK fört en del av förhandlingarna och försett fångarna med livsmedel skulle detta försvåra läget.²⁸

I slutet av april kom ytterligare en varning från oväntat håll. Journalisten Arthur Ransome, som utvisats från Sverige tillsammans med bolsjevikernas beskickning i Stockholm och i mars återvänt från Ryssland där han träffat några av fångarna, skrev till Foreign Office och bad att utväxlingsförhandlingarna skulle påskyndas. Han ansåg att fångarna svävade i stor fara om läget i Ryssland förändrades: "So long as the Bolshies are firm in the saddle, the prisoners are all right ... I shudder to think what will happen there when the moderates loose control". På något sätt borde fångarna fås ut innan de moderata bolsjevikledarna "loose their influence or their heads" och anarkistiska element tog över. Ransome betraktades i Foreign Office som bolsjevik, men bedömningar att radikalare element höll på att ta över från Lenin och hans anhängare var vanliga våren 1919.²⁹

Utväxlingsavtal

Den första april meddelade Parker, som förhandlade i Moskva, att ryssarna definitivt förkastat det brittiska förslaget (Raskolnikov och Nynjuk mot samtliga brittiska fångar) och föreslog att han skulle få föra fram det alternativa förslag som varit på tal vid hans avresa från England, d.v.s. att fler bolsjevikiker skulle utväxlas. Parker ansåg sig ha orsak att tro att man då kunde få ut samtliga brittiska och allierade fångar (sex amerikaner, en italienare samt några rumäner och serber; fransmännen förde egna förhandlingar). I utbyte mot Raskolnikov och Nynjuk samt tre bolsjeviktjänstemän fångslade i Arkangelsk borde man dessutom kunna utverka tillstånd för alla brittiska män i åldern 18 till 48 år att lämna Ryssland; omkr. 70 kvarhölls. Parker trodde också att man skulle kunna arrangera en utväxling över gränsen mot Finland, eventuellt i kombination med en utväxling i norr. Han tillfogade

²⁸ Bell t. FO 16.4.1919 (fr. Parker), Marling t. FO 26.4.1919 uppgav att den danska regeringen gett Martiny order att stanna, FO 371/3940, p. 226, 292.

²⁹ Ransome t. Leeper 24.4.1919, FO 371/3940, p. 288-290. Jfr Max Engman & Jerker A. Eriksson, *Mannen i kolboxen. John Reed och Finland*, SSLF 485 (Helsingfors, 1979), s. 46-47. Hugh Brogan, *The Life of Arthur Ransome* (London 1984), s. 227-244. Spörsmålen, FO 371/3940, p. 347. Om bolsjevikbeskickningen i Stockholm, se Sune Jungar, 'Bolsjevikmissionen lämnar Stockholm. Sveriges brytning med sovjetregeringen 1918', *Studier i modern historia tillägnade Jarl Torbacke den 18 augusti 1990* (Stockholm 1990), s. 151-167.

ytterligare en varning mot att dra ut på förhandlingarna. Livsmedels- och de sanitära förhållandena försämrades hela tiden och fångarna led. Det fanns också en risk för att Rysslands transportsystem skulle bryta samman och för politiska komplikationer.³⁰

I början av april var man inom Foreign Office redo att ändra inställning. Man hade tänkt sig att få ett gott pris för Raskolnikov eftersom man utgick från att han var viktig för bolsjevikerna i deras strävan att bygga upp den ryska flottan, men när en promemoria om förhandlingsläget cirkulerade i ministeriet antecknade en av tjänstemännen att det "is no longer any use haggling over the comparative number of prisoners on both sides to be exchanged, and that any means by which we can get out all our prisoners at once are justifiable".³¹

Parker meddelade den 24 april han kommit överens om att en utväxling skulle ske senast den 5 maj. Den skulle omfatta 17 fångna briter mot de båda fångarna i London och – som ett nytt krav – även Strujskij och de matrosor som tagits tillfånga samtidigt som Raskolnikov. De återstående fångarna skulle utväxlas senare mot samtliga sovjetiska tjänstemän och sympatisörer som hölls fångslade i Arkangelsk, Murmansk, Bagdad, Persien, Turkestan och Transkaspien. Dessutom krävde man att en rysk RK-delegation skulle få besöka Arkangelsk för att försäkra sig om att alla sovjetiska tjänstemän faktiskt frigivits. Därefter skulle alla kvarhållna briter få återvända hem.³²

Meddelandet nådde London först två veckor senare på grund av problem med radiokommunikationerna; det gav omedelbart upphov till ett krismöte med representanter för Scotland Yard, inrikesministeriet, flottans och arméns underrättelsetjänster samt Foreign Office. Man konstaterade att Parker hade gått med på i stort sett samma förslag som bolsjevikerna framfört hela tiden. Förslaget att de skulle skicka en delegation till Arkangelsk betecknades dock som "altogether preposterous". Amiralitetet meddelade att eftersom Raskolnikov och Nynjuk tillfångatagits av sjöstridskrafterna kunde

³⁰ Parker t. FO 1.4.1919, FO 371/3940. Debo, 'Prelude', s. 66-67.

³¹ PM 1.4.1919 med minutes, FO 371/3940, p. 56-58.

³² Parker t. FO 24.4.1919 (uppsnappat 4.5.1919), FO 371/3940, p. 330. Parker upprepa-
de sin enträgna rekommendation i ett brev från Moskva till Bell som ombads vidarebefordra
det till FO; Parker meddelade samtidigt att bolsjevikregeringen av princip vägrat inkludera
allierade undersåtar i utväxlingsförhandlingarna med briter, Parker t. Bell 27.4.1919, FO
511/13. Debo, 'Prelude', s. 68-69.

flottan inte gå med på en utväxling som inte inkluderade alla fångar ur marinen. Man beslöt att gå med på de sovjetiska kraven med detta förbehåll och med villkoret att man endast kunde acceptera krav på namngivna fångar; de svepande sovjetiska kraven rörande fångar i randområdena i allmänhet avvisades. I utrikesminister Curzons svar uppgavs vidare att britten inte visste något om Strujskij – först senare fick man av Raskolnikov veta att denne överlämnats till esterna.³³

Under de första dagarna i maj anlände oroande meddelanden till Foreign Office. Från Köpenhamn rapporterades den 3 maj att man fruktade att DRK i Ryssland arresterats och att gränsen på Näset var stängd. Följande dag anlände ett telegram från Litvinov som krävde omedelbart besked om huruvida Raskolnikov och Nynjuk avseglat och huruvida de skulle finnas vid gränsen den 5 maj. Två dagar senare, den 6 maj, telegraferade konsul Bell i Helsingfors in ett meddelande från Parker där denne uppgav att ifall man inte accepterade hans förslag beträffande utväxlingen kunde han inte svara för följderna – ett "monstrous message" som väckte ilska kommentarer i London, där man ansåg att han "somewhat lost his head" och blivit "outwitted".³⁴

Överenskommelsen från den 24 april fastslog att fångarna skulle försättas på fri fot; Martiny rapporterade att sovjetregeringen gett order att de brittiska fångarna skulle frigges, men att polismyndigheterna först vägrat lyda. Efter ett personligt ingripande av Lenin hade fångarna dock frigetts och vistades nu i husarrest. Denna oroande påminnelse om fångarnas utsatta läge kompletterades av att Parker åter "most urgently" rekommenderade att utväxlingsförslaget skulle godtas.³⁵

Några dagar senare meddelade Parker per radio att rådsregeringen var beredd att vid en omedelbar utväxling ge 18 britten i utbyte mot Raskolnikov, Nynjuk och ett löfte om att så fort som möjligt åstadkomma en frigivning av Strujskij. Listan inkluderade tre fångar från flottan. Till Parkers meddelande fogade Tjitjerin en skarp anmärkning att några ytterligare förhandlingar inte kunde komma på fråga. Dessutom behövdes garantier för fri lejd genom Finland "since it has become the habit of Finnish Govern-

³³ Prot. 5.5.1919, Curzon t. Parker via Tjitjerin 7.5.1919, FO 371/3940, p. 327-328, 334, 346. Debo, 'Prelude', s. 69-70

³⁴ Marling t. FO 3.5.1919, Litvinov t. FO 4.5.1919, Bell t. FO 6.5.1919, FO 371/3940, p. 319, 325, 360-361. Debo, 'Prelude', s. 69. Engman, *Gränsfall och bytesaffärer*.

³⁵ Bell t. FO 12.5.1919, FO 371/3940, p. 383, 385.

ment to detain wherever in their power Russian citizens exchanged per agreements with other Governments". Tjitjerin avsåg den finländska regeringens försök att utverka frigivning av finländare i Ryssland genom att kvarhålla återvändande ryssar.³⁶

Nu var förslaget acceptabelt för britterna och den 17 maj telegraferade Curzon in godkännandet och meddelade samtidigt att fångarna skulle starta två dagar senare med *HMS Greenwich* till Köpenhamn. Härmed hade också bolsjevikerna fått nog av Parker, som tillsammans med Miss Adams utvisades ur Ryssland i slutet av maj med motiveringen att den engelska regeringen aldrig officiellt anhållit om tillåtelse för honom att verka i Ryssland. När förhandlingarna om Raskolnikov var slutförda kunde rådsregeringen på detta sätt markera ömsesidighetsprincipen. Förhandlingarna om utväxlingen av Raskolnikov var ett steg på den väg som ledde fram till förhandlingarna mellan Litvinov och O'Grady i Köpenhamn i slutet av 1919 och som i sin tur ledde fram till normaliseringen av de brittisk-sovjetiska relationerna.³⁷

Raskolnikov i London

Hur hade föremålet för alla dessa telegram det under de månader man köpslog om honom? Hans position var något motstridig; han var ett gott bytesobjekt, men samtidigt fanns det en risk för sympatyttringar på vänsterkanten om det blev känt att han fanns i England. Chefen för flottans underrättelsetjänst lät tidigt förstå, att han betraktade Raskolnikovs vistelse i England som "embarrassing and would be glad to get rid of him". De båda fångarna placerades i Brixtonfängelset – som påminde Raskolnikov om Kresty – och man gjorde sitt bästa för att hålla saken hemlig.³⁸

Mörkläggningen var åtminstone såtillvida effektiv att det tog lång tid innan bolsjevikerna fick reda på var Raskolnikov fanns, de antog att han hölls fängslad i Estland. Hans hustru Larisa Reisner försökte fr.o.m. slutet av februari få kontakt med honom. Martiny bad i februari att danska utrikesmi-

³⁶ Parker t. FO 15.5.1919, FO 371/3940, p. 405-406. Tagandet av gisslan och kvarhållandet av civila på ömse sidor behandlas i Engman, *Gränsfall och bytesaffärer*.

³⁷ Curzon t. Tjitjerin 17.5.1919, FO 371/3940, p. 407. Danska beskickningen i Helsingfors t. DUM 5.6.1919 med Saltofts meddelande från gränsen, Danska beskickningens i Helsingfors arkiv, afl. 1967, udskiftede sager I.5.6.2., danska utrikesministeriets arkiv, Köpenhamn. Debo, 'Prelude', s. 70-75.

³⁸ Minutes 25.1.1919, PM 30.1.1919, FO t. Findley 15.2.1919, FO 371/3938, p. 84-85, 322. Raskolnikov, *Rassказы*, s. 85.

nisteriet skulle försöka utverka tillstånd för henne att resa till honom. Rysarna eller eventuellt Martiny, var skeptisk beträffande randstaterna som fångvaktare: "ligeledes beder jeg om, at han kommer i engelsk Fangenskab og ikke sidder under Bevogtning af Estlændere eller Finner".³⁹

I slutet av mars hade man i alla fall fått reda på var Raskolnikov fanns och Reisner sände via Parker ett uppmuntrande meddelande där hon uppgav att utväxlingen var nästan klar:

There is hope of meeting soon. Communicate conditions of health. Your mother, my parents and I have been concerned only for your physical condition. We have not feared for your courage and honour for one moment. Our Russia awaits you and sends you brotherly greetings.⁴⁰

Reisner meddelade att den danska beskickningen i London skulle förse Raskolnikov med pengar och kläder och annat han behövde på Moskvas bekostnad. Arrangemangerna hade föreslagits av Martiny och man räknade tydligen med att Raskolnikov skulle försättas på fri fot inom en nära framtid. I Foreign Office konstaterade man att madame Raskolnikov synbarligen var en person av betydelse, men att mannen inte hade något som helst behov av pengar där han befann sig. Antagandet om Reisners betydelse fick en snabb bekräftelse i en notis i *The Times*, som den 16 april uppgav att hon utsetts till kommissarie vid flottans huvudstab. Notisen föranledde höjda ögonbryn i Foreign Office: "This is a strange appointment" och man antog att hon skötte mannens tjänst tills han frigavs – ifall det inte fanns flera kommissarier vid namn Raskolnikov.⁴¹

Överenskommelsen från april stipulerade att fångarna ömsesidigt skulle frigges ur fängelser och placeras i husarrest. Scotland Yards underrättelsechef Basil Thompson, som förhörde Raskolnikov några gånger, var inte alls trakterad:

Domiciliary arrest is a very unsatisfactory proceeding. Virtually, it is no arrest at all, and the wretched Police Officer is an object of ridicule sitting on the doorstep where the

³⁹ Martiny t. DUM 27 och 29.2.1919, DUM 6.U.59.a, DRA. Reisner var professorsdotter och författare, hade engagerat sig i politiken under världskriget och anslutit sig till bolsjevikerna 1918. De hade synbarligen träffats då hon arbetade som kommissarie vid flottan. Paret legaliserade sin förbindelse 1921. Hon följde senare Raskolnikov till Kabul och uppmuntrade honom i hans författarskap. Hon övergav honom senare till förmån för Karl Radek, en annan av de mera färgstarka bolsjevikledarna. Hon avled i tyfus 1926.

⁴⁰ Bell t. FO 29.3.1919, FO 371/3940, p. 10.

⁴¹ Bell t. FO 1.4.1919, minutes, FO 371/3940, p. 38-41, 223.

prisoner enjoys shelter and comfort. I think, on the whole, it is better to leave Raskolnikov where he is until the conditions on which his release depend are fulfilled by the Bolshevik Government.⁴²

När de brittiska fångarna i Ryssland försatts i husarrest fick Thompson ge med sig och frigivningen ordnades på kvällen den 5 maj. Thompson föreslog att The Secret Service Fund skulle stå för "the expenses of these gentlemen while they remained in Britain". Under tiden skulle han förse dem med de pengar de kunde behöva.⁴³

Raskolnikov tog in på Mill's Hotel på Gower Street nära British Museum. Tydligt var Thompsons fickpengar mindre furstliga eftersom Raskolnikov fem dagar senare, åtföljd av en detektiv från Scotland Yard, sökte upp danska sändebudet Grevenkop-Castenskiold för att låna pengar. Denne hade av sin regering fått tillstånd att försträcka medlen förutsatt att den brittiska inte hade något att invända. Sändebudet gav också en beskrivning av supplikanten:

Raskolnikov seems to be quite a young man and was very much in need of new clothes - he being still dressed in the same uniform he wore when taken prisoner.⁴⁴

Foreign Office hade inget emot lånet och Raskolnikov fick £ 50, medan Nynjuk inte fick kredit. Raskolnikov, som i fängelset försökt lära sig engelska med hjälp av Bibeln, såg sig omkring i London, besökte British Museum och Zoo samt såg Tosca på Covent Garden. Han glömde heller inte att besöka British Socialist Party, där mottagandet var korrekt, men inte särskilt hjärtligt. I en intervju efter hemkomsten uppgav Raskolnikov att han under de dagar han varit fri bekantat sig med stämningarna bland arbetarna i London. Han ansåg sig ha märkt en revolutionär anda till följd av stigande livsmedelspriser och arbetslöshet.⁴⁵

Om Raskolnikov hela tiden hade en man från Scotland Yard i hälarerna kan hans sonderingar knappast ha varit särskilt effektiva. I vilket fall som helt underrättades han den 17 maj personligen av Thompson om den förestående utväxlingen. Denne bad honom vid hemkomsten arbeta för frigiv-

⁴² Thompson t. FO 12.4.1919, FO 371/3940, p. 196.

⁴³ Prot. 5.5.1919, FO 371/3940, p. 327-328.

⁴⁴ Castenskiold t. FO 10.5.1919, FO 371/3940, p. 379.

⁴⁵ Castenskiold t. FO 15.5.1919 och FO t. Castenskiold 14.5.1919, FO 371/3940, p. 381, 430. Intervju med ryska telegrambyrån 1.6., refererad i FO 371/3996, p. 254. Raskolnikov, *Rasskazy*, s. 88, 96-97.

ningen av engelska fångar ur flottan och enligt Thompson uttryckte Raskolnikov sin tacksamhet "for the excellent treatment he had recieved at our hands".⁴⁶

Efter alla artigheter vid avresan fortfor Raskolnikovs färd med komplikationer, som påminde om dem som präglat utväxlingsförhandlingarna. Om bord behandlades Raskolnikov och Nynjuk som om de var "under open arrest". Den danska regeringen skyndade sig att meddela att det skulle vara "very embarrassing" om fångarna steg i land i Köpenhamn. Danmark kunde inte ta emot dem då deras papper inte var i ordning; husarrest var åter okänd i dansk lag. Slutresultatet blev att fångarna skickades med ett annat fartyg till Helsingfors, där de placerades i högvakten bredvid kejsrerliga palatset – som Raskolnikov kallade Marinskij-palatset. Därifrån legsagades de till gränsen av representanter för DRK och brittiska beskickningen samt under bevakning av finländsk militär.⁴⁷

Ännu i sista stund var man orolig för att någonting skulle gå på tok. Foreign Office gav direktiv att fångarna skulle hållas ombord i Helsingfors ända fram till utväxlingen "as if they once land on Finnish territory we have no further hold on them".⁴⁸ DRK och britterna kom ytterligare överens om att kräva fri utresa senare för briter som inte kunde komma till gränsen på grund av sjukdom.⁴⁹

På Karelska näset

Utväxlingen ägde slutligen rum den 28 maj på bron över Systerbäck med chefen för generalstabens passavdelning, fänrik Holger Hongisto som representant för de finländska myndigheterna. Efter ett visst parlamentering kom man överens om en utväxlingsordning som skulle garantera största möjliga säkerhet för vardera parten. Först sände bolsjevikerna 9 briter över bron, därefter fick Raskolnikov vandra till det neutrala området mitt på bron. Sedan fick de återstående briterna gå över bron och slutligen Nynjuk i motsatt riktning.

Vid gränsen fanns reportrar åtminstone från *Hufvudstadsbladet* och *Da-*

⁴⁶ PM 17.5.1919, FO 371/3940, p. 462. Rapport från Metropolitan Police 20.5.1919, FO 371/3941, p. 4.

⁴⁷ Director of Naval Intelligence t. FO 16-17.5.1919, Marling t. FO 18-20.5.1919, FO 371/3940, p. 432, 441, 449, 454, 495. Raskolnikov, *Rasskazy*, s. 100.

⁴⁸ FO t. Bell 29.5.1919, FO 371/3941, p. 73.

⁴⁹ Marling t. Philipsen 22.5.1919, DRK/Cb U.f., DRA.

En rysk bolschevikledare.

Unik

Närstående bild är tagen på den nyligen brända gränshögen mellan Finland och Ryssland kort innan den bolschevikiske amiralen Raskolnikoff utväxlades mot svenska officerarna. Amiralen står i mitten, vänstare på tillstånd att

I mitten Raskolnikoff. T. v. Nintak

bild.

fr överskrifva gränsen. Till vänster står hans sekreterare, herr Nintak. I bakgrunden synas några av våra gränsvakter.

Närmare detaljer om tillgången vid utväxlingen ha meddelats i dagpressen.

I väntan på utväxlingen (Nevkans Krönika 24/1919, s. 405). Uppgifterna om Raskolnikovs klädsel är något motstridiga. På bilden förefaller han att bära den ekipering, kostym och hatt, som han inhandlade på Oxford Street med de pengar som utrikeskommisariatet överstryde genom danska sändebudet i London, medan DN uppgav att han vid utväxlingen bar uniform.

gens Nyheter.⁵⁰ DN:s Andreas Winding beskrev Raskolnikov som en "massmördare och sadist", en student som lagt sig till med sitt namn efter *Brott och straff*. Han avporträtterades som "en kortväxt och svartmuskig man, iförd den ryska marinens uniform" som under väntan på utväxlingen nervöst lekte med uniformsknapparna.

Efter en stunds väntan närmade sig på ryska sidan "en procession med en skramlande mässingsorkester" – enligt Raskolnikov pryddes den sovjetiska sidan av gränsen av ett enormt plakat som förkunnade "död åt bödeln Mannerheim". När Raskolnikov kom ut på bron stämde orkestern upp en hymn och "de finländska rödgardisterna gjorde honnör där de sutto på stenar vid stranden eller stödde sig mot broräcket". Härefter följde vad *Hbl* kallade "ömna välkomsthälsningar" eller som *DN* beskrev scenen:

De bolsjevikiska kommissarierna omfamna och kyssa Raskolnikov. Soldaterna skocka sig omkring honom, efter rysk sed måste han omfamna och kyssa var och en ibland dem och under tiden spelar orkestern den bolsjevikiska folksången.

Denna del av ceremonierna tedde sig särskilt motbjudande för *Hbl*s utsände: "Bl.a. blev han kysst på mun av de finländska rödgardisterna som sålun-

⁵⁰ DN 10.6.1919. *Hbl* 31.5. och 13.6.1919.

da fullständigt tillägnat sig ryska seder". När Raskolnikov hälsats av sina kamrater var det tid för en familjeförening som *DN* beskrev i sensuella termer:

Först sedan han gått hela varvet runt kommer turen till hans hustru, som utplånar alla dessa broderskyssar i en lång omfamning av mera erotisk karaktär. Svarthårig, spänstig och smärt, full av eld, kastar hon med ett språng armarna om mannens hals och slingrar samtidigt sina ben om hans höfter. På detta sätt vilande vid mördarens bröst låter hon sig bäras in i Sovjet-Ryssland.

Gränsöverskridningen var Raskolnikovs sista kontakt med Finland, men hans minne levde, om inte annat så i populärlitteraturen. Bl.a. förekommer han som "spionageprofessorn" i A. Olsjanskis roman *En sovjetspion i Helsingfors* (1931).

Revolutionär och folkfiende

Raskolnikov återvände till ett inbördeskrig. Han fick befälet över en flottilj om 150 fartyg på Volga och Kaspiska havet, deltog i erövringen av Baku 1920 och ledde en expeditionstyrka till Enzeli på persiskt område, där han – med en viss tillfredsställelse, kan man anta – tillfångatog en brittisk-indisk styrka, inklusive befälhavare, och tillfogade briterna en betydande prestige-förlust. Raskolnikov hade synbarligen genuint goda minnen av sin vistelse i England och uppträdde som en verklig gentleman då han förhörde två brittiska flygare som tillfångatagits i Astrakan: "Raskolnikoff said he had been very well treated in England and would treat us well. We were very well treated indeed". Fångarna fick bo i Raskolnikovs privata husbåt, förplägades väl och skickades med hans privata järnvägsvagn till Moskva.⁵¹

Efter inbördeskriget blev Raskolnikov ledare för en i det närmaste icke-existerande Östersjöflotta. Liksom 1917 kom han i kläm mellan de radikala matroserna och en centralmakt som försökte bygga upp flottan och disciplinen; Raskolnikov råkade i konflikt med Petrograds partiledare Zinovjev och avgick. Genom sina åtgärder för att få flottan funktionsduglig bidrog han till den kris som exploderade i Kronstadt-resningen 1921, men han insåg tidigt riskerna och varnade partiledningen.⁵²

Vid tiden för Kronstadt-resningen hade Raskolnikov emellertid blivit

⁵¹ Vittnesmål i april 1920 av flygarna Anthony Mantle och Harry Ingram, FO 371/3947, s. 251 o. 257.

⁵² Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921 3. Anglo-Soviet Accord* (Princeton, N.J. 1972), s. 361-371. S a u l, 'Raskolnikov', s. 139.

diplomat, närmare bestämt sovjetiskt sändebud i Afganistan. Han var så aktiv i Kabul att återkallandet av honom var ett av kraven i den s.k. Curzon-noten, den brittiska regeringens ultimatum till Rådssryssland 1923.⁵³

Efter sin återkomst till Ryssland 1924 arbetade Raskolnikov som redaktör samt skrev mycket själv, bl.a. uppsatser och flera volymer memoarer samt gjorde några dramatiseringar, bl.a. av Tolstojs "Uppståndelse" för Konstnärliga teatern i Moskva. Han skrev även pjäsen "Robespierre" som uppfördes både i Moskva och Paris. Han arbetade också en tid vid folkkommisariatet för upplysningsärenden under Lunatjarskij och var en av sovjetiska författarförbundets grundande medlemmar.

Under 1920-talet höll Raskolnikov sig i mitten under konflikterna i partiet. Han kritiserade Zinovjev och Trotskij, utan att dock liera sig med Stalin eller Buharin. Under 1930-talet var han för det mesta utomlands i diplomatiska uppdrag, först som sovjetisk minister i Estland, senare i Danmark. År 1934 utsågs han till Sovjetunionens första minister i Bulgarien. Det förefaller som om diplomaten Raskolnikov skulle ha varit en anhängare av Litvinovs antityska, NF- och västororienterade linje.

År 1938 befriades Raskolnikov från sitt uppdrag i Sofia och hemkallades. Eftersom han misstänkte att de konsultationer som förestod skulle bli slutliga i mer än en mening, bytte han tåg i Belgrad och sökte politisk asyl i Frankrike. Tillsammans med sin andra hustru och dotter levde han i Nizza och ägnade sig åt författarskap. I juni 1939 deklarerade Sovjets högsta domstol att han stod "utanför lagen". Han svarade med att lägga fram sin syn i artikeln 'Hur de gjorde mig till folkfiende' och med sitt berömda 'Öppna brev till Stalin', som inleddes med ett motto från Gribojedov: "Jag skall berätta den sanning om dig som är värre än någon lögn". Raskolnikov anklagade Stalin för den blodiga terrorn och skådeprocesserna, för att fördärva partiet, förfalska historien och bygga upp en personkult.⁵⁴

Kort härefter nåddes Raskolnikov av nyheten om Hitler-Stalin-pakten som han tog mycket hårt i sitt till följd av landsflykten labila psykiska tillstånd. Den 25 augusti försökte han kasta sig ut ur ett fönster, men hölls tillbaka av hustrun och hotellpersonalen. Han placerades på ett mentalsjukhus där han dog i september 1939 i förhållanden som betecknas som oklara.

⁵³ Stephen White, *Britain and the Bolshevik Revolution. A study in the Politics of Diplomacy, 1920-1924* (London, 1979), s. 161-168.

⁵⁴ Tryckt som bilaga till Raskolnikov, *Kronstadt and Petrograd*, s. 345-356.

Brott och straff?

Efter ett sådant liv och slut var det klart att Raskolnikov skulle vara en operation under resten av Stalintiden. Hans namn nämndes första gången på nytt 1957 i samband med jubileumsskrifter om revolutionen i Östersjöflottan. Hans rehabilitering var dock inte så snabb som Dybenkos, vars memoarer utkom 1958. År 1963 utkom en mindre biografisk skildring över Raskolnikov i en serie om inbördeskrigets hjältar, där han avporträtterades tillsammans med bl.a. en annan folkfiende, Mihail Tuhatjevskij. Följande år utkom en redigerad version av hans memoarer och en biografi av en partihistoriker i Leningrad. Hans änka och dotter inbjöds av författarförbundet till Sovjet 1964 och de överlämnade då en del av hans papper. Härefter vände dock utvecklingen och från slutet av 1960-talet försvann Raskolnikov åter i dunklet. Kombinationen av dissident och avhoppare var synbarligen för mycket i det åtstramade klimatet under Brezjnev. Raskolnikov hörde sålunda till dem som blev 'derehabiliterade'. De nya vindarna under Gorbatsjov förde emellertid med sig en vändning och efter 1987 började material om Raskolnikov utkomma i sovjetpressen, t.o.m. hans 'Öppna brev', som publicerades bl.a. i *Neuvosto-Karjala* 1988.⁵⁵

*

Ett liv, en död och ett eftermäle präglade av brott och straff? Måhända, men mot vem och för vad?

⁵⁵ Ven. Tihomirov, 'Fedor Raskolnikov', *Geroi grazdanskij vojny, Žizn zamecatel'nyh ljudej* (Moskva 1963), s. 339-378, av samme författare även 'Revoljucija, den' tretij ...' *Ogonek* 41/1964, s. 25-27. A.P. Konstantinov, *F.F., Il'in-Raskol'nikov* (Leningrad 1964). Roy Medvedev, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism* (rev. and exp. ed. Oxford 1989), s. 484, 592-593. *Neuvosto-Karjala* enl. notis i *HeSa* 12.8.1988.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Ett ouppmärksammat slagfält

Tre böcker om kön och nationalitet, sexualitet och krig.

ANU KOIVUNEN och ANN-CATRIN ÖSTMAN

"Du kvinde, der giver en fremmend din gunst, forråder dit land uten blusel, di viser for alle så skamløst din brunst, du er for vor ære en trussel." Så lyder några strofer av dikten "Hetærer", som spreds i illegala danska skrifter under den tyska ockupationen. Ett förhållande mellan en dansk kvinna och en tysk man ur ockupationsarmen bar på flera betydelser: det var i många fall en kärleksförbindelse; det var en bricka i spelet mellan det danska samhället och den tyska ockupationsmakten; det var en del av en kamp mellan tyska män och danska män; det var även del av inbördes dansk kamp, mellan en motståndsrörelse och en samarbetsvillig fallang. I sin doktorsavhandling *Tyskerpiger – under besættelse och retsupgør* analyserar Annette Warring dessa relationer med en bred infallsvinkel. Hennes mål är att skapa kunskap om de "fraterniserande" kvinnorna, kallade "tyskerpiger", och att därigenom ge ett nytt perspektiv på ockupationshistorien, som är mycket omdiskuterad inom dansk historieforskning. Warrings övergripande syfte är att föra en diskussion om relationen mellan kön, sexualitet och nationalitet.

I *Naisten Aseet. Suomalaisena naisena talvi- ja jatkosodassa*, en finländsk antologi baserad på insamlat livshistorie- och frågelistmaterial, är ambitionen att dokumentera kvinnors insatser i ett land i krig, att synliggöra kvinnors arbete och liv bakom männens frontlinjer. Samtliga artiklar vittnar om denna ambition: i motsats till tidigare finländska antologier om kriget fokuserar skribenterna på hemmafronten och dess vardag.¹ Utgående från in-

¹ Se t.ex. Mirja Hakko (toim), *Naiset kertovat sodasta. Rintamanaisten liitto* (Oulu 1988).

Behandlad litteratur:

Anette Warring, *Tyskerpiger – under besattelse och retsopgør*. Gyldendal. 260 s. København 1993.

Victoria De Grazia, *How Fascism Ruled Women. Italy, 1922–1945*. 350 s. University of California Press 1992.

Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila (toim.), *Naisten aseet: suomalaisena naisena talvi- ja jatkosodassa* [Kvinnors vapen: att vara kvinna i Finland under vinter- och fortsättningskriget]. WSOY. 443 s. Helsinki 1993.

formanternas nedtecknade minnen beskrivs kvinnors mångfaldiga och mångskiftande arbetsbörd under olika omständigheter och i olika delar av det krigstida samhället.

Medan den finländska antologin belyser kvinnors ställning och arbete under kriget, behandlar Victoria De Grazias *How Fascism Ruled Women* det fascistiska medborgarskap som tillskrevs italienska kvinnor. Boken undersöker kvinnors liv under en tid av extrem nationalism och krig, den diskuterar fascistiska definitioner av kvinnlighet och kvinnors förhållningssätt till fascism. Den danska och den finländska boken omspanner krigstiden, medan De Grazias bok har ett längre tidsperspektiv, hela den fascistiska eran.

Vi ger först en översiktlig presentation av böckerna och av berättarnas positioner för att sedan diskutera hur historieskrivningen kring temat krig och kvinnor tolkar sambandet mellan kategorierna kön och nationalitet. I det följande kommer vi att fokusera, för det första, på hur dessa tre studier analyserar skapandet och omskapandet av kön och nationalitet och, för det andra, på den betydelse som sexualitet ges i tolkningarna av dessa processer.

Tre perspektiv

Antologin *Naisten aseet* har ambitionen att synliggöra och förstå kvinnors erfarenheter, deras liv och agerande under "nationens ödestimma". Till grund för alla av antologins tio sociologiska och socialhistoriska uppsatser ligger material som samlats och skapats i ett samarbete mellan Marthaförbundet, Museiverket och Sociologiska institutionen vid Helsingfors Universitet. Insamlingen av kvinnors krigsminnen, som arrangerades under åren 1987–1988 inom ramen för projektet "Suomalaisen naisen asema ja työpanos toisen maailmansodan aikana" (Den finska kvinnans ställning och arbetsinsats under andra världskriget), genomfördes med hjälp av en förfrågan som riktades till kvinnor som upplevt kriget som vuxna. Tematiskt berör antologin främst arbete och organisationsverksamhet. I den frågeslista som låg till grund för insamlingen betonades förutom dessa områden även frågor kring evakuering, attityder till kriget samt familjeliv.

Antologin är deskriptiv till sin ansats. Författarna använder inte livshistoriematerialet för att skapa nya tolkningar av krigstiden utan långa citat presenteras obehandlade eller placeras in i gängse tolkningsmallar. Med kategorin kvinnor hänvisas till en grupp informanter vars representativitet är begränsad: största delen, hela 70%, av svaren kom från det finska Marthaförbundet; en tredjedel av de skribenter som svarade på uppropet hade kopplingar till de områden som avträdades efter krigsslutet.

Eftersom undantagstillståndet möjliggjorde kvinnors tillträde till traditionella manliga yrkesområden, betraktar författarna krigsåren som en dynamisk period för kvinnor. I männens frånvaro "fick" kvinnorna ansvara för hela spektret av arbete och vardagsgöromål på hemmafronten. I bokens avslutande kapitel poängterar Riikka Raitis just den utmaning och därmed de nya möjligheterna som de ökade förpliktelserna innebar – även om priset var en fördubblad arbetsbörda.

Samma ambition att greppa kvinnors erfarenheter, som finns i den finländska boken, har även Victoria De Grazia, vars kulturhistoriska studie har en socialhistorisk förankring. Hennes utgångspunkt är en analys av kvinnors liv som familjemödrar och arbeterskor, av flickors uppväxt och av kvinnors möjligheter till samhälleligt och politiskt handlande. Hon studerar kvinnlighet som konstruktion, fascismens kvinnopolitik och en fascistisk politik ur kvinnoperspektiv. Men De Grazia ser också kvinnor som agerande subjekt inom en fascistisk stat. Rubrikvalet till trots drivs De Grazia av en vilja att undvika en offeransats, och hon arbetar med en uttalad tanke om att ett aktörsperspektiv är viktigt inom historieskrivningen. Till grund för de Grazias studie ligger främst sekundärt material, av vilket hon skapar en fungerande syntes och en mångfacetterad tolkning. Hennes huvudsakliga syfte är att studera konstruktionen av kvinnlighet som en komplex process.

Anette Warrings ambition är en annan: hon fokuserar kön och dess betydelse i en process, i ett komplext historiskt skeende. Hon bygger upp sin berättelse på många nivåer. Problemställningen låter sig inte beskrivas av gängse historiska indelningar. Warring strävar till att med en utgångspunkt i kön sammanbinda olika fält av historieämnet – politiska, kulturella och sociala. Till grund för denna doktorsavhandling i historia ligger ett brett spektrum av källmaterial; hon nyttjar bl.a. arkivmaterial från de förvaltningsorgan som skapades under ockupationen, polisarkiv, utrikes- och justitieministeriets arkiv. Warrings viktigaste källa är dock kvinnornas egna berättelser med vilka hon vill synliggöra, lyfta fram, kvinnors upplevelser och erfarenheter. Hon problematiserar både de danska kvinnornas och de danska männens agerande. Men Warrings huvudsakliga syfte är att fokusera på kvinnlighetens och manlighetens representationer och på sambandet mellan kön och makt. Här är Warrings ambition i linje med 1990-talets kvinnohistorieskrivning: kön ges analytisk kraft, blir förklaringsfyllt. Hon vill visa att kategorin kön äger betydelse för politisk historia och för dess "kärna", slagfält och krig.

Oställda frågor, olästa tystnader

I *Naisten aseet* framställs den finländska kvinnan som ihärdig, offervillig, kampfärdig, skicklig, påhittig och – framförallt – som arbetsam. Hos artikel författarna är synliggöringen av en mödosam vardag förknippad med ett mestadels outtalat syfte att spåra kvinnors såväl andliga som materiella överlevnadsstrategier: dels betonar skribenterna kvinnors uthållighet, dels deras trägenhet. Att kvinnors arbetsinsatser var livsviktiga för det finska samhället under kriget betonas genomgående och i sina krigsminnen positionerar informanterna sig som subjekt med delaktighet i det gemensamma nationella projektet. Detta sker genom ett språkbruk som härstammar från den dåtida fosterländska retoriken; språkbruket har till en del även anammats av antologins författare som en oreflekterad referensram för tolkningen av krigsminnena.

En tyngdpunkt på arbete, överlevnad och uthållighet delar *Naisten aseet* med de flesta, vanligtvis sociologiska, studier baserade på livshistoriematerial.² Förvånande nog lyser en medvetenhet kring denna koppling med sin frånvaro: synliggörandet blir oproblematiskt och skribenterna diskuterar inte sina utgångspunkter. Här utgör Eeva Peltonens två personliga bidrag, som hör till de mest intressanta i boken, ett undantag. I det inledande kapitlet tolkar hon kvinnornas krigsminnen som överlevnadshistorier och hjältt(inn)esager. Peltonen betraktar dessa berättelser som kvinnors sätt att rekonstruera sina livshistorier i förhållande till nationens kamp för frihet och självständighet.³ I stället för att ifrågasätta minnenas "autenticitet" eller trovärdighet uppger Peltonen som sitt syfte att söka efter "sanningen i berättelsen", efter berättelsernas "försanthållande". I berättelserna har de egna erfarenheterna vävts samman med de kollektiva. Eftersom det gemensamma upplevdes så starkt, har nedtecknarna i stor omfattning berättat om ett "allmänt förflutet". Peltonen har valt att tolka fosterländskhet och "heligförklarandet" av krigsgenerationens värden som en överlevnadsstrategi – särskilt aktuell under efterkrigstiden, 1960- och 70-talen, då krigsgenerationens agerande ifrågasattes av en ny politisk generation.⁴

Till bokens stora förtjänster hör synliggörandet av en förfluten krigsvardag på andra fronter än människens. På denna punkt fyller den en lucka i finländsk historieskrivning. Antologin kan tjäna som utgångspunkt och inspi-

² Se t. ex. Elina Haavio-Mannila, Riitta Jallinoja, Harriet Strandell (toim), *Perhe, työ ja runteet* (Helsinki 1984). J-P. Roos, *Suomalainen elämä* (Helsinki 1987). Matti Kortteinen, *Kunnian kenttä* (Helsinki 1992). J-P Roos & Eeva Peltonen (toim), *Miehen elämää* (Helsinki 1994). Ulla Piela (toim), *Aikanaisia* (Helsinki 1993).

³ Denna aspekt tar hon upp även i en senare artikel 'Krigande mödrar, tvivlande döttrar', *Naistutkimus-Kvinnoforskning* 2/1994, s. 41–57.

⁴ Denna fråga diskuteras även i Eeva Peltonen, 'Pyhitetty ja torjuttu viime sotien perintö', *Tiede & Edistys* 1993, s. 320–335.

ration för ny forskning. Till dess svagheter hör den oproblematiserade texthanteringen: med undantag för Peltonens artikel omskapar boken myten om "den starka och hårt arbetande finska kvinnan". Nationalitet och berättelsen om nationen fungerar som en ramberättelse som förklarar kvinnors agerande. Denna ramberättelse analyseras enbart av Eeva Peltonen, i antologin saknas dock teoretiska och analytiska diskussioner kring begreppen kön och nationalitet.

En fokusering på arbete innebär att många frågor förblir oställda och flera intressanta teman obehandlade. Till skillnad från Warrings och de Grazias studier tolkas sexualitet här inte som politisk arena: sexualitet betraktas varken som en konstruktion eller som i sig produktiv, formativ och betydelsebärande. Tvärtom, Elina Haavio-Mannilas angreppssätt kunde sägas naturalisera sexualitet. I stället för att undersöka hur sexualitet konstruerades under krigstiden – hur den kontrollerades i syfte att skapa nationell enhet – diskuterar hon under rubriken "Förhållandena mellan könen" hur kvinnor och män umgicks "normalt" trots "onormala" omständigheter. Här skiljer sig Naisten aseet markant såväl från Warrings och de Grazias studier som från nyare nationalitetsforskning, exempelvis George L. Mosses *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (1985) och antologin *Nationalisms & Sexualities* (1992), redigerad av Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer och Patricia Yaeger. I dessa tolkningar analyseras sexualitet som ett slagfält, ett område för motstridiga intressen (individ, familj, nation), maktkamp och kontroll.⁵

Analysen av nationalitetsretorik visar att nationen ofta ges kvinnokroppens skepnad. Detta är ett återkommande drag i olika kulturers berättelser om nationen; kända exempel är Suomi Neito, Germania, Moder Svea och Mor Danmark. En kränkning av, ett hot mot, denna "kvinna" och hennes kropp (= fädernesland, Vaterland) kräver att nationens män (fäder, bröder, makar) och allierade skyndar till hennes försvar. Därigenom ses kvinnors sexualitet som en nationell angelägenhet, som nationens egendom. I denna diskurs tillskrivs kvinnor både en funktionell och symbolisk betydelse. För det första ses kvinnor som reproducenter av liv och kultur. För det andra, utgör kvinnan en viktig symbol för att upprätthålla och omskapa nationens gränser och nationella skillnader. Kvinnor – som mödrar och döttrar – får legitimera den nation för vilken männen kämpar, de ger kampen ett syfte.

Den nyare nationalitetsforskningen har dock poängterat att den position som kvinnor ges inom nationsbygget i grunden är paradoxal. Kvinnors sexualitet definieras samtidigt som helig och farlig vilket framkommer tydligt i Warrings studie: kvinnors sexualitet som reproduktion förheligas i bil-

⁵ George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. The University of Wisconsin Press (Madison 1985). Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer & Patricia Yaeger (eds), *Nationalisms & Sexualities*. Routledge (New York 1992).

den av Mor Danmark samtidigt som den markeras som transgressiv i fallet tyskerpiger. Sexualitet utanför reproduktionen definieras som ett hot mot nationen. Den här problematiken, som Warring utförligt diskuterar, förbigås helt i Naisten aseet, tystnaden t. ex. kring finländska kvinnors förhållanden till tyska soldater, är häpnadsväckande.

Med hårklippning som vapen, med kroppen som slagfält

Det har existerat en starkt förenklad bild av de danska kvinnor som umgicks – fraterniserade var det samtida uttrycket – med män ur den tyska ockupationsarmén. Enligt en bild var tyskerpiggen dum, ful, lösaktig. I tidigare forskning har det betonats att "tyskerpiggen" med avseende på skolgång, arbete och härkomst hade en låg social status och att hon kom från apolitiska, splittrade hem. I *Tyskerpiger* nyanseras och förändras bilden av "tyskerpigorna", som enligt Warring utgjorde en oenhetlig grupp. Till sin struktur liknade gruppen genomsnittsbefolkningen. I sin studie tecknar Warring fem bilder av dessa tyskerpiger: den hemliga fästmön, den unga kvinnan som med sina väninnor sökte sig till tyska soldaters sällskap för att ha roligt, den av tyska soldater anställda kvinnan, en kvinna med nazistiska åsikter samt den prostituerade. En del av kvinnorna drevs av strävan att hemlighålla sina förhållanden, medan andra umgicks öppet. För några var förhållandet med tyska män enbart ett kärleksförhållande, för andra var det även en del av ett umgäenges-, arbets- eller organisationsliv. Warring uppskattar att ungefär 60 000 kvinnor kan hänföras till denna heterogena grupp. Hon anser att andelen prostituerade var förhållandevis liten, likaså den andel av kvinnorna som hade kontakter med tyskar p.g.a av sina nazistiska åsikter.

Warring visar vilka reaktioner ett samröre med tyska soldater väckte: kvinnornas agerande fördömdes i allmänhetens ögon och utnyttjades av motståndsrörelsen som ett negativt exempel. Men det var främst unga män, ofta ur arbetarklassen, som skred till aktioner och bestraffade "tyskerpiger" på egen hand eller kollektivt, spontant eller organiserat. Offentliga förölmningar, hårklippning eller målning av hakkors på en avklädd "tyskerpiga" kunde ingå i den pöbelrättvisa som kvinnorna utsattes för under och efter kriget. Hårklippning var ett vanligt sätt att chikanera. Listor över "tyskerpigerna" publicerades och bestraffningsaktionerna fotograferades. Den tyska ockupationsmakten uppfattade chikaneringen som en reaktion mot sin närvaro och krävde att de män som på eget bevåg straffade kvinnorna skulle bestraffas. Fraternisering med tyskar straffbelades inte i dansk lagstiftning efter krigsslutet, men i maj 1945 rädde "gatans rätt". Warring framhåller att bestraffningarna nu utgjorde ett led i en normaliseringsprocess, under vilken ett komprometterat samhälle skulle övergå till en fredstida vardag.

Anette Warring visar hur klippningarna blev en viktig del av kampen mot tyskarna, hur kvinnors kroppar fungerade som ett slagfält och hur sexualitet användes som vapen. Hon visar vidare att klippningarna även blev en bricka

i ett spel både danskar emellan, mellan kollaboration och motståndsrörelse, och mellan danskar och tyskar. Enligt Warring var danska mäns motiv för straffaktionerna en oklar blandning av svartsjuka, förtrytelse inför kvinnornas – i männens ögon – amoraliska beteende och en känsla av nationell kränkning. Här framträder kopplingen mellan männens ära och kvinnornas sedlighet; i nationalitetstänkande är den senare en förutsättning för den förra. I sin insiktsfulla analys uppnår Warring sitt syfte att visa det komplexa sambandet mellan könsmoral och nationstänkande på flera nivåer. Hennes mål att spåra kön i en mångfacetterad process uppnås: kön äger förklaringskraft i hennes ambitiösa analys.

Warring kunde däremot kritiseras för att hon genom sin fokusering på kön försummar sitt uttalade syfte att skapa förståelse för kvinnors agerande. I stället är det männens agerande och motiv som förklaras. Detta framkommer tydligt i det avsnitt där hon tolkar motiven för kvinnors förbindelser med tyska soldater. Hon lämnar kvinnornas egna motiveringar otolkade. Detta är paradoxalt med tanke på livshistoriematerialets primära ställning i Warrings källbas. Hon väljer att inte fokusera på de innebörder som kvinnor själva ger sitt handlande: kvinnor säger sig ha sökt spänning, sexuella erfarenheter och ökat självförtroende. De ville bli bekräftade och protestera mot snäva ramar. De attraherades av tyska soldater som i deras ögon var "tiltråkande, fordi de var flotter, uniformerede, veltrænede og havde flotter tænder."

På denna punkt avviker Warrings tolkning på ett markant sätt från Marilyn Lakes analys av australiensiska kvinnors förhållanden med amerikanska soldater under andra världskriget.⁶ Både i Danmark och i Australien stigmatiserades kvinnor som sällskapade med utländska män, även om dessa i Australien inte var representanter för en ockupationsmakt. Medan Lake, som även hon baserar sin undersökning på livshistoriematerial, tolkar australiensiska kvinnors agerande som en reaktion mot rådande normer för kvinnlighet, präglas Warrings läsning av en ovilja att se förhållandena från ett mera positivt perspektiv. Hon relaterar dem inte till dåtida konstruktioner av kvinnlighet, enbart till ockupationens skeenden. Denna begränsning härstammar från Warrings uttalade målsättning att skriva ockupationshistoria ur motståndsrörelsens synvinkel. Därmed fokuserar hon på effekterna av kvinnornas agerande och uppmärksammar inte eventuella utvidgningar av de gränser som definierar kvinnors sexualitet och agerande. Lake frågar sig hur kvinnor gynnades av och vad de åstadkom genom sina förbindelser med främmande soldater, medan Warring ställer frågan om kvinnor var medvetna om det godkännande av den tyska ockupationen som hon explicit tillskriver deras "fraterniserande".

⁶ Marilyn Lake, 'The Desire for a Yank: Sexual Relations between Australian Women and American Servicemen during World War II', *Journal of the History of Sexuality* 4, (1992), s. 621–633.

Hos Warring kan man därmed spåra en tve tydlig attityd till sitt forskningsobjekt, "tyskerpiger". Även om hon i början av sin studie skriver att det inte är hennes uppgift att döma utan att förstå, framkommer det tydligt att hon drivs av en strävan att förstå det som enligt henne till syvende og sist inte kan förstås. I denna diskussion kring "tyskerpigernes" skuld hänvisar hon till den debatt som förts mellan Gisela Bock och Claudia Koonz⁷ kring frågan om kvinnors delaktighet i nazismens brott. Warring betonar att de bägge debattörerna inte särskiljer mellan kvinnors motiv för och effekterna av ett handlande. Samma invändning kan dock i viss mån riktas även mot Warring.

Fascismens normer, konsumerismens arenor

Skuldfrågan tangeras också av Victoria De Grazia som dock väljer att tolka problemkomplexet med en annan tyngdpunkt. I hennes fokus står konstruktion av kvinnlighet: hon undersöker hur fascismen definierar sitt kvinnoideal samt hur den skapade arenor och drog nya gränser för kvinnors agerande. Enligt hennes tolkning inrymmer denna kvinnlighetskonstruktion motsägelsefulla och oförenliga drag. Och därmed blir hennes bild av fascismen – vars form och innehåll var olik nazismens – komplex i jämförelse med tidigare studiers sätt att betrakta ideologin som enbart repressiv ur kvinnors synvinkel. Även om De Grazia förbigår skuldfrågan vill hon inte föringa eller dölja fascismens brott: hon vill dock i första hand visa det paradoxala i fascismen som ideologisk konstruktion och i dess diskurser om kvinnlighet.

Utgående från detta visar hon på effekter av fascismen – som i De Grazias tolkning innefattar såväl repressiva som emancipatoriska drag. Under den tidiga fascistiska eran, präglad av en modernistisk kultur, blev sociala och sexuella normer för kvinnor friare. Hon poängterar vidare att kvinnor fick en del – i liberalt avseende – emancipatoriska rättigheter på arbetsmarknaden och i politik. I fascistiska organisationer skapades plattformar för samhälleligt deltagande; kvinnors offentliga agerande främjades på statens villkor. I en förenklad tolkning av De Grazia kan den senare fascismen anses uppvisa en ur kvinnors synvinkel mera repressiv sida; socialpolitiken utformades så att den lade stor vikt vid kvinnors roller som mödrar.

De Grazia analyserar den fascistiska uppfattningen av moderskap som grund för kvinnors medborgaridentitet: enligt henne är denna konstruktion

⁷ Gisela Bock, *Zwangensterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Westdeutscher verlag (Opladen 1986). Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland*, St Martins Press, (New York 1987). Gisela Bock, 'Die frauen und der Nationalsozialismus: Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 1989. Gisela Bock 'Equality and difference in National Socialist racism', Gisela Bock & Susan James (ed.) *Beyond Equality and Difference. Citizenship, feminist politics and female subjectivity*, Routledge (London 1992).

en paradox som resulterar i olösliga spänningar. Intressant nog utdömer De Grazia som omöjlig just den identitet, det medborgarskap baserat på moderskap ("äitkansalainen"), som ett flertal finländska och övriga nordiska kvinnoforskare har sett som ett område för kvinnors politiskt agerande, medborgarskap och även för emancipation.⁸

De Grazias tes om moderskap som omöjlig medborgaridentitet har sina rötter i hennes utgångspunkter: hon utgår från att kvinnor befinner sig i ett antagonistiskt förhållande till staten. Dels ser hon denna antagonism som en historisk produkt med rötter i 1800-talets uppdelning mellan samhällets privata och offentliga sfärer. Dels är det fråga om en misstänksamhet mot staten som kan härledas till italiensk regionalism och till klassisk liberalism. I enlighet med dessa traditioner tolkar De Grazia fascisternas strävan att nationalisera kvinnor – att koppla deras verksamhet till den offentliga sfären – som ökad kontroll och paternalism eftersom detta kom att innebära en minskning av kvinnors traditionella makt inom familjen.

I De Grazias analys framstår däremot modernitet och konsumeristisk kapitalism som potentiella öppnare av nya arenor och möjligheter: nya former för umgängesliv gav kvinnor större social rörlighet samtidigt som den expanderande masskulturen (litteratur, press, film) försåg dem med nya drömmar. Genom denna betoning av kultur visar De Grazia sin förankring i en italiensk intellektuell tradition. Å ena sidan betraktade fascisterna kultur som ett viktigt politiskt redskap: nationsbygget skulle engagera alla samhällseliga fält. Å andra sidan kan De Grazias sätt att söka motstånd inom kulturens område härledas till Antonio Gramsci som såg kultur som ett område för en evigt pågående kamp mellan dominerande och oppositionella diskurser. I enlighet med detta uppmärksammar hon både de gränser (strukturer, normer, regler) som den fascistiska regimen satte för kvinnors agerande och det utrymme som uppstod vid samhällsförändringar. Hon tolkar kvinnors handlande i ett spänningsfält mellan restriktioner och möjligheter.

I De Grazias tolkning konstruerade fascismen således kvinnlighet både med komponenter av familism och med influenser från futurismens och konsumerismens "nya kvinna". Hon betonar det motstridiga och potentiellt konfliktfyllda i denna konstellation. Det "feministiska" i hennes projekt är att ställa frågan: vad innebar detta för enskilda kvinnors identitetsarbete? Hur förhandlade kvinnor – i olika praktiker – om sin position i relation till den ovan beskrivna ambivalensen?

De Grazia strävar till en relativ, öppen och dynamisk tolkning av relationerna mellan agerande och ideologi, samtidigt som hon är förankrad i ett

⁸ Se t. ex. Anneli Anttonen, Lea Henriksson & Ritva Nätkin (toim.), *Naisten hyvinvointivaltio* (Tampere 1994) och Ida Bloms och Ann-Sofie Ohlanders bidrag i Gisela Bock & Pat Thane (eds), *Maternity and Gender Policies*. Routledge (London 1993).

perspektiv med fokus på grundläggande könshierarkier. Det är denna utgångspunkt som förklarar hennes ambition att söka efter kvinnors aktörskap och att tolka deras handlande i termer av gryende feminism. Hennes definition av feminism – den egna och den dåtida – förblir dock oproblematiserad och en diskussion kring begreppet kvinna/kvinnor uteblir.

Slutdiskussion

Anette Warring har en explicit problemformulering där hon uttrycker sin ambition att visa hur kön, sexualitet och nationalitet skapar varandra. Hennes arbete visar på en stor beläsenhet och innehåller många hänvisningar till aktuell referenslitteratur kring kön och nationalitet. Med sin empiri vill hon visa hur de är sammanlänkade, och det lyckas, även om empirin till en del följer det teoretiska resonemanget. Ställvis saknas också sammankopplingen mellan teori och empiri. Warrigs studie kan därför karakteriseras mera som en exemplifiering och en empirisk fördjupning av en tes än som en vidareutveckling av densamma.

De Grazia tolkar nationalisering som fascismens sätt att kontrollera kvinnor och analyserar den som en process där förhållandet mellan könen omformas. Enligt De Grazia bygger fascistisk politik och dess nationalitetsideal på en viss könsordning, på en gammal paternalistisk modell. I hennes text framstår fascism som en slags utvidgning av patriarkatet (paternalism) med betoningen av faderskapets betydelser samt med manliga homosociala nätverk som samhällets grundstruktur. Här tangerar De Grazias tolkningar George L. Mosses analys av europeiskt nationsbygge som en allians mellan protestantism, borgerlig moral och medelklassens intressen.

Till skillnad från Warrings och De Grazias studier har författarna i *Nais-ten aseet* inga ambitioner att studera kön och nationalitet på en analytisk nivå även om det skulle vara befogat och fruktbart med tanke på såväl materialet som frågeställningen. De har anammat sina informanternas retorik och diskuterar kvinnor, män och nation som givna kategorier vars konstruktion, tillkomst eller ifrågasättande inte analyseras. Den finländska antologin utgör därför värdighetsforskning utan nya infallsvinklar. Den okritiska behandlingen av livshistorierna skapar ingen ny kunskap, den förhärskande tolkningen av kriget – den nationella berättelsen – reproduceras.

GRANSKNINGAR

Generalöversikt över Finlands skogsindustri

Markku Kuisma, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. [Skogsindustrins land. Finland, skogarna och det internationella systemet 1620–1920], Suomen Historiallinen Seura. 633 s., ill. Helsinki 1993.

Trots att skogsindustrin är Finlands äldsta industrigren har den saknat en egen, mera omfattande historisk översikt. Över ett par av skogsindustrins delområden har sedan tidigare förelagt täckande översikter: över sågindustrin och trädrulleindustrin, den senare en avhandling av Pekka Ruuskanen, framlagd för något år sedan. Enhetliga historiska framställningar föreligger inte över massa- och pappersindustrin eller över skivindustrin. Om snickeriindustrin räknas till skogsindustrin så är också dess historia oskriven. Även om allmänna framställningar har saknats, så har nästan alla av dagens viktigaste skogsbolag i Finland utgett egna historiker. Något egendomligt har emellertid varit, att en historia över den största grupperingen inom skogsindustrin, massa- och pappersindustrin, inte har funnits att tillgå.

Detta förhållande har eventuellt varit enbart en fördel. Med ett visst filosoferande kan man givetvis hävda, att om man alltid skall invänta nya delstudier innan man kan ta sig an en generalöversikt, så kan man aldrig komma fram till någon helhetsbild. Inom massa- och pappersindustrin har man tack vare de senaste årens 50- och 100-årsjubileer utgett så många festpublikationer på vetenskaplig nivå, att en äldre generalöversikt helt säkert i dag skulle framstå som föråldrad. Därtill har företagens arkivvård blivit mycket effektivare än tidigare med tanke på faktasökning och arkiven har koncentrerats. Det största arkivet, med stora samlingar över skogsindustrin, är numera Näringslivets centralarkiv (Elinkeinoelämän keskusarkisto) i Sit Michel. Arkivets grundande förändrade med ett slag förutsättningarna för undersökningar av skogsindustrin till den grad, att arkivets blotta existens har gjort en ansenlig del av den äldre skogsindustrihistorien föråldrad.

Markku Kuisma har skrivit sin allmänna framställning över Finlands skogsindustri på uppdrag av Skogsindustrins Centralförbund. Avsikten är att boken skall ge en sammanfattande, allmän bild av hela den träbasera-

de industrin. Enligt sin titel behandlar det nu aktuella verket tiden 1620–1920, en period på trehundra år.

Valet av undersökningsperiod väcker många frågor. Man kan förstå, att år 1920 har angetts som avslutningsår, men hur har man kommit fram till ett år som 1620? Som förklaring anges att Finland då började integreras i den internationella marknaden för skogsprodukter, via Nederländerna. Men är detta en tillräcklig grund? Skogsprodukter från Finland, bjälkar och laggkärll exporterades under medeltiden till Östersjöområdet och över Östersjöns sydkust vidare till Västeuropa. Det kan givetvis diskuteras, om detta uttryckligen var skogsindustri. Men om en gång tjärbränningen räknas som en gren av skogsindustrin så var åtminstone tillverkningen av träkärll en minst lika stor industri. Något irriterande är, att arbetets första del blir hängande i luften; en kort hållen inledning hade avhjälpit denna brist. Som sagt, året 1920 som framställningens slutår kan väl motiveras, men också där infinner sig samma känsla. En fortsättningsvolym vore mer än nödvändig. Den kunde avslutas exempelvis kring år 1980, före skogsindustrins fortfarande pågående stora integrationsskede.

Kuismas framställning är mångsidig. I sin disposition förenar han kronologiskt tidigare forskning och litteratur och bygger vid behov nya broar mellan redan existerande uppgifter. Dryftandet av olika fenomen och företeelser har varit ett viktigt inslag i arbetet. Frågeställningarna har påverkats även av teorier eller praktiska tillämpningar från den ekonomiska historiens ledande namn av i dag. Som helhet är boken även ett exempel på hur ny forskning bygger på tidigare insatser. Redan en snabb överblick av källförteckningen visar, att arbetet bara till en ringa del stöder sig på nytt arkivmaterial.

Bokens teoretiska referensram torde dölja sig bakom formuleringen ”internationellt system” i underrubriken. Den antyder, att författaren ser exporten som skogsindustrins drivkraft och anser att Finlands exportmöjligheter var beroende av den internationella ekonomins utveckling. Men finns det något internationellt system i historien? Av de olika system som framlagts för den ekonomiska historien är den amerikanske sociologen I m m a n u e l W a l l e r s t e i n s flerdelade verk *The Modern World System* för den nu levande generationen det bäst kända. Av Wallerstein och av den amerikanske företagshistorikern Alfred D. Chandler har Kuisma övertagit tanken, att världsekonomin skulle ha burits upp av några centrala länder, som utsträckte sin ekonomiska verksamhet till periferin. Dessa periferier var igen helt beroende av sina ledare. Enligt detta skulle skogsindustrin i Finland ha ingått i ett nätverk med centrum i något ekonomiskt centralområde och nätverkets förändringar återspeglades i Finland. Centrum var Västeuropa, framför allt England.

Arbetet är indelat i tre huvudkapitel, avgränsade vid åren 1840 och 1910. Det är motiverat att periodisera skogsindustrins historia på ett annat sätt än Finlands politiska historia, men är de nya avgränsningarna långsökta? Vad

skedde kring år 1840, som gjorde att en vändpunkt kan förläggas här och inte till de mera konventionella 1860–1870-talen?

Valet av året 1840 återspeglar den internationella frihandelns genombrott. Den första tullsänkningen för sågvaror i Storbritannien företogs år 1842. Tack vare sänkta tullar och undanröjandet av övriga handelshinder började även exporten från Finland få betydligt större fart än tidigare. Orsaker på hemmaplan var vattensågarnas tekniska utveckling (utväxlingen) och att sågverket passerade tjäran som Finlands främsta exportprodukt. Inom skogsekonomin var detta en rätt stor förändring, men inte för hela landet. Tjärbränningsområdena förblev ännu i årtionden beroende av sin produkt och sågindustrins expansion berörde inte alla regioner i Finland. Inom sågindustrin byggde man fram till 1860-talet på det gamla. Vattensågarna fick större kapacitet och vissa nya sågområden tillkom, bl.a. Kumo äldval. Men sågindustrins förändring var då proportionellt sett betydligt mindre än under 1860-talet. Därtill kvarstod mycket av det gamla, inklusive den merkantillistiska byråkratin. Från finländsk synpunkt vore trots allt perioden 1860–1870, då ångsågarna togs i bruk, sågrörelsen frigavs och särskilt massa- och pappersindustrin uppstod, en tydligare brytningstid än 1840-talet.

Det tredje huvudkapitlet "Uppkomsten av ett nationellt system", behandlar åren 1910–1920, bara två årtionden. Här möter vi igen ordet "system". Men hade vi verkligen något "nationellt system"? Ett svar hade kunnat förväntas i ett avslutande kapitel, men då ett sådant saknas får läsaren försöka dra sina slutsatser av själva texten. Enligt min uppfattning bestod "systemet" av skogsägarna, skogsavverkarna och skogsindustrin. Men var detta inte snarare en produktionskedja än ett system?

Att sätta ut ett periodskifte till år 1910 är något högst ovanligt. Vad hände kring år 1910 som kunde ge anledning till detta? Kapitlet visar sig omfatta frågor, som var aktuella ända från och med 1860-talet. Detta framgår t.ex. av kapitlets tabeller, som nästan utan undantag inleds med 1860-talet och avslutas med åren 1913 eller 1920. Avsikten med kapitlet är förmodligen att sammanfatta läget kring år 1920, men en stor del av de behandlade frågorna hör hemma i ett annat kapitel. Med hänvisning till det ovan sagda: hade det trots allt inte varit klarare med en avgränsning vid 1860-talet?

De frågor som Kuisma tar upp till behandling är förnuftiga och synpunkterna är skickligt kombinerade. Boken är mycket levande skriven och den är lärläst. Huruvida materialurvalet är väl avvägt är en fråga som kan diskuteras i det oändliga. Jag har den uppfattningen, att bönderna som virkesproducenter och frågan om rotpriserna kunde ha behandlats utförligare, på patronernas bekostnad. En särskild fråga, som ännu väntar på att klarläggas, vore en utredning i siffror över exportinkomsternas fördelning mellan olika producentgrupper. Hur mycket av exportpriset för ett ton papper gick till skogsägaren, avverkaren, flottaren, till fabriken med dess allmänna omkostnader och vad var ägarens andel?

Jag har ytterligare ställt frågan, om boken kunde antas som kursbok vid

universiteten. Även om jag har framfört en viss kritik mot dess disposition är svaret ett entydigt ja. Jag rekommenderar, att Kuismas arbete införs bland den valbara litteraturen i kursfordringarna för ekonomisk historia.

Jorma Ahvenainen

Filmer, symboler

Joachim Mickwitz, *Folkbildning, företag, propaganda. Den finska icke-fiktiva filmen på det fält där nationellt symbolgods skapades under mellankrigstiden*. Historiallisia tutkimuksia 190. Suomen Historiallinen Seura. 301 s. Vammala 1995.

Joachim Mickwitz avhandling är en för finländska förhållanden mycket sällsynt studie, den behandlar ur ett historiskt perspektiv det kanske mest inflytelserika mediet under 1900-talet: filmen. I Finland har historikerna inte varit särskilt intresserade av detta medium och i den utsträckning de har varit det har filmen som sådan inte utnyttjats som historisk källa. Tidigare har filmens historia behandlats nästan enbart utgående från traditionella arkivkällor. I sin avhandling knyter Mickwitz samman en analys av filmerna med historieforskning och därför anser jag att den utgör en viktig nyvinning inom finländsk historieskrivning.

Den finländska filmens historia behandlades kanske för första gången år 1936 i Roland af Hällströms *Filmi – aikamme kuva*, som ägnade nästan 40 sidor åt filmproduktionen och dess utveckling. Före filmrådet Kari Uusitalos verksamhet var behandlingen av de levande bildernas historia i det närmaste fragmentarisk. Uusitalo var den första som försökte bygga upp en övergripande bild av den inhemska filmens utveckling. Denna helhetsbild presenterade han år 1965 i *Suomalaisen elokuvan vuosikymmenet*. År 1972 började Uusitalo utge en mera detaljerad framställning som slutligen utkom i sex delar. Som en bilaga till detta verk hade Uusitalo sammanställt Filmografia Fennica som ännu i dag utgör ett nödvändigt hjälpmedel för forskningen. Den finska nationalfilmografin, som för närvarande är under arbete och delvis redan utkommit, omfattar endast de långa spelfilmerna medan Filmografia Fennica innehåller information även om annat audiovisuellt material, t.ex. korta dokumentärfilmer och reklamfilmer.

På 1980-talet har forskningen kring den finländska filmens historia koncentrerats till mera specifika frågor. Sven Hirns *Kuvat kulkevat* (1981), som behandlar finländsk filmkultur före 1907, utgör ett av de tidigaste exemplen. Hirn fortsatte sitt arbete i *Kuvat elävät* (1991) som skildrar film-

verksamheten i Finland mellan åren 1908 och 1918. Mickwitz avhandling behandlar den relativt utforskade perioden 1918-39 och går alltså vidare från den punkt där Hirn slutat.

På 1980-talet har det i Finland även utkommit några biografiska studier om den inhemska filmens stora personligheter. Kari Uusitalo har skrivit om T.J. Särkkä och Erkki Karu, Sakari Toiviainen om Erik Blomberg och Nyrki Tapiovaara. Med understöd från Finlands Akademi har några forskare vid Åbo universitet under de senaste åren forskat i den finländska filmens historia fr.o.m. ljudfilmens genombrott till 1950-talets början. Forskarna inom projektet har t.v. publicerat flera artiklar och två böcker.¹

Inom den filmhistoriska forskningstraditionen i Finland företräder Mickwitz avhandling samma moderna syn på ämnet som forskningsprojektet i Åbo. Utgångspunkten har inte varit enbart filmerna i sig, filmerna som audiovisuella texter, utan de behandlas i ett mycket vidare perspektiv så att även produktion och konsumtion samt den sociala diskussionen om filmen och dess betydelse tas upp. Mickwitz har skrivit den första doktorsavhandlingen om filmens historia i Finland och har samtidigt utformat sitt arbete enligt dessa moderna idéer. Boken behandlar också ett mycket viktigt ämne, det av filmforskarna ofta förbisedda dokumentariska materialet, kortfilmerna. Undersökningen gäller en central period i hela det finländska kulturlivets utveckling, självständighetens första årtionden, då även filmkulturen fann sin plats i samhället. Eftersom det saknas undersökningar kring detta ämne är temat väl valt.

Vår kännedom om den inhemska filmen är överhuvud taget i sin linda och därför är varje nytt bidrag på området mycket välkommet. Det finns mycket ny information och otaliga intressanta detaljer att hämta i boken. Jag var till exempel ganska förvånad över hur mycket filmhistoriskt material det har varit möjligt att finna i utrikesministeriets arkiv. Statens intresse för film har varit överraskande stort, såsom t.ex. Mickwitz visar i sin utredning av bakgrunden till Finlandia-filmen. Också den samtida debatten om filmen och dess sociala roll anser jag vara mycket intressant. Debatten har på ett rättvist sätt behandlats uttryckligen i en skandinavisk kontext.

Vid sidan av dessa obestridda förtjänster skulle jag vilja framföra några kritiska kommentarer. Mickwitz behandlar den finländska icke-fiktiva filmen som skapare av nationellt symbolgods under mellankrigstiden. Författaren har utgående från Richard Barsams definierat icke-fiktiv film som en filmform som "dramatiserar fakta" (s. 12). Denna definition är något inexact, man kan ju anse att t.ex. också de historiska filmerna dramatiserar fakta, fastän de vanligtvis klassificeras som fiktionsfilmer. Om man med icke-

¹ Ari Honka-Hallila, *Kolme Eskoa. Nummisuutarien ja sen kolmen filmatsoinnin kerronta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 620. Helsinki 1995. Kimmo Laine, *Murheenkryyneistä miehiä? Suomalainen sotilasfarssi 1930-luvulta 1950-luvulle*. Suomen elokuvaturkimuksen seuran julkaisuja. Turku 1994.

fiktiv film å andra sidan avser allt som inte är fiktionsfilm blir definitionen fortfarande inexact, kategorin kommer i så fall att innehålla ytterst olika slag av film, allt från reklamfilmer till nyhetsöversikter. Författaren hade enligt min mening mycket väl kunnat tillämpa det traditionella typbegreppet "dokumentärfilm" i denna undersökning. Om avsikten har varit att behandla filmernas "icke-fiktiva" drag har de knutits till fiktionsfilmen genom en begreppslik negation. Av denna orsak är det svårt att förstå varför arbetet överhuvud taget inte behandlar den finländska fiktionsfilmen under åren 1918-39, inverkade inte fiktionsfilmen på hur uppfattningarna om vad som var "icke-fiktivt" under tidsperioden förändrades?

Till de grundbegrepp som ingår i rubriken hör även "nationellt symbolgods". I avhandlingens inledande kapitel hade författaren kunnat behandla begreppet mera ingående. Vad är det som avses med symbol och med nationellt? På vilket sätt skiljer sig en nationell symbol från en statlig symbol, på vilket sätt blir en symbol "nationell", o.s.v.? Då man i samband med filmens historia i Finland använder begreppet folk är inte heller detta problemfritt. Under åren 1918-39 genomgick filmkulturen stora förändringar och samtidigt varierade även filmens popularitet. Den kurva som anger efterfrågan på film är dock stigande och vid mitten av 1930-talet kan man redan tala om en miljonpublik. Ändå behandlas filmen under hela undersökningsperioden som ett medium som nådde "hela folket" (t.ex. s. 111). Man kan ju tänka sig att det sätt på vilket filmen bidrog till att skapa nationellt symbolgods stod i samband med hur mediet kommunicerade med publiken. I avhandlingen hade författaren även kunnat diskutera denna receptionshistoriska aspekt. Vidare bör man komma ihåg att en del av de analyserade filmerna (t.ex. *Finlandia*, *Suomi kutsuu*) var riktade till en utländsk publik och inte till en inhemsk.

Man kan också fråga sig om hela mellankrigstiden i detta fall utgjort en alltför lång undersökningsperiod. Enligt tabellen på s. 37 producerade man 1918-39 sammanlagt 1 612 filmer som klassificerats som icke-fiktiva. Efter som tabellen endast upptar de filmer Statens filmgranskningsbyrå godkänt kan man anta att antalet i själva verket var högre, man producerade även ett stort antal filmer som inte var avsedda för offentlig spridning. Av de filmer som finns upptagna i tabellen har c:a 600 bevarats, men enligt min mening kan man även undersöka filmer som förkommit! Av denna stora mängd bevarat material har författaren gjort ett urval på endast 88 filmer som fördelar sig jämnt över hela tidsperioden. Produktionen fördelade sig emellertid inte jämnt under åren 1918-39, fram till 1932 producerades 368 och under den återstående tiden fram till 1939 hela 1 244 icke-fiktiva filmer. Den lag om skattelättnader som trädde i kraft 1933 medförde att produktionen växte explosionsartat. Mickwitz urval fördelar sig på så sätt att han från perioden 1918-32 tagit med 54 filmer och från de senare åren endast 34. Av hela filmmaterialet omfattar detta urval alltså 5,5 % och för perioden 1933-39 endast 2,7 %. Man kan fråga sig om inte ett så litet urval medfört

att avhandlingens slutsatser är alltför svagt dokumenterade.

Att använda detta filmmaterial som källa medför även problem för forskaren. Omkring tusen filmer har förkommit eller förstörts och en del av de bevarade är sannolikt i så dåligt skick att en närmare granskning varit svår att förverkliga. Författaren borde i sitt arbete klarare ha dryftat hur representativt urvalet är och de källkritiska problem som ansluter sig till de utvalda filmerna. Jag anser dock att arbetets slutresultat skulle ha blivit mera enhetligt om författaren hade valt en kortare undersökningsperiod. Förhållandena inom filmkulturen i Finland var år 1918 så annorlunda än i slutet av perioden och förändringarna så stora – inte bara nationellt utan också internationellt – att undersökningens resultat oundvikligen måste förbli på en ganska generell nivå. Studien kunde ha avgränsats antingen till perioden 1918–32, från vilken författaren har ett mera täckande filmmaterial, eller till åren 1933–39. Den nya filmskattelagen och ljudfilmens genombrott skulle alltså här ha bildat en naturlig vändpunkt.

Eftersom den ökade konsumtionen var ett av de mest framträdande dragen i 1920- och 1930-talens Finland hade recensenten också gärna sett att reklamfilmen hade studerats mera ingående. Genom att ta med sådana filmer som *Stockmann esittäytyy*, *Ravintolayhteisöä kameran silmän lävitse*, *Herrainberkusta jokamiehen ruuaksi* eller *Hangon keksi ja makarooni* kunde bilden av förhållandet mellan den icke-fiktiva filmen och den finländska livsformen ha berikats.

Vid sidan av dessa filmer kunde källmaterialet också i övrigt ha varit bredare. Frågan infinner sig t.ex. om det statliga perspektivet på och intresset för film framstår som så centralt enbart därför att arkivmaterialet bestått av säkerhetspolisens, utrikesministeriets och filmgranskningsbyråns handlingar, men inte av material från t.ex. affärlivet, partierna, religiösa eller andra medborgarorganisationer. En fråga för sig utgör det material som belyser ackompanjemanget till stumfilmerna. T.ex. *Finlandia*-filmens partitur finns bevarat och genom detta hade det varit möjligt att undersöka vilken roll musiken spelade för filmernas nationella symbolik. Denna fråga hade författaren kunnat granska även i fråga om ljudfilmerna.

Den forskningslitteratur författaren använt är mångsidig och omfattande, i boken förekommer både moderna undersökningar och teoretiska verk. En allvarlig brist är dock avsaknaden av moderna filmhistoriska arbeten. Under det senaste decenniet har synen på filmens historia genomgått stora förändringar och i avhandlingens kontextuella delar förekommer vissa föråldrade uppfattningar. Författaren nämner t.ex. felaktigt att *Jazz Singer* var den första ljudfilmen (s. 99). Den var kanske den första ekonomiskt lönsamma helaftonsfilmen med ett synkroniserat ljudspår (på grammofonskiva), men ljudfilmer hade man producerat redan tidigare (t.ex. Warner-bolagets *Don Juan* år 1926). Den första långa spelfilmen med ett s.k. optiskt ljudspår för både dialog och musik var den av Fox-bolaget producerade *The Lights of New York* (1928).

Teoretiskt stöd för sitt arbete har Mickwitz hämtat från den av Frankfurterskolan inspirerade kulturteorin. Inom filmteorin var dessa idéer särskilt populära i början av 1970-talet och kända som den s.k. apparatteorin (t.ex. Jean-Louis Comolli). Riktningen utgick ifrån att filmen redan som teknik är en produkt av den s.k. borgerliga kulturen och att det i filmen därför alltid finns en viss ideologisk grundton. Teoretiker som Comolli hävdade ofta att det vore omöjligt att producera någon form av alternativ film, eftersom filmen som medium är knuten till den borgerliga västerländska kulturen. Mickwitz ansluter sig till denna uppfattning då han konstaterar: "Mediet tvingar dem som gör propagandafilm att persofiniera och exemplifiera så långt att klassbudskapet får ge vika för ett budskap om den enskildes lycka...(s. 24). Recensenten har i detta avseende en annan uppfattning och anser att filmen är ideologiskt motsägelsefull och polyfon. Mediet tvingar inte producenterna till ett visst uttrycksätt, utan vissa samhälleliga eller kulturella faktorer tvingar producenterna att använda filmen "ensidigt". Fastän den icke-fiktiva filmen i Finland under åren 1918-1939 teg om påträngande samhälleliga problem, kan man inte utsträcka kritiken att omfatta filmmediet som uttrycksform. Vidare kan man fråga sig om inte detta teoretiska synsätt står i motsättning till de idéer om karnevalism (Mihail Bahtin) som Mickwitz tillämpat på 1920-talets film. En av de centrala utgångspunkterna i avhandlingen är att samhällets styrande elit använde den icke-fiktiva filmen som en antikarnevalistisk reaktion för att behärska spelfilmernas subversiva karnevalism. Om man följer Comollis tankegångar borde man väl snarare anse, att eftersom filmmediet är ett uttryck för den styrande klassens intressen så är också karnevalismen i filmen enbart skenbar.

Trots dessa kritiska synpunkter är det ett imponerande arbete Mickwitz utfört. Man bör komma ihåg att den filmhistoriska forskningen i Finland tills vidare är relativt tunn och att författaren i sitt arbete med mellankrigstidens icke-fiktiva film nästan helt saknat stöd av tidigare forskning. Det finns t.ex. inga undersökningar om filmkritiken, mottagandet och debatten i Finland på 1920- och 1930-talen. Vid sidan av de speciella problem författaren behandlat har han varit tvungen att göra också vidsträckta exposéer över allmänna frågor.

Man kan också komma ihåg att det inom denna form av forskning är omöjligt att entydigt hävda att ett övergripande perspektiv är bättre än ett annat. Jag har t.ex. framfört kritik mot avhandlingens kronologiska avgränsning, men å andra sidan kunde man väl betona att just det långa tidsperspektivet erbjudit en möjlighet att gestalta långa linjer, mellankrigstidens filmkultur i sin helhet. Samtidigt som detta syntetiska perspektiv är värdefullt har det också medfört problem. I nuvarande forskningsläge är Mickwitz avhandling i vilket fall som helst ett viktigt bidrag, den innehåller nya synpunkter på ett intressant tema.

Hannu Salmi

Risto Ryti – ett liv för fosterlandet

Martti Turtola, *Risto Ryti, elämä isänmaan puolesta*. [Risto Ryti, ett liv för fosterlandet]. 377 s. Otava. Keuruu 1994

På senare tid har vissa forskare närmast från vetenskaplig synpunkt yppat tvivel på ändamålsenligheten av "mammutbiografier". Kritiken har närmast riktat sig mot den minutiösa noggrannhet varmed man i dessa biografier har skildrat händelserna i objektets liv, något som av nödtvång har inneburit att vederbörandes världsbild har ägnats alltför litet uppmärksamhet. Jukka-Pekka Pietiäinen har påpekat att detta i värsta fall kan leda till att en biografi av ifrågavarande slag inte förmår höja sig över en krönikeartad källpubliceringsnivå.

Martti Turtola som för någon tid sedan utkom med en biografi över Risto Ryti, republiken Finlands femte president, drabbas inte av denna kritik. Turtola avhandlar denne av fosterlandet länge "bortglömde" stormans liv på knappt 350 sidor, vilket kan jämföras med de åtta volymer och tusentals sidor som Stig Jägerskiöld offrat på Gustaf Mannerheim och Juhani Suomis likaså monumentala biografi över Urho Kekkonen. Turtolas Ryti-biografi är i själva verket den till omfånget minsta av de presidentbiografier som existerar – endast de två nu levande presidenterna och Lauri Kr. Relander, vilken åtminstone tidigare förmodligen med orätt betraktades såsom icke särskilt betydande, saknar sådana.

Frågan är om inte en "omvänd" kritik kunde riktas mot Martti Turtola: objektets världsbild framträder med all önskvärd tydlighet, medan vissa händelser i huvudpersonens liv måhända kunde ha skildrats något utförligare. Tyngdpunkten i verket kunde eventuellt i högre grad ha varit förlagd till Rytis tid som statsminister och president – denna inföll under de skickelsedigna krigsåren 1939–1944 då han var en av de män som höll landets öde i sina händer. Författaren hänvisar till att Finlands historia under andra världskriget tidigare har behandlats i otaliga arbeten, och avstår därigenom från att tillföra forskningen någonting nytt i detta avseende.

Turtolas bok är inte enbart en politisk biografi av den art som t.ex. Juhani Suomis böcker om Kekkonen representerar. Turtola har nämligen även ambitionen att presentera människan Ryti. Denne var inte alls den slutna och tillbakadragna natur han ofta tidigare har framställts som – under skollåren i Björneborg deltog han flitigt i kamratlivet och var en god gymnast. Till klädsel och yttre apparition var Ryti i unga år enligt Turtola påverkad av "dagdrivarmodet" i den tidens studentkretsar; man skulle se ut som en dandy och ge intryck av att ha "tömt bägaren till sista droppen", för att citera Hans Ruins porträtt av Erik Grotenfelt.

Ryti var sin juridiska utbildning till trots framför allt en *homo aeconomicus*, de ekonomiska övervägandena dominerade hans tänkande, såväl social-

politiska frågor som försvarets behov betraktade han i första hand från det finansiella perspektivet. Detta gjorde att Ryti ibland blev beskylld för känslolöshet, såsom t.ex. då han efter vinterkriget ådrog sig de karelska flyktingarnas långvariga vrede genom att framhålla att de – strikt juridiskt betraktat – inte hade någon rätt till ersättning.

Turtola konstaterar att det förefaller som om Ryti hade saknat den empatiska förmågan att leva sig in i en annan människas eller andra människogrupperns situation. Han manar fram bilden av en högt begåvad, ständigt balanserad, pliktrogen och uppoffrande person som dock inte saknade vissa irrationella drag – till dem hörde framför allt hans intresse för ockulta ting. Känd är Rytis förbindelse med Lovisa-rådmanen Axel Ringström, som åtnjöt en vidsträckt ryktbarhet som medium. Med utnyttjande av Axel Ringströms samling på Riksarkivet kan Turtola påvisa, att de uppgifter om täta kontakter under krigsåren mellan Ryti och Ringström som Olavi Paavolainen och några svenska tidningar spridde efter kriget saknar all grund; Ryti besökte Ringström högst ett par gånger, och detta före kriget.

En episod som Turtola inte nämner men som kunde ha bidragit till att visa att Ryti trots allt inte alltid var kyligt behärskad, att också han ibland kunde tappa masken, var den gången då den nyblivne presidenten som av någon anledning inte trivdes på sommarresidenset Gullranda önskade få det utbytt mot Vanögård i närheten av Tavastehus. Då Vanögård i början av 1941 utbjöds till salu av den dittillsvarande ägaren uppenbarade sig en spekulant, den tyske vapenfabrikanten Willy Daus, men hans möjligheter att förvärva den med ett slott bebyggda fastigheten (sedermera säte för det kommunistiska Sirola-institutet) blockerades av att inrikesminister Ernst von Born förvägrade honom rätten att som utlänning få köpa och äga jord i Finland. Det föreföll därmed avgjort att det var staten som skulle köpa egendomen. von Born avgick emellertid den 10 maj 1941 p.g.a. en kontrovers gällande den s.k. snabbkolonisationslagen och efterträddes av Toivo Horelli, som möjligen av oförstånd beviljade Daus tillstånd att äga jord i landet. Sakari Virkkunen uppger i sin biografi över Ryti att denne var ursinnig över Horellis beslut och "skrek sig nästan till kollaps".

Risto Ryti invaldes 1919 i riksdagen, där han tillhörde framstegspartiets högerflygel och ofta gjorde gemensam sak med den egentliga högern. Den s.k. frändefolksaktivismen som odlades främst i högerkretsar lämnade honom dock fullständigt kall, och det samma var fallet med de högerradikala strömningar som framträdde i början av 1930-talet. Han stod främmande även för äktfinsheten, som inte var *comme il faut* i de högborgerliga tvåspråkiga kretsar där paret Risto och Gerda (f. Serlachius) hade sitt umgänge.

Efter några år i parlamentet stod det dock klart för Ryti att detta inte var hans gebit, hans roll var antingen expertens eller den överpartipolitiken upphöjde statsmannens. Ryti höll på att bli vald till republikens högsta ämbete så tidigt som vid presidentvalet 1925. Väinö Tanner hade förmått socialdemokraterna att rösta på den snabbtänkte finansexperten; axeln Ry-

ti-Tanner som sedermera skulle spela en så betydande roll framträdde redan då. Det fanns dock socialdemokrater som inte hade glömt Rytis ytterst kall-sinniga attityd i frågan om amnesti för de röda fångarna efter inbördeskriget och därför inte kunde smälta honom; till dem hörde Väinö Voionmaa. Under depressionsåren i början av 1930-talet råkade Ryti som ordförande i direktionen för Finlands Bank på kollisionskurs med agrarerna och särskilt med de s.k. kristidsrörelserna som hämtade sin drivkraft ur småbrukarnas ytterst beträngda situation; deras främste talesman Yrjö Jahnsson, professor i nationalekonomi vid Tekniska högskolan, försummade inte ett tillfälle att gå till angrepp mot Finlands Bank och dess enligt honom fördärvbringande deflatoriska penningpolitik. Turtola meddelar att Ryti även hade en stark uppbackare bland agrarerna, och det var Kyösti Kallio – detta borde inte väcka förundran, eftersom också Kallio ansattes hårt av kristidsrörelserna, som betraktade agrarledaren som en förrädare av bondens sak.

Ryti fick flankstöd av Väinö Tanner även i konflikten med agrarerna, vilket Turtola betecknar som anmärkningsvärt; Rytis strikt liberalistiska eller t.o.m. socialdarwinistiska politik gynnade minsann inte heller arbetarbefolkningen. Den hårda medicinen visade sig dock verkningsfull, den finländska samhällsekonomin återhämtade sig snabbare än de övriga europeiska från depressionen och kunde under åren 1932–1939 åtnjuta en rekordartad tillväxt som avsevärt dämpade de interna spänningarna i samhället. Eftersom Ryti var detta "ekonomiska unders" fader, ett under som var förutsättningen för den berömda vinterkrigsandan, anser Turtola att han inte bör klandras för att rustningsläget i försvarsmakten var allt annat än tillfredsställande då kriget bröt ut 1939. Ryti hade behållit på principen att upprustningen av försvaret inte fick bekostas med utländska krediter som skulle ligga kommande generationer till last. Turtola konstaterar att vi nu med facit i hand inser att Rytis (och Tanners) inställning var felaktig; det hade lönat sig att låna upp utländska medel och på så sätt påskynda upprustningen, eftersom den universella inflationen efter kriget hade ätit upp en stor del av skulden.

Ryti och Tanner befann sig på samma linje även vad utrikespolitiken beträffade, bägge omfattade den nordiska orienteringen som i mitten av 1930-talet blev den som gällde från statsledningens sida. Sommaren 1941, efter fortsättningskrigets utbrott, skildes deras vägar i utrikespolitiskt avseende dock för en kort tid åt. Ryti rycktes med av och bidrog bl.a. genom sitt tal vid krigsbrottet till den allmänna entusiasmen under det s.k. jubelkriget, men redan vid årsskiftet 1941/42 hade han nyktrat till och insett att alla illusioner om en "östpolitisk helhetslösning", som Turtola uttrycker det, var blott och bart illusioner.

Sommaren och hösten 1941 föreföll det som om Tyskland skulle förmå besegra sin motståndare och även för Finlands del eliminera det ständiga hotet från öst. Också sedan det blivit uppenbart att de tyska vapnen inte skulle lyckas med detta, måste den finländska ledningen kanske ända fram till Stalingrad räkna med möjligheten att man skulle bli tvungen att leva i

en värld som dominerades av Tyskland.

Ryti måste rimligtvis inför dessa utsikter ha grunnat över vilken strategi som vore den riktiga, hur skulle man i en sådan länge ytterst tänkbar situation ideologiskt kunna motivera att Finland bevarade sitt demokratiska statsskick? I en biografi över den krigstida presidenten hade detta problem som hittills knappast alls har beaktats av forskningen väl ha kunnat beröras, eftersom han under en viss period säkert brottades med det mentalt mer eller mindre dagligen. Turtola försummar dock av någon anledning att göra detta, och nämner heller ingenting om Rytis ytterst ofta förekommande sammanträffanden med tyska sändebudet Wipert von Blücher. Av dennes "dagböcker" kunde man eventuellt sluta sig till att den lösning på det ovan nämnda problemet bl.a. Ryti kom fram till var att man skulle framställa Finland som en auktoritär "bondedemokrati" som väl skulle kunna fogas in i det av Tyskland behärskade "nya Europa".

Turtola berättar att Ryti av allt att döma fick en överraskande positiv bild av Hitler vid deras enda sammanträffande i samband med Mannerheims 75-årsdag den 4 juni 1942; Ryti anförtrodde sin dagbok att diktatorn var en person "med varma känslor, hjärtlig, välmenande och sensibel." Ryti omtalade senare för von Blücher att Hitler vid detta tillfälle hade medgett att hans kunskaper om de finländska förhållandena hade varit bristfälliga, men att han nu kände till att Finland utgjorde en genom den historiska utvecklingen framvuxen och i inhemsk jord rotad "bondedemokrati" som saknade ett skikt av plutokrater. Ryti hade halvannan månad tidigare, den 17 april 1942 påpekat för von Blücher, att Finland var en gammal bondedemokrati och skulle förbli demokratiskt, men att det fanns vissa svaga punkter i författningen, framför allt stadgandet att regeringen måste åtnjuta riksdagens förtroende. Att republikens president inför Tysklands sändebud ifrågasatte denna parlamentarismens grundprincip innebar dock inte att han önskade inskränka riksdagens roll till enbart en rådgivande funktion, vilket framgick av att han sade sig ha studerat det portugisiska systemet och funnit det icke lämpligt för Finland. Då Ryti och von Blücher träffades den 26 oktober 1942 nämnde presidenten att han med tillfredsställelse hade lagt märke till att man i Berlin numera gjorde skillnad mellan de demokratiska staterna och hänförde "bondedemokratin Finland" till en annan kategori än de egentliga plutokratierna.

Detta slag av kurragömmalek kunde omsider inställas, men Tyskland började sedan krigslyckan vänt definitivt allt ihärdigare arbeta för att påtvinga Finland ett regelrätt politiskt alliansfördrag. Detta såg ut att ha lyckats då Risto Ryti efter påtryckningar av tyske utrikesministern Joachim von Ribbentrop som plötsligt dök upp i Helsingfors vid midsommartid 1944 sände ett personligt brev till Hitler i vilket han deklarerade att han och en av honom utnämning regering inte skulle ingå separatfred med Sovjetunionen. Inom den finländska ledningen hade man någon dag tidigare diskuterat ett sovjetiskt fredserbjudande med krav på kapitulation och beslutat att

avvisa det, vilket otvivelaktigt var det riktiga beslutet i denna situation. Tur-tola refererar utförligt ett arkivfynd i Moskva, ett uppenbarligen försommaren 1944 tillkommet utkast till kapitulationsavtal vars text påminner om det som de baltiska staterna hade tvingats underteckna fyra år tidigare. Ryti räknade med att man tack vare det tyska biståndet skulle kunna hålla ryssarna stången någon tid, men skrev i sin dagbok att förbindelsen förr eller senare måste sägas upp och att det då vore till fördel om så få statsorgan som möjligt och sådana som var relativt lätt utbytbara var inblandade.

Ryti syftade på sig själv, genom hans avgång i början av augusti 1944 möjliggjordes brytningen med Tyskland en månad senare.

Turtola konstaterar att Rytis försvinnande från scenen tidigare har betraktats endast från ett utrikespolitiskt perspektiv och ställts i samband enbart med krigsansvarighetsprocessen. Mindre observerat av eftervärlden är att Ryti, som efter sin avgång från presidentposten tack vare vännen J.V. Rangells tillmötesgående kunnat återinträda i ledningen för Finlands Bank, var ytterst obekvämt för den nya regimen som genast gav efter för de politiska krafter som krävde större förmåner för medborgarna oavsett om samhällets ekonomiska bärkraft tillät dem eller inte. Detta ledde till den ständiga kapplöpning mellan priser och löner med åtföljande inflation och kännbara devalveringar av valutan vart tionde år som präglade efterkrigsdecennierna egentligen ända fram till inträdet i EU ett halvt sekel efter krigsslutet. Turtola: "De av yttersta vänstern uppleggade massorna var inte villiga att vänta i årtal på en höjning av levnadsstandarden, resultat måste uppnås omedelbart, och de röstfiskande politiska partierna gav sig ut på löftenas hala is." Risto Rytis strama linje i penning- och finanspolitiken var inte gångbar i den s.k. andra republiken, och han har fått vänta ända fram till våra dagar på upprättelse även i detta avseende.

Turtola hävdar att statsvetenskapliga fakultetens vid Helsingfors universitet beslut i mars 1956 att upphöja den dödssjuke f.d. presidenten till hedersdoktor var både ett tacksamhetsbevis och en djärv demonstration, en protest mot Sovjetunionen som var möjlig i det världspolitiska tövädret i mitten av 1950-talet. Något förbryllande är uppgiften att beslutet skulle ha haft någonting med presidentvalet detta år att göra; vid det laget var den dramatiska elektorsomröstningen i riksdagen redan över och Urho Kekkonen hade högtidligen installerats i sitt ämbete. Om det var fråga om en demonstration mot Kekkonen (vilket var Jan-Magnus Janssons uppfattning; han röstade som ende medlem av fakulteten mot att Ryti skulle tilldelas ett hedersdoktorat), så måste den redan i tillkomstögonblicket ha framstått som tämligen fruktlös. Men för all del – kampanjen mot Kekkonen upphörde ju ingalunda i och med att han tillträdde presidentposten.

Henrik Ekberg

Den kommunistiska incesten

Kimmo Rentola, *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945* [I vems led står du? Den finländska kommunismen och kriget 1937–1945]. WSOY. 691 s. Helsinki 1994.

När halsen är avskuren, bryr man sig inte om ifall håret är kammat.

J.V. Stalin

Recensenten står inför en svår uppgift, Kimmo Rentolas bok är så bra att den utan tvivel kommer att bli en klassiker på sitt område. Undersökningen kunde slutföras under lyckliga stjärnor, trots att den ursprungliga uppdragsgivaren (Finlands Kommunistiska Parti) gjorde konkurs och avskedade författaren. Arkiven i Moskva öppnades, vilket innebar att Rentola kunde ställa sin undersökning på en betydligt solidare källgrund. Undret skedde och klockorna började ringa som under påsknatten, såsom författaren Paavo Haavikko i tiden ironiserade över de finländska historikerernas eviga undanflykt, de stängda arkiven i Kreml.

Rentolas undersökning bygger på tre källgrupper som tillkommit för tre olika ändamål: den finländska statspolisens, Stapos, papper, arkiven i Moskva och FKP:s kaderavdelnings material. Stapo var väl informerad om vad som pågick, vem som deltog i det underjordiska FKP:s aktiviteter och vad de sysslade med, men bakgrunden, sammanhangen och de djupare motiven framgår av arkiven i Moskva. Där har Rentola fått tillgång till SuKP:s, FKP:s och Kominterns papper, som numera förvaras i ett arkiv med det ståtliga namnet "Förvarings- och forskningscentralen för dokument rörande Rysslands nyaste historia" (RTsHIDNI). Det är fråga om SuKP:s centrala partiarkiv. Man kan ytterligare nämna, att en del av FKP:s handlingar, fr.a. material rörande tiden före 1935, år 1990 levererades som mikrofilmer till Folkets Arkiv i Helsingfors.

I fråga om arkiven i Moskva är den största bristen utan vidare att det sovjetiska inrikesministeriets, NKVD:s och den statliga polisens, GPU:s arkiv är väl inlåsta. Det förefaller som om de inte skulle öppnas för forskning inom en överskådlig framtid.

Kimmo Rentola har som den förste fått tillgång till FKP:s kaderavdelnings papper, som inte blev tillgängliga för forskning ännu 1985 då största delen av partiets övriga material från tiden efter kriget öppnades. Kaderavdelningens papper tillkom på sätt och vis som en reaktion och ett svar på Stapos handlingar, som kom i kommunisternas händer när Yrjö Leino blev inrikesminister i april 1945. Som känt använde FKP:s ledning hänsynslöst Stapos arkiv som underlag för beslut i personfrågor. I kaderavdelningens

papper framgår vem som svek vem och varför vissa saker gjordes eller lämnades ogjorda. Handlingar är därmed i lika hög grad en källa rörande problemen och spänningarna i FKP:s inre krets efter 1945.

Rentolas bok spänner över ett decennium, från mitten av 1930-talet till mitten av 1940-talet, från Stalins utrensningar till FKP:s väg till maktens förgårdar efter valet våren 1945. Där emellan ryms vinterkriget, perioden mellan kriget och fortsättningskriget; de har fått styra Rentolas framställning ända till mellanrubrikerna.

Kärntruppen inom exil-FKP i Sovjetunionen utgjordes av de upprorsledare som flydde från Finland efter inbördeskriget 1918. Den viktigaste var O.V. Kuusinen, som redan på 1920-talet avancerade till ledande poster inom Komintern. I Sovjetkarelen fick kommunisterna från 1920-talets början under Edvard Gyllings ledning bygga en finskspråkig kommunistisk "mönsterrepublik". Rödofficerskolan i Leningrad utexaminerade sammanlagt omkring 1600 finländare. Vid Universitetet för de västliga minoriteterna i Leningrad och vid Lenin-skolan studerade likaså hundratals finländska kommunister. FKP var i början av 1930-talet säkert ett av de bäst organiserade och aktivaste av Kominerns exilpartier.

Under årens lopp sökte sig tusentals finländska arbetare från Finland till Sovjetunionen. Särskilt talrika vara dessa s.k. överlöpare (loikkarit) under depressionsåren i början av 1930-talet. Då sökte sig också många amerikafinländska emigranter till Sovjetunionen. Dessa människor föreställde sig att de kom till arbetarnas paradiset, men den verklighet som mötte dem i Sovjetunionen var allt annat än paradisisk.

Stalins utrensningar blev i slutet av 1930-talet ödesdigra också för FKP. Den "vänster-opportunistiska" opposition som leddes av Eino Rahja hade skjutits åt sidan redan 1925. Följande i turen var Kullervo Manner och hans anhängare, som 1934 ställdes till ansvar för att det underjordiska FKP:s verksamhet i Finland hade misslyckats. Manner blev sannolikt skjuten 1936, men uppgiften har inte slutgiltigt kunnat bekräftas.

Utrensningarna förvandlades till en urskillningslös terror i december 1934 efter mordet på Leningrads partiledare Sergej Kirov i förhållanden som förblivit dunkla. Under de följande tre åren förintade Stalin sina närmaste medtävlare och medarbetare nästan till sista man. Hela två tredjedelar av SuKP:s centralkommittémedlemmar förlorade sina liv i "fänglägrens arkipelag", för att inte tala om miljoner vanliga oskyldiga sovejtmedborgare.

I Sovjetkarelen inleddes en kampanj mot "finska nationalister" i augusti 1935, de anklagades för spionage för "vitfinnarnas" räkning och för att de avsåg att ansluta republiken till Finland. Statschefen Edvard Gylling och partiledaren Kustaa Rovio överfördes till periferia uppgifter i Moskva och avrättades tre år senare. FKP och alla de finskspråkiga institutioner partiet byggt upp krossades såväl i Moskva och Leningrad som i Petroskoi. FKP:s grundande medlemmar förintades nästan till sista man.

Av de omkring två hundra aktiva kommunister som 1935 arbetade i

FKP:s uppdrag i Sovjetunionen fanns tre år senare endast några enstaka kvar inom partiarbetet. Bland dem fanns O.V. Kuusinen, som hörde till Kominterns sekretariat, och det äkta paret Inkeri Lehtinen och Antti Hyvönen, vilka arbetade vid internationalens "Finnsektia". T.o.m. Kuusinen upplevde emellanåt att hans ställning var så svag, att han hade ett paket med vägkost och en packad ryggsäck i beredskap med tanke på ett brådstörtat uppbrott.

Många överlevde bara genom en lycklig slump. Den röde officeraren Toivo Antikainen, senare kallad "Nordens Dimitrov", hade skickats till Finland i underjordiska uppdrag och satt i likhet med hundratals kamrater "i säkerhet" i finländskt fängelse. Kominterns militärexpert Tuure Lehén återvände från spanska inbördeskriget till Moskva först 1938 då det värsta var över. Partiets generalsekreterare Arvo "Poika" Tuominen kom i sista minuten åt att resa från Moskva till Stockholm för att ta hand om FKP:s svenska byrå.

Det underjordiska FKP förlorade genom kommunistlagarna och egna politiska felbedömningar i början av 1930-talet fullständigt de positioner partiet hade i Finland på 1920-talet. Det som återstod var en av detektiva centralpolisien förföljd sub- och sekretkultur omfattande några hundra aktiva medlemmar; vanliga arbetare visste mycket litet om partiet. Stalins utrensningar gjorde nästan totalt slut på partiets verksamhet också i Sovjetunionen. Även om en av målsättningarna för utrensningarna var att krossa "nationell kommunism", blev slutresultatet för Finlands del det motsatta. De överlevande väntade i finländska fängelser på kommande uppdrag.

Stalins utrensningar har kunnat undersökas först efter Sovjetunionens upplösning, från år 1991. En definitiv utredning av de finländska kommunisternas öden saknas fortfarande, och vi kan inte heller vänta en sådan innan forskarna får tillgång till NKVD:s arkiv, om ens då. Rentola uppskattar, att hela 20 000 finländare förlorade livet i Stalins förföljelser. Siffran är lika hög som antalet stupade i vinterkriget eller de röda offren i inbördeskriget 1918. Stalins terror ägde i alla fall rum s.a.s. inom familjekretsen. Rentola jämför FKP:s stora ofred, såsom kommunisterna själva kallade förföljelserna, med en incest som lämnade fula spår i kommunistfamiljernas historia. Det var vare sig möjligt eller passande att tala om dessa frågor efteråt.

Utrensningarnas inverkan på finländarna, liksom på andra kommunister var märklig, rent av förnuftsvidrig: den stalinistiska övertygelsen hos offrens släktingar och andra överlevande bara förstärktes och blev enligt Rentola på något sätt "orygglig". Eftersom lidandena var så outhärdliga, blev de drabbade övertygade om att offren inte kunde vara förgäves; en sak som krävde sådana, helt omätliga lidanden, måste vara stor.

Rentolas undersökning erbjuder rikligt med ny kunskap och nya tolkningar om många omstridda händelser och personer i FKP:s historia. En sådan är Poika Tuominens berömda lösgöring från FKP under vinterkriget i Stockholm. Hittills har vi bara haft tillgång till hans egen version, som många har betvivlat. Den 13 november 1939 fick Tuominen ett brev från

Moskva, där han ombads återvända till Sovjetunionen för att, som han själv hävdade, bli statsminister i "folkregeringen" i Terijoki. Tuominen har uppgett att han vägrade ta emot uppdraget och att han redan då gjorde en definitiv boskillnad till sitt parti. Rentola visar dock övertygande, att Tuominen inte blev ombedd att ställa sig i spetsen för Terijoki-regeringen. Som orsak till att han stannade i Stockholm hänvisade han enbart till hälsoskäl, till neurologiska hjärtbesvär för vilka han behövde vård; vid denna tid var det ingalunda tal om att han skulle lämna FKP. Moskva accepterade helt och fullt att Tuominen stannade i Stockholm.

Under hela vinterkriget och några månader därefter spelade Tuominen ett dubbelspel. Till en början blev han entusiastisk över det sovjetiska angreppet på Finland, men Röda arméns ringa framgångar fick honom att börja tveka. Det råder inget tvivel om att Poika Tuominen skulle ha blivit en av ledarna i den socialistisk sovjetrepublik som skulle ha upprättats under O.V. Kuusinens ledning ifall Sovjetunionen lyckats erövra Finland.

I början av april 1940 skrev Tuominen ett brev till Kominterns generalsekreterare Georgi Dimitrov där han kritiserade Sovjetunionens politik, men sände inte brevet. Vid samma tid avsåg man i Moskva att placera "Arvo Oskarovitj" på en ledande plats inom FKP efter kriget, eftersom han var en av de få finländska kommunisterna som hade rena papper i Komintern. Enligt Rentola tog Tuominen definitivt avstånd från FKP först i juni 1940, mer än ett halvt år senare än han hävdade i sina memoarer.

Rentola kan också kasta nytt ljus över en annan gåtfull finländsk kommunist, Yrjö Leinos personhistoria. Leinos flykt i september 1941 i Riihimäki från en avdelning politiska fångar på väg till fronten, den s.k. Pärmiss bataljon, och hans förmåga att hålla sig dold ända till krigets slut, har väckt misstankar om vad han egentligen var för en figur. Rentolas tolkning är entydig: Leino verkade under fortsättningskriget som sovjetisk "militärspion" i Finland. I november 1944 blev Leino först socialminister i Paasikivis regering och i april följande år inrikesminister i de tre storas regering (DFFF, SDP och agrarförbundet). Därmed fick kommunisterna kontrollen över statspolisen och kom åt dess arkiv. Också Leino lade beslag på sin egen mapp.

Paasikivi kallar i sin dagbok flera gånger Leino en "bra karl" och "fosterländsk" man, med vilken man "nog kommer till rätta". Det förefaller som om Leino lyckades dupera t.o.m. Paasikivi, ty speciellt i början var han en av Zjdanovs viktigaste uppgiftslämnare och diskussionspartner i Finland, något som övertygande framgår av Zjdanovs papper som Rentola haft tillgång till.

Leinos stjärna dalade emellertid snabbt till följd av hans obehärskade alkoholbruk och oregelbundna liv. Våren 1948 utestängdes Leino från makten och han fick bland de egna ett rykte om sig att vara en förrädare, något som efteråt måste förklaras på ett eller annat sätt. När jag i början 1980-talet intervjuade gamla kommunister för min egen forskning, stötte jag ett

flertal gånger på "säkra uppgifter" om att Leino hade varit en förrädare och "ohranans" hantlangare redan före vinterkriget. Som "bevis" framfördes bl.a. att han skulle ha varit delaktig i arresteringen av Toivo Antikainen (som han inte hade något att göra med) samt det "faktum" att Leino kan tänka ända till sin död skulle ha uppburit pension från det statliga Ab Aero (Finnairs föregångare) som belöning för sina tjänster.

Vid disputationen uppgav Rentola att han var nöjd med titeln på sin bok, enligt honom föll den genast på plats. Titeln kommer från kampsång i Brechts stil till ord av Aulikki Oksanen, en sång som blev populär inom den ungtkommunistiska rörelsen på 1970-talet. Enligt min mening passar lånet illa som rubrik för just denna bok, eftersom den uttryckligen associerar till de s.k. taistoiterna ("stalinisterna") från 1970-talet. Ätminstone hos mig väcker Oksanens ord inte de minsta associationer till krigstidens FKP. Å andra sidan är det helt överflödigt att fråga i vems led FKP stod, eftersom det inte kan råda någon som helst oklarhet om den saken under den period Rentola undersökt.

Rentola har medvetet försökt lösgöra sig från historieforskningens obligatoriska övningar, men boken har i alla fall blivit "akademiskt" tjock, hela 691 sidor. En delförklaring är Rentolas framställningssätt. Det sägs att man inte skall tvista om smaksaker, men jag tycker inte om Rentolas stil. Texten är bitvis resonerande, författaren tänker högt och kastar ständigt fram cyniska och fiffiga infall – i klartext är det fråga om onödiga förnumstigheter. Rentola ställer hela tiden frågor och svarar själv, vilket naturligtvis är gott och väl. Å andra sidan innehåller boken på grund av det resonerande framställningssättet en enorm mängd information och intressanta detaljer. Jag vill ingalunda hävda, att texten skulle vara trög, men det hade med förlov sagt varit möjligt att koncentrera budskapet och boken hade bara vunnit på det.

På senare tid har det skrivits mycket om de s.k. "farans år" 1944-1948. Tyngdpunkten i Rentolas undersökning ligger på åren före denna period, på 1930-talet och krigstiden. Där rör han sig med sina nya källor på helt jungfrulig mark. Hans arbete utgör i själva verket en lysande bakgrund och introduktion till problematiken rörande åren 1944-1948. De finländska kommunisternas hårda öde i Sovjetunionen i slutet av 1930-talet förklarar mycket långt, varför FKP 1948 förlorade sitt tillfälle att leda in Finland på de folkdemokratiska vägen.

Borde finländarna vara Stalin tacksamma för att han just inför vinterkriget förintade nästan hela FKP:s elit? Knappast, men det är sant att det av utrensningarna rådbråkade kommunistpartiet var helt tandlöst under vinter- och fortsättningskrigen. När de finländska kommunisterna efter krigen erbjöds en unik chans till maktövertagande, försvagade bristen på personresurser deras funktionsduglighet på ett helt avgörande sätt.

Rentola har med sin avhandling gett ett exceptionellt övertygande delsvar på den frågan som har aktualiserats på ett alldeles nytt sätt efter Sovjetunio-

nens fall: varför blev Finland inte en folkdemokrati – i motsats till alla andra länder som vid andra världskriget råkade in i Sovjetunionens influenssfär.

Seppo Hentilä

Vägande bok om viktigt skede i vår historia

Erkki Laitinen (red.), *Rintamalla raivioille. Sodanjälkeinen asutustointiminta 50 vuotta* [Från fronten till nyrojningsmark. Efterkrigstidens bosättningspolitik 50 år], Atena Kustannus Oy. 426 s. Jyväskylä 1995.

Efter andra världskriget fanns det förflyttad befolkning i många länder i Europa och krigsveteraner i alla krigförande länder, men endast i Finland anskaffades och tilldelades dessa grupper egen jord. Det var likaså enastående för Finland att 100 000 personer mangrant lämnade sin hembygd för att undgå främmande herravälde – de övriga 320 000 hade redan dessförinnan evakuerats från krigsskådeplatsen. Det förvånar inte att den stora kolonisationsvågen väckte internationellt intresse.

Undersökningsarbetet för de artiklar som har resulterat i boken *Rintamalla raivioille* vidtog redan år 1979 vid universiteten i Joensuu och Jyväskylä. Det är sålunda endast av en händelse som boken utkommer lämpligt för att kunna rubriceras som en 50-årsskrift. Arbetet leddes fr.o.m. 1982 av en tvärvetenskapligt sammansatt redaktion; geografen Juhani Hult (ordförande) hade sällskap av historieforskarna Antero Heikkinen, Mauno Jokipii och Heikki Kirkinen, statsvetaren Leo Paukunen samt etnografen Asko Vilkuna. Som sekreterare fungerade Martti Kumpulainen till sin död 1992 och därefter Erkki Laitinen.

En forskare som behandlar nyaste tidens historia har den fördelen att han eller hon kan diskutera forskningsproblem med vederbörande, i detta fall de koloniserade och tjänstemännen vid de myndigheter som svarade för kolonisationen. Risken för alltför subjektiva ställningstaganden är dock betydande, men har i boken reducerats genom att intervjuerna på få undantag när är kollektiva samt med hjälp av gemensamma seminarier för bokens författare och personer, som på olika sätt var involverade i kolonisationsverksamheten. Det utnyttjade arkivmaterialet är mångsidigt och det finns naturligtvis gott om samtida tryckt material. Litteraturförteckningen lämnar inte mycket övrigt att önska. Projektet har åstadkommit inte mindre än nittio studier och ytterligare några förväntas.

De flesta kapitlen rör sig på gräsrotsnivå och detta perspektiv på kolonisa-

tionsverksamheten är ju välbekant för dem som känner till Keijo Kulhas doktorsavhandling om den politiska diskussionen om karelarnas kolonisation 1944–48 samt Silvo Hietanens om snabbkolonisationslagen från år 1940.¹ De viktigaste politiska och nationalekonomiska aspekterna har behandlats i dessa och ett antal andra arbeten. Heikki Waris undersökning *Siirtoväen sopeutuminen* (Den evakuerade befolkningens anpassning) från år 1952 är visserligen till sitt innehåll delvis mentalitetshistorisk, men materialet samlades under en tid då processen ännu pågick. I boken *Rintamalta raivioille* har de administrativa aspekterna erhållit mindre uppmärksamhet och stadsbebyggelsen nästan uteslutits. Fastän det sistnämnda torde ha skett av utrymmesskäl förefaller begränsningen lyckad: det var ju den rurala kolonisationen som blev ett finländskt särdrag, som väckte diskussion ända från början och ännu idag kritiseras. Jag återkommer till denna kritik i slutet av recensionen.

En viss markering torde ligga bakom det faktum att verket inleds med Hannes Sihvos analys av hur kolonisationen behandlats i skönlitteraturen. I Sihvos rubrik 'Lunastettava maa – Kaanaanmaat ja Egyptinkorvet' (Jord för inlösnung – Kanaans länder och Egyptens ödemarker) ingår f.ö. på ett elegant sätt ett allegoriskt ortnamn och ett allegoriskt och samtidigt verkligt ortnamn. Med denna introduktion har man synbarligen velat framhäva att skönlitteraturen först skapar en dominerande bild av ett visst historiskt händelseförlopp och att det sedan är historikernas uppgift att försöka rekonstruera det verkliga händelseförloppet med stöd av originalkällor. Den samtida litteraturen återspeglar hur händelserna upplevdes och dessa upplevelser utgör en omistlig del av historien. Dessutom framträder i skönlitteraturen sådana konkreta drag som de nyktra dokumenten tiger om och forskaren lär sig känna endast genom intervjuer. Men skönlitteraturens bild är naturligtvis subjektiv och Sihvo tycks övervärdera dess sanningshalt (s. 13). I de arbeten som skrivits långt senare kan även oavsiktliga minnesfel förekomma. En del av den litteratur Sihvo behandlar har faktiskt publicerats först kring 1980 eller senare; litteraturförteckning saknas tyvärr i detta kapitel. Litteraturen är dock i detta fall en viktig källa även därför att processen var starkt känsloladdad, såväl för karelarna vilka förlorat sin hembygd och sina lägenheter som för frontmännen, i synnerhet invaliderna vilka ansåg att deras skador redan i sig berättigade till egen jord (s. 20).

Heikki Kupiainen och Erkki Laitinen skriver om bakgrunden till efterkrigstidens kolonisationspolitik. Enligt recensentens mening är det onödigt att börja från 1800-talet. Nyodling har visserligen idkats i Finland kontinuerligt ända från järnåldern fram till vändpunkten på 1960-talet, men den sega kontinuiteten in i detaljer i kolonisationspolitiken härstam-

¹ Keijo Kulha, *Karjalaisen siirtoväen asuttamisesta käyty poliittinen keskustelu 1944–1948* (1969); Silvo Hietanen, *Siirtoväen pika-asutuslaki 1940. Asutuspoliittinen tausta ja sisältö sekä toimeenpano* (1982).

mar, såsom Hietanen har visat, från den första republiken. Fyrtioalets politik byggde vidare på de principer och normer som vunnit stadga under sagda tid. Torparlagen (1918) fastslog expropriationsförfarandet, Lex Kallio (1922) införde begreppet vanskött lägenhet, vars ägor drabbades hårdare än de välskötta jordbrukens, och kolonisationslagen av år 1936 innehöll noggranna storleksgränser för nybildade lägenheter. Småbruk prioriterades inte endast av sociala skäl utan även p.g.a. att man ansåg att deras produktivitet var högre än de medelstora och stora enheternas. Idealet var Danmark – genom ett missförstånd eftersom den danska lägenhetsstrukturen inte var så småbruksdominerad som man trodde. Denna missuppfattning har för övrigt anammats utan vidare av författarna. Beaktar man de innehållsrika och merendels vetenskapligt kompetenta sockenhistorikerna, är det inte korrekt att säga (s. 34) att landsbygdens 1900-talshistoria har behandlats endast "sparsamt" av historieskrivningen. Socialdemokraterna blev småbruksvänliga först på 1920-talet (jfr s. 49); även i detta avseende kan traditionen följas tillbaka till första republiken, men inte längre.

Erkki Laitinen har anförtrots det kapitel som enligt konventionell historiesyn är det centralaste i boken; det är också det längsta. Han skriver om 1940 års snabbkolonisationslag och 1945 års jordanskaffningslag, deras uppkomst, innehåll och verkställighet. Huvudproblemen har undersökts redan tidigare, men det finns ännu luckor i vårt vetande, såsom t.ex. i frågan om hur krigsveteranerna blev karelarnas medtävlare. Laitinen har inte hittat bevis som skulle stöda "myten" om att frontmännen utlovades jord i början av fortsättningskriget. Tanken föddes spontant och spriddes småningom, men den hade många rötter i det förgångna. Dylika tankar hade framkastats efter frihetskriget då man ville tilldela jord åt obesuttna veteraner, men förslagen förföll p.g.a. att endast de vita skulle ha varit berättigade till dessa förmåner. En andra rot går tillbaka till den frivilliga byggnadsverksamheten åren 1940–41 till förmån för krigsinvalidier och -änkor. En tredje rot var utarrenderingen åt veteraner av de lägenheter som tilldelats karelarna under snabbkolonisationen och som dessa hade avstått från då de återflyttat till sina hembygder. Det var i synnerhet på det sistnämnda sättet som veteranerna fick sin fot i dörrspringan. I den kommitté som förberedde jordanskaffningslagen motsatte sig ingen veterankolonisationen.

Karelarna hade sålunda fått en respekterad medborgargrupp till medtävlare, en grupp som man inte hade beaktat i snabbkolonisationslagen. Jordanskaffningslagen noterade – utom några nya grupper av marginell betydelse – en tredje stor grupp, som i kontinuitetens namn övertogs från 1936 års lag, nämligen småbrukare som ansökte om tilläggsjord. I det nya och ur 1936 års perspektiv helt oväntade läget där behovet av kolonisationsjord för den förflyttade befolkningen och krigsveteranerna var enormt, började man dock snart anse att behovet av tilläggsjord inte kunde tillfredställas i brådskande ordning. Paasikivi hade vid denna tid genomdrivit den kända paragrafen om begränsningar av kolonisationen i svenskbygderna som minskade

den potentiella jordresursen. När snabbkolonisationslagen skulle verkställas höjdes röster inom agrarförbundet mot utdelningen av tilläggsjord och inte heller socialdemokraterna var intresserade av dessa jordöverlåtelse. Däremot blev de som ansökte om tilläggsjord kommunisternas skötebarn. *Kimmo Rentola* har med stöd av ryskt arkivmaterial visat att målsättningen åtminstone år 1946 var att därigenom påskynda en kommunistisk revolution, eftersom lantbruket skulle råka i ett kaotiskt tillstånd.² *Rentolas* arkivfynd har inte hunnit med i boken, men författarna förbigår frågan om tilläggsjorden nästan totalt och omnämner inte ens den areal som sammanlagt utdelades under denna titel. Författarnas tystnad är kanske avsiktlig; tilläggsjordarna gav inte upphov till nya jordbrukarfamiljer och var därför inte av större betydelse för de människor vars öden man velat skildra i denna bok.

Däremot påminner *Laitinen* om ett par nästan bortglömda fakta. Inte mindre än 150 000 hektar jord anskaffades genom frivilliga köp mellan jordbrukare utan överlåtelseskylldighet och kolonisationsmyndigheterna. Över hälften av den beundrade men även klandrade massiva nyodlingen åren 1945–59 skedde på gamla lägenheter och påtagligt ofta på hemman som inte förlorat åker för kolonisationen och således önskat ersätta den med uppröjning. Ökningen av antalet hemman under ifrågavarande period bestod till en betydande del av avstyckningar, som skedde utanför den statsdirigerade kolonisationen.

Statistiken över jordöverlåtarnas förluster innehåller en svårighet som inte har framhävts tillräckligt. En betydande andel av kolonisationsjorden bestod av "snabbkolonisationslägenheter". När jordanskaffningslagen genomfördes hade dessa övertagits av staten och därför har man ofta hänfört dem till den jord som överläts av staten, trots att lägenheterna egentligen var av lika varierande ursprung som de lägenheter, vilka uppkom med stöd av jordanskaffningslagen. *Laitinen* har dock inte gjort det felet. Hans slutsatser är logiska, hans statistiska analys korrekt och framställningen om kolonisationens omedelbara verkningar balanserad.

Kolonisationens nationalekonomiska effekter dryftas av *Markku Tykkyläinen*, som delvis med stöd av annat material upprepar vad *Laitinen* sagt. *Tykkyläinen* analyserar verksamheten ur statsbudgetens synvinkel och utsträcker framställningen till 1960-talet, då de nya lägenheterna redan började avfolkas. Hans huvudtes är att kolonisationen fördröjde den förnyelse av Finlands näringsliv som var att vänta och som sedan i alla fall vidtog. *Tykkyläinen*s kontrafaktiska problemställningar är intressanta men svaren är inte helt övertygande.

*

² *Kimmo Rentola*, "Unkarin tiellä", föredrag och stencil vid Vetenskapens dagar i januari 1995.

Efter de riksomfattande undersökningarna följer en rad mikroanalyser. Heikki Kupiainen, Asko Saarelainen och Tapio Hämynen har i sina artiklar skildrat sampelområdet Pielisjärvi socken, där skogsbruket var huvudnäringen och antalet koloniserade familjer, såväl karelare som veteraner, var ovanligt högt, enbart jordbrukslägenheterna uppgick till 356. Även i detta kapitel ifrågasätter jag nödvändigheten att börja från storskiftet och bolagens jordköp kring sekelskiftet. Den sistnämnda frågan framkastas för övrigt redan i rubriken "...bolagens jordhunger", men Kupiainen nämner inte hur stor del av jorden som bolagen innehade år 1920 respektive 1940. Han kritiserar både historiker och statsvetare för att dessa vid analyser av ägostrukturen i skogsbruksregioner använder måttstockar för åkerbruksregioner utan att beakta att skogen i de förra betydde mera än odlingsmarken.

Saarelainen redogör för hur den massiva kolonisationen och nyodlingen genomfördes på två olika håll i Pielisjärvi och skildrar sedan hur allt utmynnade i sammanslagningar eller ödeläggelse av lägenheterna. Bebyggelsens folkmängd kulminerade i början av 1960-talet; nybyggarfamiljernas barnskaror var ännu större än medeltalet i Finland under "baby-boomen" och så var fallet även i Mellersta Finland. När de stora årskullarna blev fullvuxna började utflyttningen, som ju ofta riktade sig ända till Sverige. Men beaktansvärt är i alla fall att ödeläggelsen inte drabbade kolonisationslägenheterna i större utsträckning än de äldre lägenheterna, snarare tvärtom. Denna proportion är inte oväntad, eftersom de förra i Pielisjärvi var större och sålunda livsdugligare än de senare.

Hämynen följer med femton familjers förflyttning från deras tidigare hemssocknar till Pielisjärvi. Här går författaren nästan tillbaka till urminnes tider, närmare bestämt till 1500-talet, för att undersöka storfamiljernas förekomst vid olika tider. Enligt Hämynen var utbredningen av matlag med flera äkta par betingad av näringarna och inte av någon mystisk "stamegenskap".³

Med Pirkko Sallinen-Gimpls artikel inleds bokens etnografiska och mentalitetshistoriska avsnitt. Hon redogör för nybyggarnas upplevelser under kolonisationsprocessen och dess efterdyningar. Den evakuerade befolkningens anpassning kan nu behandlas i ett mycket längre perspektiv än i Heikki Waris bok. Analysen baserar sig huvudsakligen på en massintervju (800 intervjuade), som verkställdes av museiverket 1982, men i materialet ingår även intervjuer som insamlats av etnologiska institutionen vid Jyväskylä universitet under åren 1991–92. Intervjuerna har förmedlat både fakta och värderingar; att bryta bygd var för finnen ett hjältedåd, och detta arbetes höga status förklarar delvis landhungern hos den generation som på

³ Denna numera vederlagda teori lanserades av Väinö Voionmaa i hans banbrytande bok *Suomen karjalaisen heimoin historia* (1915). Även Eino Jutikkala har i *Hämeen historia II:1* (1958, s. 191–196) visat att utbredningen av storfamiljssystemet inte sammanföll med landskapsgränserna.

1940-talet befann sig i sitt mest dynamiska skede. Stora svårigheter väntade nybyggaren när familjen hade mottagit de tilldelade ägorna, men i gengäld var det slut på sex års kringflackande från ort till ort. Symboliskt nog kunde karelen ge sitt nya hemman namnet Matkanpää (Ändpunkten). Kulturutbytet med ortsborna blev ömsesidigt och de senare tillägnade sig i vissa fall karellarnas sedvänjor och arbetsmetoder.

Tarja Raninen inleder sitt bidrag med tre karelska levnadsöden; de berörda personerna är av olika åldersklass och härstammar från skilda trakter i Karelen. Det är inte skäl att ställa frågan i vilken mån deras levnadsbanor har varit typiska: varje människas öden är *sui generis*.⁴ Berättelserna röjer även de tankar som minnena väcker hos intervjuobjekten. Anpassningssvårigheterna var störst bland ortodoxa karelare, vilka inte sällan smädades för att vara ryssar av ortsborna och ofta bodde långt från den egna prästen och kyrkan. Tio procent av de intervjuade ortodoxa karelarna övergick till luthersk tro och i blandäktenskapen döptes intill 1970 flertalet barn till lutheraner.

Juhani Hult behandlar i sin artikel den andra generationen, vilken till stor del sökte sig till städerna då endast en minoritet inom de stora årskullarna kunde fortsätta som jordbrukare. När de sedan jämförde sin urbana tillvaro med barndomen på landsbygden kunde de konstatera att de tekniska framstegen inte hade minskat på brådskan eller nödvändigtvis ens höjt livskvaliteten. Levnadsstandarden hade visserligen stigit, men samtidigt hade relationerna inom familjen och till grannarna försämrats.

Geografen Petri Raivos övertitel, 'Återspeglingar i landskapet' väcker förhoppningar om en analys av hur de tiotusentals kolonisationslägenheterna förändrade landskapsbilden. Men redan undertiteln visar att han endast skrivit om de nya ortodoxa kyrkorna och tjasounerna samt om några kors som rests vid vägarna. Dessa är dock alltför få för att i nämnvärd grad påverka landskapsbilden. En annan sak är sedan att de ortodoxa utgjorde en så betydande andel av de evakuerade att det har varit fullt motiverat att behandla deras församlingar och sakrala byggnader. Bönehusen har fr.o.m. 1970-talet byggts mer enligt den traditionella ortodoxa stilen, vilket för övrigt stämmer överens med Tarja Raninens observation om att respekten för den ortodoxa tron har stigit under de senaste decennierna.

Den sammanfattande epilogen har skrivits kollektivt av fem artikelförfattare och bortsett från futurologiska spekulationer är dess budskap följande. Författarna bemöter kritiken mot efterkrigstidens kolonisationsverksamhet, som i synnerhet fr.o.m. 1970-talet har gjort gällande att nyodlingen ledde till överproduktion och att avstyckningen ledde till alltför små lägenheter. Enligt författarna är det obestridligt att målsättningarna för den dåtida politiken uppnåddes och att politikerna intill 1960-talet lyckades styra utvecklingen, medan den strukturuomvandling som ägde rum senare blev obehärs-

⁴ Jfr Viljo Rasila, *Teollistumiskauden muuttoliikkeet* (1983, s. 106).

kad. Man lyckades i början dämna upp trycket mot den traditionella agrarpolitiken, men när bålverket brast blev omsvängningen desto våldsammare. Den pådrivande kraften var emellertid inte den stora kolonisationsvägen utan framförallt den globala utvecklingen – i Finland i synnerhet skogsbrukets mekanisering.

Det är skäl att påminna – såsom Laitinen gör i sitt kapitel (s. 66) – att när historievetenskapen försöker bedöma huruvida vissa åtgärder var ändamålsenliga och lyckade måste utgångspunkten vara förhållandena under den tid då de agerande människorna levde samt det vetande de kunde ha. Författarna ser – i likhet med den politiska diskussionen – kanske problemen mer ur vår tids än ur 1940-talets synvinkel. Men när de det oaktat lyckats visa att den stora kolonisationsvägen inte var ett misstag, blir detta påståendet ännu mera befogat om man dryftar problemet ur fyrtiotalets synvinkel.

Eino Jutikkala

Finlands statsminister

Eero Murto, *Pääministeri Suomessa. Suomen pääministerin rooli 1917–1993* [Statsministern i Finland. Den finländska statsministerns roll 1917–1993], Hallintohistoriallisia tutkimuksia 13. 422 s. Helsinki 1994.

Temat för Eero Murtos doktorsavhandling är i alla avseenden aktuellt och intressant. I Finland har man ju ända intill uttmatning talat om en övergång till "normalparlamentarism" och en stärkning av statsministerns roll i riktning mot normal europeisk praxis, så att han skulle ta steget ut ur presidentens skugga. Riksdagsvalet våren 1995 personifierades uttryckligen kring statsministerskandidaterna – närmast Paavo Lipponen och Esko Aho – på ett mera markant sätt än kanske någonsin tidigare. Trots det är Murtos bok den första egentliga undersökningen av statsministern som institution och av hans varierande historiska roller.

Innehållsförteckningen vittnar om att Murto påtagit sig ett stort beting. I huvudkapiteln behandlar han de grundläggande ramarna kring statsministerns rollbild: valet och urvalet av statsminister och statsministerkandidater i regeringskriser, det parlamentariska läget, statsministerns och presidentens roll vid valet av ministrar, statsministerns verksamhet som regeringens funktionella ledare, statsministerns ställning i presidentens skugga och t.o.m. "rollen som statsminister dygnet runt".

En blick på innehållsförteckningen säger dock beklagligt litet om själva forskningsresultaten. Den belastas i någon mån av samma drag som själva

texten, d.v.s. en viss brist på "liv" och en viss schematism. Det gäller särskilt underkapiteln, som ofta schematiskt – börjande från rubrikerna – framskrider enligt presidentperioder. Innehållsförteckningen ger ingen anvisning om brytningar och förändringar i statsministerns ställning, trots att Murto i texten konstaterar att den först var svag, sedan blev starkare under Paasikivis och Kekkonens statsministerperioder, för att åter försvagas i början av Kekkonens presidentperiod och senare stärkas på nytt, till stor del som en följd av Sorsas statsministerperioder och Koivistos "mera parlamentariska" inställning. Det vore dock motiverat att en innehållsförteckning skulle ge en koncentrerad kontakt till resultaten och bidra till att "locka" till en läsning av själva arbetet.

Murto anlägger ett brett perspektiv och tar upp statsministerns roll ur statsvetenskaplig, politisk-historisk och förvaltningshistorisk synvinkel. Bredden har mycket som talar för sig och måste otvivelaktigt räknas till avhandlingens förtjänster. Å andra sidan kan man inte undgå intrycket, att en "splittring" åt minst tre håll i den multidisciplinära behandlingen har fört med sig också samtliga vetenskapers belastningar och brister. Medan boken sannolikt innehåller allför litet av teoretisk referensram och presentation av utländska gurar för en statsvetare, anser en historiker säkert att det finns litet för mycket sådant och saknar en bredare arkivbas och en koppling till det historiska läget. Författaren har blivit tvungen att kryssa mellan dessa mångdubbla blindkär; för det mesta har han klarat det på ett aktningvärt sätt – och definitivt utan att spara på sina mödor.

Eftersom bokens statsvetenskapliga och förvaltningshistoriska aspekter otvivelaktigt kommer att få en sakkunnig bedömning av experter på respektive områden, koncentrerar jag mig här på de delar som kommer nära politisk historia.

Det är en stor förtjänst, att Murto faktiskt gått ända till viktiga statsministrars arkiv och försökt bilda sig en uppfattning om dem utgående från sådant material. Där han inte haft tillgång till arkiv, har han skickligt utnyttjat intervjuer.

Det är kanske i alla fall oundvikligt, att den uppgift Murto tagit på sig för en historiker ter sig alltför stor och behandlingssättet som alltför generaliserande och schematiskt. Knappast någon historiker hade vågat ens uppställa som mål att inom samma pärmar analysera samtliga finländska regeringskriser som resulterade i byte av regering. En historiker ser inte heller Murtos talrika tabeller o.a. statsvetenskapliga hjälpmedel som särskilt lyckade, eftersom de i en historikers ögon överskyler det faktum att varje kris i alla fall är mycket individuell. Aktörerna – presidenten, statsministern och statsministerkandidaterna – var beroende av många varierande faktorer som sammanhängde med tidpunkten och som inte kommer fram i denna bok. Deras inflytande varierade likaså och man försökte inte ens alltid se till att statsministern var regeringens verkliga "starke man".

Murto har gjort upp en förteckning och ger poäng för att få fram ett slags

”statsministerelit” enligt hur många gånger ifrågavarande var statsministerkandidat. Här stöter man emellertid omedelbart på problemet, att han inte tillräckligt klart redogör för hur han relaterar dylika ”kandidaturer” till varandra. I de flesta regeringskriser förekommer ju alltid en mängd namn, av vilka många egentligen bara nämns, kanske bara som infall, utan att någon egentligen tror på deras möjligheter och de politiska konstellationerna är sådana att en statsministerpost i praktiken inte kommer ifråga. I vilken utsträckning skall sådana ”kandidaturer” tas på allvar och statistikföras med samma tyngd som de verkliga alternativen i tungviktsklass?

Murto är nog medveten om problemet, men han borde ha beaktat det betydligt mer i själva behandlingen. Han citerar själv Johannes Virolainen, för vilken han bokfört elva statsministerkandidaturer, och som kommenterade: ”Nog visste jag när jag verkligen var kandidat och de gångerna var inte många” (s. 122).

Bristerna i statistikföringen kommer även till synes när Murto i fråga om tillkomsten av Svinhufvuds självständighetssenat betonar, att lantdagen valde statsminister. Motiveringen är, att Svinhufvuds borgerliga senatorslista i omröstningen i november 1917 ställdes mot Tokois socialdemokratiska och segrade med rösterna 100–80 (s. 71–72). Ur en historikers synvinkel är lantdagens betydelse endast skenbar. Bildandet av Svinhufvuds regering var om något en följd av det politiska läget. De avgörande faktorerna var storstrejken i november 1917 och självständighetsplanerna; de verkliga primus motorerna var aktivisterna och andra självständighetsmän – till största delen faktorer utanför lantdagen. Lantdagens ställdes helt inför fullbordat faktum och hade inga möjligheter att påverka själva huvudfrågorna, utan kunde bara bekräfta Svinhufvuds ställning med sin borgerliga majoritet. Ifall lantdagen hade börjat ändra eller förkasta den regeringslista som förelades den, hade alternativet varit ett ännu värre socialt och politiskt kaos.

Inte ens en historiker kan finna särskilt många egentliga sakfel, men några i alla fall: våren 1922 var det inte statsminister Vennola som fick misstroendevotum av riksdagen, utan utrikesminister Holsti (s. 138, rätt på s. 349); Kallios fjärde regering byggde politiskt på agrarförbundet och var inte en borgerlig ministär, eftersom de andra partierna representerades av fackministrar (s. 245); som forskare i statsminister Lauri Ingmans politiska bana vågar jag hävda, att det inte svarar mot verkligheten att placera in honom i facket för statsministrar som huvudsakligen orienterade sig mot utrikespolitiken (s. 330).

För tiden efter andra världskriget har Murto utfört ett också ur historisk synvinkel speciellt förtjänstfullt arbete. De flesta historiker kan ännu länge betrakta hans sammanfattning och analys av regeringskriserna efter 1944 som något av en handbok; historieforskningen har ju inte för dessa perioder kommit speciellt långt. Texten innehåller visserligen inga stora överraskningar: Paasikivi påminner i högsta grad om Paasikivi, Kekkonen om Kekkonen och Koivisto om Koivisto. Skildringen av de två dramatiska rege-

ringskriserna 1981 (försöken att fälla Koivisto) och kassaskåpsavtalet 1987 bjuder heller inte på några sensationer. Sorsas överlägsna ställning som statsminister jämfört med andra statministrar betonas på goda grunder, men kanske onödigt många gånger. Bilden av Holkeri som statsminister skiljer sig kanske i någon mån från de många nedvärderande omdömena i offentligheten.

Murto påvisar att både presidenten och statsministern kan vara svaga eller starka samtidigt. Sälunda var Paasikivi en stark president, för vilken det var lätt att delegera skötseln av den praktiska politiken till den starke statsministern Kekkonen, just därför att ingen ändå kunde utmana presidentens auktoritet. Som "svag" president – d.v.s. före notkrisen – lät Kekkonen å andra sidan ingen statsminister (åtminstone ingen statsminister ur agrarpartiet) växa sig för stark och efter notkrisen överskuggade han statsministrarna tills han slutligen lät Sorsa växa sig stark. Koivisto torde åter ha strävat till en presidentposition mera i Paasikivis stil.

Det finns åtminstone ett annat statsvetenskapligt drag som en historiker står främmande, Murto ger nämligen råd om hur läget borde reformeras – t.ex. genom att statsministern borde börja uppträda oftare i riksdagen. I någon mån är det också störande att författaren ibland – visserligen mycket sällan – låter en viss domarattityd skymta fram, t.ex. då han nämner regeringen Ahos "nedlåtande" attityd till fackföreningsrörelsen (s. 301).

Trots de stora förtjänsterna ger boken ett intryck av att den ännu i någon mån är "halvfärdig". Troligen är detta till en del ett resultat av att avhandlingen skrivits direkt efter kandidatexamen, utan en licentiatavhandling, en praxis som generellt kommer att sänka nivån på doktorsavhandlingarna. Avsaknaden av en mognadsprocess under licentiatstadiet förefaller i Murtos avhandling att komma till synes i form av upprepningar; rent framställningstekniskt skulle texten säkert ha kunnat ges en mera läsbar och mindre katalogmässig form.

Det är i alla fall skäl att minnas, att den ovan framförda kritiken till stor del följer av att den framförs av en politisk historiker om ett arbete som i huvudsak är statsvetenskapligt. Boken får säkert den rimligaste och rättvisaste kritiken uttryckligen av granskare med en bakgrund i statsvetenskap och förvaltningshistoria. Också i en historikers ögon väger bokens förtjänster mycket tyngre än dess brister. Man påträffar inte alltid bland historieforskare en motsvarande flit i arbetet med arkivkällorna. Eero Murtos avhandling är en aktningvärd multidisciplinär prestation.

Vesa Vares

DISKUSSION

Ålands kyrkor – svar till Markus Hiekkanen

Mitt svar till Markus Hiekkanen (*HTF* 1995, s. 113–128) blir kortfattat med anledning av att första volymen av *Ålands Kyrkor* snart utkommer. Där kan läsaren ta del av de senaste forskningsrönen och min inställning till Ålands tidiga medeltid.

De artiklar som jag hittills publicerat från projektet "Ålands kyrkor" har uttryckligen varit rapporter som beskriver metodiken och det aktuella forskningsläget. Utvecklingen inom projektet har sedan dess gått raskt framåt och de artiklar Hiekkanen utgår från ligger i förgången tid. Därför känns det egentligen olustigt och meningslöst att föra dialog när ena parten stampar på stället och vidhåller sin felaktiga information.

Men, än en gång: Arkivaliska källor saknas från tidig åländsk medeltid. Kyrkornas datering är som synes omtvistad. Utgångspunkten inom projektet "Ålands kyrkor" har dock varit den att kyrkorna har sin givna ålder och att det måste finnas en metod att objektivt mäta denna ålder och att erhålla ny information. Detta går endast via naturvetenskapen, d.v.s. via utvecklingen av ^{14}C -analys av murbruk där vi just nu förefaller att stå mycket nära en lösning.

Det handlar alltså om att så korrekt som möjligt försöka analysera och datera Ålands kyrkor, inte om personlig prestige. Att, som Hiekkanen gör, varje gång dessutom dra paralleller mellan min och Matts Dreijers forskning, är ett utmärkt exempel på Hiekkanens vetenskapliga ränkande, likaså hans insinuationer om att jag inte ärligt skulle redovisa för mina iakttagelser och källor. Bo Lindberg hade verkligen inte väntat sig att jag för egna självständiga iakttagelser skulle hänvisa till honom.

En viktig del i processen inom "Ålands kyrkor", har varit att under arbetets gång öppet redovisa för resultaten i publikationer och föredrag, detta för att få feedback och kritik, och att arbeta vidare. Som sagt, på grund av Hiekkanens klassificeringar har jag inte funnit orsak att ompröva mina tolkningar av kyrkorna i Hammarland och Eckerö, däremot fanns det skäl att ompröva tolkningarna p.g.a. de accelerator-analyser (AMS) av murbruket som numera föreligger.

Publiceringen av volym I av *Ålands kyrkor* har betydligt fördröjts i väntan på nya och säkrare analysvar, analysvar som vi helt säkert inte hade nått

om vi inte gått igenom hela den progressiva processen med trial and error, publikationer och föredrag. Målsättningen är alltså inte att omedelbart ha rätt, utan att ärligt och öppet sträva mot riktiga resultat, och att ständigt spegla denna utveckling och ändra tidigare ståndpunkt där det är befogat. Först när alla åländska kyrkor på detta sätt noggrant är beskrivna och analyserade, vet vi mera om hur det egentligen förhöll sig med den tidiga medeltiden på Åland. I fråga om tornet i Eckerö har jag alltså ingalunda påverkats av Hiekkänen, utan av den dendrokronologi kompletterat med AMS-analys av det näverfragment som bevarats ifrån skälstommen, båda utförda inom ramen för projektet "Ålands Kyrkor". Och än en gång: det är inte jag som utför dateringsanalyserna. De dateringar som jag presenterat är resultatet av ett ingående samarbete med naturvetenskaplig expertis.

När det gäller de detaljfrågor jag påtalat förblir Markus Hiekkänen oklar, där han överhuvudtaget bemöter dem. Några exempel: Kyrkvalven i Finström har inte bärande tegelribbor, vare sig man betraktar dem från golvet eller uppifrån byggnadsställningar intill valven, det är inte vad konservator Kiljunen skrivit i sin konserveringsrapport. Juhani Rinne, som redan på 20-talet granskat valvet på nära håll har levererat den hittills korrekteste beskrivningen av valvkonstruktionen i Finström:

Det märkliga är att de sålunda sig själv bärande kapporna ytterligare försetts med ribbor, bestående av vanliga raka tegel utan axlar för bärande av valvkapporna. Genom dessa ribbor, vilka dessutom sakna stöd och äga sålunda blott en dekorativ betydelse, fördelas kapporna i de två mellersta valven i kors och diagonallinjer och i de två västligaste valven, förutom i desamma, i diagonalerna korsande linjer vilka förena korsribbornas ändpunkter. I korvalvet saknas ribborna totalt men deras dekorativa verkan har man uppnått genom att måla sådana på rappingen. (Bihang till tidn. *Åland* 102/1925).

Till detta kan man dessutom tillägga att flera av diagonalribborna slutar i tomma intet, mitt ute i kapporna.

Resonemanget om fyrpasset är direkt vilseledande. Vi diskuterar inte fyrpasset som form alltifrån Ste-Foy-relikvariet till idag, utan ett helt unikt arkaiskt utformat kalkstensfönster, som inte kan jämföras med t.ex. tegelblending. Att Hiekkänen i sin avhandling gjort en rad felaktiga iakttagelser är förstaeligt, men att sedan i en fortsatt debatt medvetet vidhålla dessa är en allvarligare fråga.

I sin doktorsavhandling har Markus Hiekkänen, liksom i sitt genmäle i *HTF* 1/1995, varit ganska försiktig med sina dateringar, han talar vagt om klasserna A, B, och C. I *HTF* 3/1994 publicerade han emellertid en kronologisk tabell, som han ytterligare ett halvt år senare i *Teologinen Aikakauskirja - Teologisk Tidskrift* 3/1995 hävdar att är slutgiltig.

Men Hiekkänens klassificering har allvarliga metodologiska brister:

– En totalöversikt av Finlands kyrkor kan korrekt utgöra en viktig bas för kommande studier. Men i en sådan skall man beakta hela den tredimensionella byggnadskroppen, man skall beakta murtjocklekar, takhöjd,

takvinklar, allt drag som under årens lopp sällan utsatts för förändringar.

– Kyrkorna i Finland är inga slutna arkeologiska fynd, med element som bevarats i ursprungligt skick ända intill våra dagar. Att utgående från en översikt, som inte kompletterats med kontroll av arkivaliska källor, dra säkra och slutgiltiga kronologiska slutsatser är otillförlitligt.

– Eftersom Markus Hiekkänen drar definitiva slutsatser utgående från sin elementsammanställning, så kunde man kräva att de kyrkor som kopplas samman åtminstone sinsemellan skulle stämma överens. Så är nu inte fallet, se t.ex. en sammanställning av elementen i Kumlinge och Keminmaa, där elementen snarare förefaller att skilja kyrkorna åt, än att förena dem (se sammanställningen nedan).

I ett olyckligt överlägset formulerat genmäle till Pauli Löija i *Teologinen Aikakauskirja – Teologisk Tidskrift* 3/1995, hävdar Hiekkänen att den kronologi som han publicerat i *HTF* 3/1994 håller streck. Till skillnad från hypoteser som måste prövas och testas med ny forskning menar han att han nått fram till slutgiltiga forskningsresultat. Även om Hiekkänen i genmälet mot mig uttrycker sig försiktigare, är attityden oroväckande. Även till synes slutliga forskningsresultat måste ju ständigt prövas.

Markus Hiekkänens avhandling och genmälena gentemot mig och Pauli Löija gör mig genuint förvånad. Ifall allt nu är så klart, hur skall man då tolka följande citat: "At the present stage, there is no need to date buildings whose date is debatable" (Hiekkänen 1994, 216).

Åsa Ringbom

	Keminmaa	Kumlinge
Appendix III bottenplanernas dimensioner		
	21,5 x 13,4	20 x 10,4
	17,5 x 9,9	17,2 x 7,4
(murens tjocklek	2-1,7 m	1,4-1,5m)
Appendix V dörrar		
antalet avtrappningar, sakr	1	?
sakr.dörrrens form	ojämn, asymm.	?
Appendix VI fönster		
sakr.f. placering	E	?
korf.övre parti	spetsbågigt	spetsbågigt
-, - dagöppning	?	tegelinfattad
-, - ytternisch, dim.	1,3-1,4	1,7-1,8
-, - avtrappningar	0	0
Sydfönstrets yttre nisch, ö.partiet	rundbågigt	rundbågigt
Appendix VII nischer		
sakristian	1 (nordv)	?
långhuset	-	2 (östrv)
vapenhus	0	(i östrv. utstående håll)
Appendix VIII vindstrappor		
långhus	NW/N/st	0
vapenhus	0	SW/S/st
Appendix IX		
ytre predikstolar	0	1 (i vapenhus/torn)
Appendix X gavelornamentik och ljus		
sakr.	0	?
västgavel	1 1	1
korsform.nisch	1	0
rundnisch	1	0
östgaveln	0	0
vapenhusgaveln	0?	0
Appendix XI välvning		
sakr	ingen välvn. plan	?, förstört
långhus	trätak	tegelvalv, 1 skepp, 3 travéer
vapenhus	trätak ?	tunnvalv i sten

Staden och korset

Till kritik av "Ålandsskolan" och den åländska Birka-teorin

Erik Bertell har nyligen i en mindre skrift hävdad att de tre biskoparna Ansgars, Unnis och Hiltins/Johannes' Birka var det samma som Åland.¹ Ända sedan år 1950 har Matts Dreijer och därefter även Bertell återkommit till samma tema i ett snart sagt oräkneligt antal monografier, tidskrifts- och i synnerhet tidningsartiklar²; i princip innehåller Bertells skrift ingenting nytt.

Inledningsvis bör vissa historiografiska grundfakta klargöras. I samtliga nordiska och baltiska länders, alltså inte bara i Sveriges, facklitteratur placeras Birka i regel entydigt på Björköen i Mälaren. Den enkla anledningen är att de historiska och arkeologiska implikationerna är så entydiga att de inte behöver betvivlas.³ På Björköen – lägg märke till namnlikheten med de latinska källornas Birca – finns ett massivt arkeologiskt vittnesbörd om en fornstad med vittgående internationella handelskontakter, som existerat under tiden c:a 750–975. Bara den s.k. svarta jorden omfattar en yta motsvarande ungefär åtta fotbollsplaner.

Uppfattningen att Birka var det samma som Åland, har således i princip inga anhängare utanför Åland. Dock är Dreijer och Bertell ingalunda ensamma om att systematiskt ifrågasätta huruvida de skriftliga källornas Birka var det samma som Björköen. I Östergötland har Per Gustavi i årtionden pläderat för Bjärka nära Vreta i Östergötland, medan Mac Key i Västergötland inte bara önskat placera Birka, utan också Uppsala och Sigturna kring Hornborgasjön. Key är att hänföra till den s.k. Västgötaskolan.

Såväl Dreijers, Bertells, Gustavis som Keys och Västgötaskolans skrifter har en tydlig gemensam nämnare. De präglas genomgående av en utrerad regionalpatriotism, som bl.a. yttrar sig i s.k. biblisk arkeologi. Detta innebär rumsliga förflyttningar av i källorna omtalade orter och händelser. Förflyttningarna sker, vilket kanske inte är ägnat att förvåna, från annat håll till den egna hemorten/-landskapet.⁴ Det kan och bör således nämnas att ingen ännu omlokaliserat Birka till en ort eller ett landskap han eller hon själv inte är bosatt och verksam i.

¹ Erik Bertell, *Forn-Birkas läge. En äldre lokalisering!* (Mariehamn 1995).

² Åsa Ringbom, 'Sundskorset – ett medeltida minneskors?', *Väster om Skiftet. Uppsatser ur Ålands historia*. Red. Sune Jungar & Nils Erik Villstrand (Åbo 1986), s. 11–12.

³ Åke Hyenstrand, *Sverige 989. Makt och herravälde I* (Stockholm 1989), s. 15.

⁴ Hyenstrand, s. 15.

Den finländska historikern Lena Törnblom har kort och kärnfullt beskrivit detta historiografiska fenomen. Man betonar det regionala på bekostnad av källkritiken och ignorerar undersökningar som inte stöder de egna teorierna.⁵ Sina kritiker talar man förbi och blir kritiken alltför svår rvekar man inte att avfärda denna med nationalistiskt laddade anmärkningar, något som påtagligt framgått för Dreijers och Bertells vidkommande genom årtionden av debatter i den åländska lokalpressen.⁶

Inte sällan leder de tre sammanhängande faktorerna hämningslös regionalpatriotism, kritiklöshet och en fri fantasi till att teorierna antar helt absurda former, såväl till detaljer som helheter.⁷ Vad gäller Dreijers och Bertells produktion i övrigt,⁸ stöter man inte blott på utsagor om att Åland var ett eget välordnat kungarrike som Ansgar besökte och centrum för den bremsiska missionen i norra Östersjörummet, utan senare också rent av egen kyrkoprovins (dylika består vanligen av ärkebiskop och lydbiskopar) samt "suveränt" jarladöme med kontakter till de danska kungarna. En rad dunkla jarlar som omöjliga kan knytas till Åland har likväl residerat på öarna. Därtill har en åländsk jarl varit stamfader till den tidigmedeltida danska kungäkten. Vidare har Åland utgjort dansk korstågsbas för kristnandet och erövrandet av Finland och Estland. Kristnandet av Åland och Finland sätts helt och hållet på Danmarks konto. All aktivitet i österled från det svenska fastlandet tonas ned eller förnekas. Likaså bestrids Ålands senare tillhörighet till Österlanden. Åland har nämligen utgjort en egen lagsaga, i likhet med hela den östra svenska rikshalvan, rent av med egen medeltida landskapslag, som dock, remarkabelt nog inte omtalas någonstans och som försvunnit. De åländska kyrkorna och Kastelholm förses med de i särklass i äldsta date ringarna. Kyrkobyggandet i sten har börjat redan omkring år 1100 och Kastelholm är en dansk korsfararborg från 1170-talet.

Åland sägs också förekomma under ett flertal kryptiska namn i äldre tid, såsom Rimberts och Adam av Bremens Birka, Adams baltiska havets öar, Jellingestenens Nuruiak (av andra forskare enhälligt läst som Norge), Bartholomeus Anglicus' Galacia, Wilhelm av Sabinas legatbrevets Gulandia (snarast en Atlanten), Florenslustans Guarandia (i allmän-

⁵ Lena Törnblom, 'Medeltiden', *Finlands historia 1* (Esbo 1992), s. 277.

⁶ Jfr Nils Erik Villstrand, 'Åland - mellan Finland och Sverige. En kommentar till aktuell åländsk litteratur och debatt', *FT* 6-7/1984, s. 335-337. Villstrand är tämligen syrlig i sina kommentarer.

⁷ Jfr Hyenstrand, s. 15.

⁸ Som synteser kan betraktas Matts Dreijer, *Det åländska folkets historia I:1. Från stenålder till Gustav Vasa* (Marichamn 1979), samt Erik Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland* (Marichamn 1993). Den sistnämnda utgör ett försök att pressa in uppgifterna om det medeltida åländska skattesystemet i dessa visioner och snart sagt påvisa en egen forntida åländsk stat. Jfr Lena Törnbloms recension av verket i *Nya Åland* 7.9.1993.

het läst som Varend- jfr Guarmelande och Guasmania för Värmland respektive Västmanland i samma källa), Saxos Olandia (tvivelsutan Öland), Snorres Sjaland (ett mera obestämt kustområde norr om dagens Mellansverige) samt Kalevaladiktningens Saari, Holm. Det historiskt belagda namnet Åland hittas dock ingestans före 1300-talet.

Att förse hembygden med ett storslaget förflutet i all ära, men här har dock fantasin fått väl mycket luft under vingarna. Åland har drygt 400 gravfält från yngre järnålder. Om man utgår från det enkla antagandet ett gravfält = en gård, och räknar med 6–7 individer per gård, når man inte ens upp till en befolkning av 3000 människor. Därtill måste man beakta att alla gravfält knappast är samtida, varvid man kommer fram till en total åländsk befolkning av på sin höjd ett par tusen människor under slutet av järnåldern och den äldre medeltiden. Så sent som år 1750 bodde på Åland bara c:a 9500 och idag c:a 25 000 människor. Med dessa sifferuppgifter framför sig, torde man inse hur gravt perspektivlös och oralistisk den dreijersk/bertellska historieskrivningen är. Tilläggas kan, att den också saknar alla former av stöd i källorna.⁹

Som bl.a. de finländska historikerna Nils Erik Villstrand, Dan Nordman och Lena Törnblom noterat, är det Ålands självstyrelse från 1900-talet som förses med storslagna och legitimerande historiska anor.¹⁰ Fenomenet har förekommit i alla unga länder, för att inte tala om olika autonoma regioner. Betecknande är ju också i allra högsta grad, med tanke på den nuvarande åländska självstyrelsens språkpolitiska grunder, att Dreijer och Bertell likaledes kategoriskt förnekar alla former av finskt inflytande på Åland. Liksom man talar om en Västgötaskola, kunde man tala om en Ålandsskola.

⁹ Seppo Suvanto, 'Eräs näkemys Ahvenanmaan keskiajasta', *HAik* 3/1980. Jarl Gallén, 'De "åländska" jarlarna och de danska korstågen till Finland', *FT* 9/1982. Eljas Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', *"Finska skären"*. *Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av Konstsamfundet till dess 50-års jubileum 1990* redigerade av Kurt Zilliacus (Helsingfors 1990), s. 219. Törnblom, 'Medeltiden', s. 306–307. Per Olof Sjöstrand, *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar*, opubl. avh. pro gradu i nordisk historia vid Åbo Akademi (Åbo & Uppsala 1993), s. 27, 61–66, 126–127, 134, 151, 155, 159–160, 163, 169–170, 178–179, 183. Idem, 'Dreijers teorier saknar stöd', *Tidningen Åland* 8–9–10.3.1993.

¹⁰ Nils Erik Villstrand, 'Hembygdens ABC', *FT* 1983, s. 205–206. Idem, 'Åland – mellan Finland och Sverige', s. 330–339. Dan Nordman, 'Historiker kämpar om Åland. Om de svenska och finländska historikernas argumentering i Ålandsfrågan 1917–1921', *Väster om Skiftet. Uppsatser ur Ålands historia*. Red. Sune Jungar & Nils Erik Villstrand (Åbo 1986), s. 157–158. Törnblom, 'Medeltiden', s. 306–307. Per Olof Sjöstrand, 'Birkadebatt blev gyttejbrottning', *Nya Åland* 22.10.1994. Idem, 'Huru vanns Finland för Sverige?'. *En historia för nationalstaterna*, opubl. avhandlingsavsnitt i historia (Uppsala 1995), s. 43–44.

Anmärkningsvärt nog, tar dessa regionalskolor aldrig upp varandra, trots fullkomligt oförenliga synsätt, utan t.ex. i Birka-frågan vänder man sig utslutande mot det "etablerade", Björkö i Mälaren, aldrig mot de andra "alternativa" lokaliseringarna. Skolorna förefaller alltså egentligen inte räkna med varandra. Man kan också fråga sig vadan detta remarkabla intresse för och problematiserande av var Birka låg? Temat är knappast särdeles sofistikerat och intresset finns egentligen enbart hos dessa regionalister. Således avslutar Bertell sin skrift med följande ord: "Svensk historisk forskning är skyldig att förutsättningslöst uppta till prövning frågan om den riktiga lokaliseringen av de tre biskoparnas Birka (av år 829–852, 936 och 1060). Denna fråga är ännu inte klarlagd. Det rätta svaret på frågan kan ge väsentliga upplysningar om Ålands ställning denna tid och om kristendomens introduktion på Ålandsöarna."¹¹

För historieforskningen i övrigt är frågan inget problem, utan detta skapas ensidigt av Bertell. Han spelar också, som klart framgår, på nationalistiska undertoner. Denna anti-rikssvenska tendens till förmån för Ålands forntid förekommer genomgående hos såväl Dreijer som Bertell och man kan undra varför. Inget annat lands historieforskning har heller någonsin placerat Birka någon annanstans än på Björkö. Det tog årtionden innan någon auktoritet överhuvudtaget offentligt bemötte den åländska Birka-teorin. Därtill är nästan alla Bertells huvudopponenter genuina finländare.¹²

Det kan utan vidare fastställas att Bertells skrift besitter ett flertal övertydliga tendenser. Han företar inte någon för modern seriös historieforskning tillbörlig kritisk, allsidig och systematisk genomgång av samtliga till det berörda problemet knutna källställen och aspekter. Hans vetenskapliga metod består egentligen enbart i att försöka underbygga resultatet, att Birka var liktydigt med Åland, med en rad lösryckta och tidvis förbryllande påståenden. Omvänt hävdar han också rent av att det inte finns något som helst äldre skriftligt stöd för att Birka låg på Björkö i Mälaren, enbart senare "felaktiga antaganden och traditioner", vilka givit upphov till en "myt" om Björkö som Birka. Sådana källställen och omständigheter som inte stöder, eller rent av direkt talar emot, slätas över eller beaktas inte. Problemet med en dylik infallsvinkel är, att man då i princip kan placera Birka var som helst. Därtill är Bertell också övertydligt mån om att tillskriva de forskare han kan finna stöd hos högsta anseende och kompetensnivå, helt oavsett vem det rör sig om, medan han däremot mestadels förhåller sig mycket kyllig till kompetensen hos dem han polemiserar med, även om de omfattar flera av Sveriges och framförallt Finlands främsta medeltidskännare. Bertell har krävt att frågan tas upp till förnyad prövning; det må ske – åter en gång.

¹¹ Bertell, *Form-Birkas läge*, s. 8.

¹² Ringbom, 'Sundskorset', s. 11–14.

Staden

De skriftliga källor som är knutna till Birka-frågan, utgörs av Rimberts vita över Ansgar från omkring år 875, samt Adam av Bremens historia över ärkestiftet Hamburg-Bremen från omkring år 1075. Rimbert var Ansgars lärjunge, vän och närmaste efterträdare som ärkebiskop för Hamburg-Bremen, som i teoretisk mening omfattade hela Norden. Troligen var han med Ansgar på dennes andra färd till Birka omkring år 850. Adam var en klerk i tjänst hos ärkebiskop Adalbert i Bremen och besökte aldrig Norden.

Ur källkritisk synvinkel bör det understrykas att Rimberts och Adams verk inte är några adekvata etnografiska, historiska och geografiska redogörelser i modern mening, utan huvudsyftet med dem har varit att med Bibeln och de klassiska auktorerna som rättesnöre tolka Guds stora världspan, enligt vilken kristendomens utbredande utgjorde historiens allt överskuggande mål. I Adams verk förekommer också en tydlig tendens till förmån för den tyska missionen i Norden. Därtill är de avfattade på ett för det kontinentala Europa anpassat latin, ett språk som däremot var mindre väl lämpat för att beskriva det samtida kulturellt, socialt, ekonomiskt och politiskt mycket annorlunda organiserade Norden. Härigenom råder det en större innehållsmässig diskrepans mellan det skrivna ordet och den bakomliggande verkligheten. Man kan inte pressa denna typ av källmaterial till några exakta svar.¹³

Rimbert berättar att Ansgar sändes – detta var troligen år 829 – till "Sueonia" på begäran av "legatum Sueonum" (sueones återges hädanefter med sveoner) och att han på sin första sjöresa till sveonernas land blev utplundrad av sjörövare. Han blev tvungen att fortsätta till fots en mycket lång sträcka och emellanåt, där det var lämpligt, med båt över mellanliggande vatten (...ubi congruebat, intracentia maria navigio transeuntes...) tills han kom till sveonernas rike, eller välde (regnum), och deras hamn, eller hamnstad (portus), som hette "Birca". Där blev han väl mottagen av sveonernas kung (rex) som hette Björn. Efter ett och ett halvt år återvände Ansgar till kejsar Ludvig. Med sig sägs han ha haft ett bekräftelsebrev skrivet av

¹³ Tore Nyberg, 'Stad, skrift och stift'. Anders Piltz, 'Adam, Bibeln och auktorerna. En studie i litterär teknik'. Carl Fredrik Hallencreutz, 'Adam, Sverige och troskiftet. Det missionsvetenskapliga perspektivet'. Kurt Johanneson, 'Adam och hednatemplet i Uppsala'. Samtliga i *Adam av Bremen, Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. Kommenterad av... (Stockholm 1984). Ian Wood, 'Christians and Pagans in Ninth-Century Scandinavia', *The Christianization of Scandinavia. A Symposium Report*. Red. Birgit Sawyer, Peter Sawyer & Ian Wood (Alingsås 1987). Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt* (2:a uppl., Uppsala 1990), s. 43. Eva Odelman, 'Ansgar missionerar i Sverige', *Röster från svensk medeltid*. Red. Hans Aili, Olle Ferm & Hans Gustavsson, (Stockholm 1990), s. 244–245. Idem, 'Land, folk och tro', *Röster från svensk medeltid*, s. 262–263. Birgit & Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800–1500* (Minnesota 1993), s. 3–4, 222–224.

sveonernas kung på "det hos sveonerna brukliga sättet". Uppenbarligen avses härmed runskrift.¹⁴

Vid ett senare tillfälle berättas att en från sveonerna fördriven kung Anund med hjälp av danerna ville återerövra sitt förlorade rike. Som belöning för danernas hjälp erbjöd han dem handelsplatsen (vicus) Birka, emedan här fanns många rika köpmän och ett överflöd på alla slags pengar och dyrbarheter. Då Anund och danerna anlände till Birka var sveonernas kung långt därifrån och hövdingarna och folket hann inte samlas. I denna kritiska situation tog de sin tillflykt till staden eller stadsborgen (civitas, urbs) som låg i närheten. De började dock förhandla om fred med Anund, som begärde och fick 100 pund silver i lösen för staden. Danerna var emellertid inte nöjda med detta, utan krävde mera under hot om att bränna staden. Genom den handlingskraftige hövitsmannen Hergeirs hänvisningar till den kristne guden och danernas lottkastning klarade sig dock invånarna i Birka. Danerna valde ett annat plundringsmål istället. Anund däremot slöt fred och förbund med sveonerna och återgäldade det silver han strax innan utpressat av dem. Ansgar blev ytterligare tvungen att göra en andra resa till Birka omkring år 850 p.g.a. en hednisk revolt i Sueonia.¹⁵

I sin behandling av Rimbert undviker Bertell att omtala förekomsten av termerna "vicus", handelsplats, samt "civitas" och "urbs", stad, stadsborg, och hävdar därtill, om än med angivande av en viss tvekan kring ordföljden, att Birca skulle avse riket (regnum), d.v.s. att riket skulle heta Birca, och att detta rike var Åland. Han menar också att Rimbert uppger att Ansgar sändes ut till "danernas trakter". Vidare serverar han det märkliga påståendet att Rimberts "sueones" översatts felaktigt och missvisande av en senare tid som "svear", vilket kan orsaka förblandning med "Sveaväldet". Sveoner kunde enligt Bertell också avse "svenskar i ett större område öster om Sveaväldet" och i detta specifika fall "Birka-män" från Åland.¹⁶

Dessa åländska Birka-män kan genast avföras ur diskussionen. Oavsett detta, står man redan här vid ett högst centralt problem i sammanhanget, ett som Bertell inte alls berör i sin skrift, nämligen hur applicera själva namnet Birka på Åland? Enligt en dreijersk förklaring kommer Birka av ett fornisiskt "berek" = område med egen jurisdiktion, vilket tillsammans med ef terleden -a avsåg en ö; alltså Birk + a = ön med den egna jurisdiktionen = Åland. Med dessa argument kunde väl vilken ö som helst i Östersjöområdet komma i fråga, men oavsett detta är förslaget språkvetenskapligt ohållbart och historiskt ren fantasi och kan fogas till den dreijerska raden av tilltänkta

¹⁴ Rimbert 9–13. *Rimbert. Ansgars levnad*. Översatt av Gunnar Rudberg (Stockholm & Uppsala 1926). Odelman, 'Ansgar missionerar', s. 246–249. Jarl Gallén, 'Ansgars Birka – på Björkö eller på Åland?', *FT* 5/1982, s. 213.

¹⁵ Rimbert 19, 26–28. Odelman, 'Ansgar missionerar', s. 248–254. Gallén, 'Ansgars Birka', s. 213.

¹⁶ Bertell, *Form-Birkas läge*, s. 1.

äldre namn på Åland.¹⁷ Redan här kör den åländska Birka-teorin på grund. Vidare står det inget i Rimberty om att Ansgar i samband med sin färd till Birka sändes ut till danernas trakter och inte går det heller, ens med bästa vilja, att utläsa att Birka syftade på riket, utan det talas genomgående entydigt och därtill fullt logiskt om sveonernas "regnum" respektive deras "portus" och "vicus" Birca.¹⁸

Härtill kommer att termen "Sveaväldet" är en sedan länge ur modern svensk medeltidsforskning utrensad äldre lärd konstruktion. Hos Rimberty förekommer förvisso "rex" och "regnum", men som sagt är detta företeelser som främst hörde till hans egna kontinentala samhälle. Att de saknade en direkt motsvarande verklighetsbakgrund i Norden reflekterade han knappast över: det var kristendomens utbredande han ville berätta om. Vad de ledare som varit knutna till Birka kallats på deras eget språk är okänt. Det kan ha varit kung, det kan ha varit något annat.¹⁹

Det är svårt att uttala sig exakt om dessa ledares maktbas och – befogenheter liksom den rumsliga utsträckningen av deras välde, men Rimbertys berättelse tyder på att de varit bundna av tingsförsamlingar och rådgivare, samtidigt som inget ger vid handen att de uppburit någon typ av skatter ur det egna samhället. Däremot ges ett flertal hänvisningar till gåvobyte och handel på platsen samt skeppsburen plundring av andra samhällen, och att detta Birka själv också kunde bli utsatt för dylikt. Sveonerna skall bl.a. ha sysslat med tributindrivning i Kurland. Sveonkungarnas position kunde tidvis också vara hårt omstridd. Även om Rimbertys berättelse på dessa punkter kan vara påverkad av föreställningar om mera sofistikerade militära organi-

¹⁷ Gallén, 'Ansgars Birka', s. 220. Suvanto, s. 264.

¹⁸ * "...ad portum regni ipsorum, qui Birca dicitur..."; ...till detta rikets hamn, som heter Birca... (Rimberty 11. Odelman, 'Ansgar missionerar', s. 248–249). Birca kan omöjligt syfta på regni som är en genitivform bunden till portum. Portum i sin tur står i dativ som styrs av ad, till. Birca syftar alltså tvivelsutan på portum. Övriga fall är klara. ** "Proponebat enim eis vicum memoratum Birca... Ad illum itaque vicum se eos promittebat ducturum..."; Han (Anund) erbjöd dem nämligen handelsplatsen/staden Birca... Till den handelsplatsen/staden lovade han föra dem... (Rimberty 19. Odelman, 'Ansgar missionerar', s. 248–251). *** "Deinde, cum dies placiti advenisset, quod in praedicto vico Byrca habitum est..."; När sedan dagen för tinget kom, vilket hölls i handelsplatsen/staden Byrca... (Rimberty 27. Odelman, 'Ansgar missionerar', s. 258–259).

¹⁹ Hyenström, s. 13–22. Lindkvist, 1–10, 41–43. Peter Sawyer, *När Sverige blev Sverige* (Alingsås 1991), passim. Per Olof Sjöstrand, 'Den svenska tidigmedeltida statsbildningsprocessen och den östra rikshalvan', *HTF* 3/1994, s. 530–531. Begreppet "kung" har ursprungligen varit en hedersbeteckning och har ungefär betydelse den främste mannen av den främsta släkten. Med tiden har innebörden förskjutits och fortsätter att göra så än idag.

sationer från hans hemmaområde, finns det inga skäl att direkt misstro honom.²⁰

Vad som skymtar bakom Rimberts berättelse, är inte något omfattande feodalt²¹ kungavälde, utan snarare ett hövdingavälde, där makten inte direkt var baserad på formaliserad kontroll över och tillägnelse av primärproduktionen. Snarare handlar det om högättade, karismatiska individer som skapar beroendeband och härigenom knyter anhängare till sig genom ett perpetuellt utdelande av nyttigheter som införskaffats genom beskydd av gåvo- och varuutbyte på platsen samt plundring och tributindrivning utifrån.²²

Vidare, att som Bertell gör, hävda att översättningen "svear" för "sueones" vore felaktig, är en tankevilla. Icke desto mindre tangeras här problemet hur förhålla sig till olika "folkslagsnamn", som just detta "sueones", i äldre källor? Man skall inte, som Bertell helt tydligt gör, utgå från nationalstater och självstyrelser skapade på 1800–1900-talen. Däremot skall man ta fasta på att i en avlägsen tid, med helt andra principer för samhällsorganisation och mänsklig samverkan, har folkslagsbenämningar haft helt andra innebörder och betecknat helt andra kriterier än vad som är fallet idag. Benämningen sveoner, svear, eller olika varianter därutav, förekommer i en rad källor alltifrån romaren Tacitus på 100-talet e.Kr. över Jordanes, Procopius, Beowulfkvädet, Wulfstan och Rimbert till Adam av Bremen, Ynglingatal, Ynglingasagan och Hervararsagan. Geografiskt sett kan begreppet helt klart knytas i första hand till Mälarenregionen med utstickare söderut ner till Blekinge och även tidvis, med en viss ambivalent parallellitet till götar (gothi), dagens Västsverige.

Sueones är en latinisering av svear. Problemet ligger egentligen främst i att svear genom en sentida skolbokstradition kommit att ensidigt förknippas med sådana som bor i Svealand. I den svenska Adamöversättningen har man således gått in för konstruktionen "sveoner". Dessa sveoner har i ovannämnda källor genomgående en anknytning till såväl krigisk som fredlig varuhantering och sjöfart. Det är således sannolikt att sveoner i vissa fall inte alls syftar på någon konkret territoriellt avgränsad "folkstam", utan kunde avse just sådana, som vi idag skulle kalla svenskbefryndade samhällseliter, som

²⁰ Rimbert 11, 19, 27, 30. Lindkvist, s. 40–44. Tore Nyberg, 'Nordiska östkontakter vid övergången till medeltid', *Dokumentation av Folkvandrings- och äldremedeltida symposiet i Lidköping 12–13 september 1992*. Red. Ingemar Nordgren (Lidköping 1992), s. 77–78.

²¹ Termen feodal/feodalism används här i en socio-ekonomisk innebörd, betecknande ett agrart dominerat samhälle, där bönderna är ålagda ett politiskt och utomekonomiskt tvång att avge en del av sitt produktionsöverskott åt ledande grupper i samhället som åtagit sig andra uppgifter istället. Jfr Thomas Lindkvist & Kurt Ågren, *Sveriges medeltid* (Stockholm 1985), s. 1.

²² S.k. plundringsekonomi beskrivs bl.a. av Peter Sawyer, *Kungar och vikingar. Norden och Europa 700–1100* (Stockholm 1985), passim. Lindkvist, passim.

sysslade med dylik verksamhet. I äldre tider var det bara samhällseliterna som brydde sig om att definiera sig etniskt, men också det till dem knutna "småfolket" kom att definieras efter dem. Genom en långt senare historisk utveckling har olika folkslagsbenämningar fått helt andra innebörder. Ordstammen sve/svi är härledd ur pronomenet vi. Svear/sveoner betyder således egentligen "vi", "de våra". Svear saknar härigenom också singularform. Även andra folkslagsnamn har en rätt oväntad etymologi. Så betyder t.ex. goter/götar "pojkar", franker "de fräcka", heruler "kämpar" o.s.v., något som ger en hänvisning till att kriterierna för att räknas till ett visst namngivet folk slag var andra än i senare tider. Därtill gällde inga absoluta förhållanden, utan under olika omständigheter kunde samma människor hänföras till olika folkslag.²³

Av det arkeologiska materialet att döma, har Åland under vikingatiden mer eller mindre utgjort en fortsättning på Mellansverige och tydligen har även ålänningar i viss mån deltagit i olika transmarina verksamheter.²⁴ I sin beskrivning av Östersjön säger Adam av Bremen att här finns en rad "öar", samtliga behärskade av daner och sveoner. Han räknar upp femton danska. Längre in i Östersjön, finns ännu fler "öar", som sägs ligga under sveonernas herravälde (imperium). Den största av dem är Kurland.²⁵ Detta bör sammanställas med tankegångarna om sveonerna som en svenskbefryndad sjöburen elit. Även ålänningar kan mycket väl tidvis ha uppfattats som sveoner.

Då emellertid Rimbart i samband med Birka inte bara talar om sveoner

²³ Se närmare härom bl.a. Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 312, 321. Tuomo Pekkanen, 'Suomi ja sen asukkaat latinan- ja kreikankielisessä kirjallisuudessa 1000-luvulle asti', *Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.-19.1.1980*, Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk 131 (Helsingfors 1984). Hyenstrand, s. 17-18. Lindkvist, s. 41-42. Dick Harrison, 'Dark Age Migrations and Subjective Ethnicity: the Example of the Lombards', *Scandia* 1/1991. Sawyer, *När Sverige blev Sverige*, passim. Per Stille, 'Svear och götar - hur en göticistisk historieskrivning kan ha påverkat vår uppfattning om det forntida Sverige'. Allvar Ellegård, 'Goter och heruler'. Herwig Wolfram, 'Ursprung och religion - etniska traditioner och tidigmedeltida litteratur. De tre sistnämnda i *Dokumentation av Folkvandnings- och äldremedeltida symposiet i Lidköping 12-13 september 1992*. Red. Ingemar Nordgren (Lidköping 1992).

²⁴ Ella Kivikoski, *Suomen esihistoria. Suomen historia 1* (Porvoo 1961), s. 132, 145, 216, 222-225. Märten Stenberger, *Det forntida Sverige* (Stockholm 1964), s. 800. Carl Fredrik Meinander, 'Om svenskarnes inflyttningar till Finland', *HTF* 1/1983, s. 231-232, 245-247. Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander, 'Keski- ja myöhäisrautakausi', *Suomen historia 1* (Espoo 1984), s. 325. Birgitta Roeck Hansen, *Township and Territory. A Study of Rural Land-use and Settlement Patterns in Åland c. A.D. 500-1550* (Stockholm 1991), s. 15, 158-159. Torsten Edgren, 'Den förhistoriska tiden', *Finlands historia 1* (Esbo 1992), s. 199-200, 227.

²⁵ Adam av Bremen IV:16.

och sveonernas land och rike, utan också framställer Birka som en stad där det pågick en tämligen välutbyggd såväl fredlig som krigisk ekonomisk verksamhet, bör det nog vara den stora fornstaden på Björkö, vars namn har en påfallande likhet med "Birca", som avses. Att Ansgar tidvis fick färdas över vatten, som Bertell menar vore en anspelning på Ålands hav, säger ingenting i sammanhanget. Björkö var en ö och låg i Mälarens marina värld. Rimberts "intracentia maris" är därtill en pluralform och han säger också att färd över de mellanliggande vattnen företogs "där det var lämpligt". Det framgår mer än väl att de omtalade sveonernas och deras kungars förhållanden och handlingsramar tillhörde ett betydligt större rumsligt område än det lilla Åland. Att någon eventuell åländsk hövding uppfattats som "rex Sueonum", sveonernas kung, ter sig extremt osannolikt, och knappast har ålänningarna ensamma varit många nog för att t.ex. företa tributindrivning i Kurland.

Därtill, om Rimberts regnum, som Dreijer och Bertell hävdar, avsett ett separat åländskt kungadöme vid namn Birka, skulle kungarna och folket i enlighet härmed ha benämnts något i stil med "rex Bircensium" respektive "gens Bircensium". Så är dock inte fallet, utan det talas genomgående om rex, regnum respektive gens/populus Sueonum och området Sueonia där de bodde. Under den aktuella tiden var bland de europeiska lärda kung, rike, folk och land olika sidor av samma sak och de benämndes på ett likformigt sätt. Regnum, riket, i den innebörd Rimbart och hans samtid använde det, avsåg inte någon territoriell enhet, utan summan av kungens maktbefogenheter, och denna knöts till ett visst folk och land.²⁶ Riket kan inte ha hetat Birka om kungarna och folket benämndes sveoner och vice versa. Vid sidan om dessa påpekanden, är blotta tanken på ett regnum med ett namn som betydde "ön med den egna jurisdiktionen" monstros.

Adam av Bremen har betydligt mera att anföra om Birka. Angående Ansgars tid knyter han an till Rimbart och här återkommer sveonerna; nu talas det också uttryckligen om staden (oppidum) Birka.²⁷ Adam benämner Birka genomgående "oppidum", med två undantag, vilka noteras nedan, och även om inte "stad" vore den exakt korrekta översättningen av oppidum, avses härmed hur som helst en större världslig tätortsbebyggelse. Vid sidan om Birka kallas i övrigt inga andra samhällen i Adams verk för oppidum än Bremen och Hamburg.²⁸ Ett helt landskap, som Åland, kan inte komma ifråga. Än mindre kan Adams, likt Rimbarts, Birka vara någon egen politisk enhet.

Adam berättar om ärkebiskop Unnis mödosamma färd till staden (oppi-

²⁶ Jfr Bernard Guenée, *States and Rulers in Later Medieval Europe* (New York 1985), s. 4–6. Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300* (Oxford 1986), s. 250–331. Harrison, s. 22–25.

²⁷ Adam av Bremen I:15, I:21.

²⁸ Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 330.

dum) Birka, där han dog och begravdes år 936.²⁹ I samband med detta tillstår Adam, förbryllande nog, att Birka är "götarnas stad", belägen mitt i Sueonia, eller Sveonernas land (oppidum Gothorum in medio Sueoniae), inte långt från Uppsala.³⁰ En vik av det baltiska eller barbariska havet vänder sig här mot norr och bildar en hamn, som är välkommen för folken kring detta hav, men däremot mycket farofyllt för de oförsiktiga och för dem som inte känner till trakterna. För att skydda sig mot sjörövare har man spärrat av inloppet till viken med rejåla fördämningar av sten. Denna ankarplats är den säkraste vid sveonernas kuster.³¹ Såväl Ansgar som Unni sägs ha predikat bland sveoner och götar.³² Adam anger också att Unni var sändebud hos skyterna och att han dog i Skytien.³³

Talet om "götarnas stad" kan knytas till att Adam på två senare ställen anger att götarnas vidsträckta område når upp till Birka.³⁴ Uppenbarligen uppfattade Adam helt enkelt att Östergötland nådde upp till Björköen. Adam hade en hög uppfattning om götarna och tänkte sig Birka som centralort för kristningsverket och som deras nordligaste post i sveonernas områden.³⁵ Adams utsagor kunde eventuellt tänkas ha en djupare politisk innebörd, som kan knytas till det ovan sagda om folkslagsnamn och därifrån vidare till den allmänna diskussionen kring den svenska statsbildningsprocessen. En dansk-götisk kungamakt, alltså en annan kungamakt än sveonernas, kan ha sträckt sina tentakler upp till staden på Björköen. Något senare kan staden ha dukat under genom våldsamma förvecklingar, varefter den uppenbarligen genom centrala påbud anlagda staden Sigtuna istället kommit att utgöra en dansk-götisk kungamakts brofäste i regionen.³⁶ Vad åter gäller Adams noteringar om Unnis verksamhet och död i Skytien, bör de förstås mot hans lärda retoriska bakgrund. Härmed avses helt enkelt Östersjöområdet i vid mening.³⁷

Uppsala, som Adam tidigare angett vara beläget nära Birka, sägs på ett senare ställe ligga inte långt från Sigtuna.³⁸ Adam preciserar ytterligare avståndet mellan Uppsala och Sigtuna till en dagsresa. Från Skåne kunde man ta sig till Sigtuna på två sätt. Seglade man, tog det fem dagar till Sigtuna eller Birka, för de ligger nära varandra, berättar Adam. Landvägen från Skå-

²⁹ Adam av Bremen I:60-63.

³⁰ Adam av Bremen I:60.

³¹ Adam av Bremen I:62.

³² Adam av Bremen I:61.

³³ Adam av Bremen I:62, II:1.

³⁴ Adam av Bremen IV:14, IV:23.

³⁵ Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 321-322.

³⁶ Hyenstrand, s. 18.

³⁷ Adam av Bremen, s. 266-267 n. 187. Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 310-311.

³⁸ Adam av Bremen IV:26.

ne till Sigtuna tog en hel månad och gick genom götarnas land, över Skara, Tälje (Södertälje) och Birka.³⁹

Birka var alltså en stad (oppidum), mitt i sveonernas land, inte långt från Sigtuna och Uppsala. Birka var vidare götarnas stad och götarnas område (götiska kungars maktsfär?) nådde upp till Birka. Landvägen från Skåne till Sigtuna gick via Birka, som i färdordningen låg mellan Södertälje och Sigtuna. Uppenbart är att Birka låg i Mälardalen. Att försöka läsa in Åland som Birka i dessa Adams omnämmanden, vilka Bertell helt förtiger, ter sig fullkomligt omöjligt.

I verkets fjärde del berättar Adam om de missionsbiskopar som ärkebiskop Adalbert strax efter 1000-talets mitt invigde till de hedniska länderna i norr. Kring detta hävdar då Bertell rätt och slätt, att Hiltin förordnades under namnet Johannes som biskop till "samhället Birka, till öarna i baltiska havet". Där fanns Ansgars hamn och Unnis grav, tillägger Bertell och härigenom skulle man få fram något som han benämner en "äldre säker lokalisering" av Birka till Åland.⁴⁰

Dels ter sig Bertells utsagor om "äldre" säkra lokaliseringar förbryllande och dels ger en kritisk granskning av Adam någonting helt annat vid handen. I kapitel IV:F räknar Adam upp biskoparna och nämner bland dem som vigdes för Sverige munken Johannes.⁴¹ Till detta ansluter ett tillägg, där det sägs att Johannes vigdes för öarna i det Baltiska havet.⁴² Märk väl att här omtalas inget Birka. På ett senare fristående ställe, kapitel IV:20, räknar Adam upp en rad mytiska folk som skulle bo kring Östersjön och anger att ärkebiskopen av medlidande med dessa folk fastslog att Birka skulle vara deras "metropolis", huvudort, eller biskopsstad, eller en av biskop bebodd tätort. Birka självt sägs här åter ligga i centrum av sveonernas land, mitt emot det slaviska samhället Jumne (Wollin vid Odermynningen), och har lika långt till alla kuster vid detta hav. Adam tillägger att den som först vigdes för, märk väl nu, "civitas" Birka var abboten Hiltin, som själv ville heta Johannes.⁴³ Till detta ansluter två skolier. I den första berättas att man kan segla från danernas Skåne till Birka på fem dagar och att det tar fem dagar att segla från Birka till Ryssland.⁴⁴ I den andra anges, med hänvisning till Birka, att där ligger den helige Ansgars hamn och den helige ärkebiskop Unnis grav, som sägs vara en kär tillflyktsort för stiftet Hamburg-Bremens heliga bekännare.⁴⁵

Som klart framgår, sägs det inte alls att Birka självt låg på, eller var iden-

³⁹ Adam av Bremen IV:29.

⁴⁰ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 1-2.

⁴¹ Adam av Bremen IV:F.

⁴² Adam av Bremen skl 94.

⁴³ Adam av Bremen IV:20.

⁴⁴ Adam av Bremen skl 126.

⁴⁵ Adam av Bremen skl 127.

tiskt med, det baltiska havets öar. Tvärtemot anges det att Birka, fortfarande, var beläget mitt i sveonernas land och planerades utgöra ett centrum, eller biskopssäte (metropolis), för missionen ut på det baltiska havets öar. Hiltin räknas också upp bland biskoparna för Sverige, dit Åland ju, enligt Bertell, inte hörde. Då Adam i kapitel IV:20 tillägger att Johannes var den förste som vigdes för Birka, är detta en av de två gånger han kallar Birka för "civitas", vilket också det otvetydigt är ett tätortsbegrepp, men med religiösa undertoner. För Adam var oppidum Birka en rent världslig tätortsbebyggelse, men då nu en biskop vigts för Birka kunde orten också benämnas "civitas" med planer på att utvecklas till en "metropolis", biskopsstad.⁴⁶ Varken i samband med civitas eller metropolis kan ett helt landskap, som Åland, komma ifråga.

Omnämmandet av Ansgars hamn och Unnis grav knyter också direkt an till textstället där det sägs att Birka låg mitt i sveonernas land. Birkas angivna läge mittemot Jumne i sin tur ter sig förstäligen mot bakgrunden att Adam uppfattade att den svenska landmassan låg i öst-västlig riktning parallellt över den södra Östersjökusten.⁴⁷ Därtill är tolkningen av "baltiska havets öar" som Åland, vilket också klart framgår av sammanhangen, helt ohållbar, för Adam talar ju om en rad folk på öarna och överlag kallar han alla länder i detta område för just öar och avser helt tydligen mission ut mot folken i nordligare Östersjöområdet.⁴⁸ Därtill finns det mycket som tyder på att detta Hiltins/Johannes' stift fått en fortsättning i det östgötska Linköpingsstiftet, som även innefattade Gotland och Öland och dessutom sannolikt i äldsta tid Åland och Finland. I början av 1200-talet gjorde östgötska kungar och andra potentater tillsammans med stiftets högsta representanter veterligen också trevare i Estland.⁴⁹

Bland "öarna" i Östersjön nämner Adam Estland, som sägs ligga nära Kvinnolandet (Kvänland), medan "ön" Kurland inte låg långt från sveonernas Birka.⁵⁰ Sannolikt var Dünamynningen i Kurland lättillgänglig ur sveonernas synvinkel, något som däremot inte gällde för Estland p.g.a. de krigiska Öselborna: vägen till och från Kurland har därför trott sig betydligt närmare för uppgiftslämnaren.⁵¹

Adam berättar också om Sigtunabiskopen Adalvard som på 1060-talet

⁴⁶ Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 330.

⁴⁷ Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 317-321.

⁴⁸ Jfr Adam av Bremen, s. 285 n. 653. Jfr dock Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 338, som eventuellt kunde tänka sig att Hiltins Birka var Åland eller Gotland. Såvitt jag kan förstå står detta emellertid i uppenbar konflikt med hans tankegångar på andra ställen i samma uppsats, t.ex. fr.a. s. 330.

⁴⁹ Sjöstrand, *Havets, krigsmännens och brödernas Kökar*, s. 34-42. Idem, 'Den svenska tidigmedeltida statsbildningsprocessen', s. 557-567.

⁵⁰ Adam av Bremen IV:17.

⁵¹ Jfr Adam av Bremen, s. 285 n. 638.

gjorde ett besök i Birka, som enligt dennes egen utsaga var till den grad ödelagt, att man knappast kunde se några spår av, märk väl åter, "civitas" staden. Därför kunde han heller inte återfinna den helige ärkebiskop Unnis grav.⁵² Som nämnts har staden på Björköns dukat under omkring år 975.

Bertell menar nu att Adalvard i misstag trott att staden på Björköns varit Birka, som i verkligheten var Åland, och att han därför heller inte fann Unnis grav.⁵³ Det hela framstår som ytterst krystat. Dels har Birka genomgående angetts vara en stad (oppidum, civitas) mitt i sveonernas land, inte långt från Sigtuna och Uppsala, och dels kan man med fog tvivla på att de dåtida kyrkliga ledarna, som i detta fall Adalvard, biskop i Sigtuna, med tillgång till folk som kände trakten, varit så villrådiga att de inte ens visste vad olika orter hette och var de låg och kunde förväxla så väsensskilda platser som staden på Björköns och Åland. Att Adalvard inte kunnat hitta Unnis grav på Björköns, är väl inte förvånande, då hela staden var jämnad med marken, vilket också klart sägs av Adam.⁵⁴

Bertell påpekar vidare att man ifrågasatt om Hiltin/Johannes verkligen besökte Birka. Han drar då fram en notis ur Goseck-krönikan, som skall ange att Hiltin/Johannes varit verksam i Birka i två år (per duos feres annes). Hiltin kunde dock inte komma överens med befolkningen i Birka om den rätta läran, varför han återvände. Bertell är inte sen att påpeka, att vid det laget hade staden på Björköns varit öde sedan länge, vilket vore ett "bevis" för att Birka avsåg någonting annat, naturligtvis Åland.⁵⁵

Emellertid säger krönikan här inte ett ord om Birka. Därtill hävdar krönikan att Hiltin skulle ha sänts till "Dacia", Danmark, därifrån han återvände efter två år. I utgivarnas kommentarer på latin påpekas, med hänvisning till Adam, att det var till "Suecis" och "Sveciam", Sverige, han utsågs som "episcopus Bircensis", en titel som återfinns för Johannes del i en bremensisk längd från 1100-talet över de av Adalbert utsedda nordiska biskoparna.⁵⁶ Johannes titulerar sig också i Tyskland i början av 1070-talet "episcopus Bircensis".⁵⁷ Själva titeln "episcopus Bircensis" å sin sida är något helt annat. Uppenbarligen visste inte ärkebiskop Adalbert ännu då han vigde Hiltin till Birka, utgående från att härmed avses Björköns, att staden hade dukat under, vilket dock blev känt genom Adalwards besök. Inte desto

⁵² Adam av Bremen skl 142.

⁵³ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 2.

⁵⁴ Jfr Adam av Bremen, s. 253.

⁵⁵ Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 190–191. Idem, *Forn-Birkas läge*, s. 2.

⁵⁶ Cronicon Gozecense, *Monumenta Germaniae Historia X*, s. 145. Episcopi Septentr. circa 1060, *Scriptores rerum Danicarum medii aevi III*, s. 250–251. Jfr Toni Schmid, *Sveriges kristnande* (Uppsala 1934), s. 63. Det framgår ur Bertells framställning att han uppfattar källutgåvornas kommentarer, i vilka Birka diskuteras, som delar av kröniketexten, vilket bidrar till att leda honom vilse.

⁵⁷ Schmid, s. 69.

mindre hade Hiltins/Johannes' biskopstitel ett enormt prestigevärde och titulärbiskopar med länge sedan övergivna stiftsorter har varit vanliga ända sedan kyrkans äldsta tid fram till våra dagar.⁵⁸

Bertell hänvisar ytterligare till en av Dreijer framdragen mening ur en ingermanländsk version av finsk folkdiktning, där det sägs att "Näin mä Saaren maan palavan, Koiviston kylän kytevä". Detta har till svenska översatts som "Jag såg Holmens land brinna, Birkas stad glöda under askan". Det finns enligt Bertell inga tecken på att staden på Björkö brunnit. Där emot har bebyggelsen kring Saltviks kyrka på Åland eldhärjats "ungefär i slutet av vikingatiden" och då Saari, Holmen, naturligtvis, var Åland skulle versen gälla "det gamla riktiga Birka", Åland. Härjningen gjorde slut på Birkastiftets centrum, varefter biskopssätet flyttades till Linköping. "Birca destructa sedes Lincopiam translata est", såsom det sägs i en av Bertell framdragen bremensisk notis från 1100-talet.⁵⁹

Man kan först fråga sig på hur många ställen det inte har brunnit genom tiderna? Oavsett detta och de grava betänkligheter som kan riktas mot att överhuvudtaget försöka utläsa historiska händelser och orter ur de åtskilliga århundraden senare nedtecknande folkdikterna,⁶⁰ kan man undra om Dreijer och Bertell tänkt över sin argumentation på denna punkt. I versen talas alltså om de sammanfallande Saari och Koivisto, vilka av andra översatts och tolkats som Holmen och Birka. Tolkningen Birka baserar sig ju på att Koivisto är Björkö (koivu = björk) och att en rikligt med fornminnen försedd ö i Mälaren med detta namn var Birka! Den bremensiska notisen i sin tur säger inget om brand, utan talar om "destructa", ödeläggelse, undergång. Skulle man verkligen notera att själva Birka, ön med den egna jurisdiktionen, kungariket Åland, gått under om en by brunnit i Saltvik? Någon kunde ju förledas att tro att hela Åland upphört att existera. Hur kan detta sena omnämnande från 1100-talet av Birka åter avse Åland, då man, som Bertell hävdar innan, i Bremen allt sedan Adalvard på 1060-talet felaktigt skall ha trott att Björkö var Birka? Det kan för övrigt påpekas att Adam använder samma begrepp, "destructa", i samband med Adalvards besök vid den ödelagda staden på Björkö.⁶¹

Denna genomgång av det skriftliga materialet ger tämligen entydigt vid handen att Bertells resonemang hänger i luften och att Åland inte i något fall kan komma ifråga som Birka. Likaledes kan hans påståenden, att det

⁵⁸ Nils Ahnlund, 'Ansgar och den nordiska missionen', *Rimbert. Ansgars levnad* (Stockholm & Uppsala 1926), s. 36-37. Gallén, 'Ansgars Birka', s. 215.

⁵⁹ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 6-7. Jfr Dreijer, s. 196-197. För notisen om Birka och Linköping, se Episcopi Septentr. circa 1060, *Scriptores rerum Danicarum medii aevi III*, s. 250.

⁶⁰ T.ex. Eljas Orrman, 'En vision om sjövälden kring Östersjön', *HTF* 1/1985, s. 61-64.

⁶¹ Adam av Bremen skl 142.

inte finns några som helst äldre skriftliga bevis, bara senare "felaktiga antaganden", att Birka var det samma som Björköen, lämnas därhän.

Korset

Enligt Bertell skulle ärkebiskop Unni, han som enligt Adam av Bremen dog i staden Birka år 936, inte ha begravts på Björköen, utan i Sund på Åland, där hans gravplats uttryckligen sägs vara utmärkt med ett meterhög "ur-gammalt" kalkstenskors med ristningar, det s.k. Sundskorset. Detta kors är den åländska Birka-teorins "huvudbevis". Man kan inledningsvis förundra sig över proportionerna mellan ett meterhög stenkors och bl.a. åtta fotbollsplaner svartjord. Ristningarna på korsets ränder, som Bertell utan vidare betecknar som runor, skall enligt honom läsas "VEN(N)I E". E skulle stå för episcopus, biskop. Skriften bryts av ett korsmärke, med ett ojämnt antal strålar i korsvinklarna: 2, 3, 4, 4. Samma strålkors skulle även gå att finna "i marginalen" på Unnis palliebrev av år 920, i vilket Unnis namn också stavas Wenni. Enligt Bertell stämmer strålarnas antal och placering i palliebrevet helt med dem på runkorset, med undantaget av att strålarna i brevet motsvaras av kommatecken.⁶² Bertell nämner dock inte, att brevets strålkors måste vridas 90 grader motsols för att hans utsagor ens någorlunda skall stämma.

Bertells läsning av runorna faller delvis tillbaka på rikssvenske professor Ivar Lindquists undersökningar av korset i slutet av 1960-talet, enligt vilka runorna utan vidare kan dateras till tiden 930-950.⁶³ "Fackmannens ord bör här väga tungt", tillägger Bertell i enlighet med sin tendens. Att en betydligt mera renommerad runkännare, som Sven B. F. Jansson, inte kunde utläsa några runor alls på korset, avfärdar Bertell däremot som "betydelselöst".⁶⁴

Såväl Dreijer som Lindquist har läst de första runorna som "UINI". Det finns dessutom fler tecken på korsränderna. Dessa läste Lindquist som "E LIS", vilket han tolkade som "Elis son" (alltså Uini, Elis son). Senare ändrade han E:t till ett I, vilket han tillsammans med "LIS" fick till ett latinskt "ille sanctus". Detta översatte han i sin tur till svenska som "den gudsmannen", en översättning som också Dreijer framhåvt.⁶⁵ Man står något frågande inför latinet, ty en konstruktion "ille sanctus" ter sig minst sagt onaturlig och därtill betyder "sanctus" adekvat översatt helgon, vilket Unni aldrig blev. Sedermera har Bertell fått namnet till ett "VENI" och återvänt till att mittrunan vore ett E, vilket nu åter, som sagt, skulle stå för episcopus. De senare lindquistska runorna "LIS" har han tillsynes helt lämnat bort ur be-

⁶² Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 3-5.

⁶³ Ivar Lindquist, 'Nya rön om ett par runristningar', *Åländsk odling* 1968. Idem, 'Ålands runinskrift', *Åländsk odling* 1969.

⁶⁴ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 3.

⁶⁵ Lindquist, 'Nya rön', s. 14. Dreijer, s. 161.

räkningarna. Svårtydda tecken blir alltså till bokstäver, som kan ändras allt efter behag, vilka sedan står för hela ord. Oavsett vad det kan stå på korset, är överhuvudtaget en kombination runor/latin föga sannolik, vilket också gäller för att den dödes namn alls skulle ha anbragts på korsränderna. Det vore snarare ett ställe för korschuggarens namn. Den dödes namn skulle stå fram på korset. Ytterligare kan man med fog fråga sig hur Unnis följeslagare hade tid att anskaffa det välhuggna kalkstenskorset och låta rista in runskriften och varför de skulle ha valt runskrift? Härtill kommer att Lindquists datering av korset saknar vetenskapligt värde.⁶⁶

Nu till strålkorset och palliebrevet. Som den finländske medeltidsnestorn Jarl Gallén påpekade, men som Bertell undviker att nämna, finns det ingenstans i hela kristenheten belagt att en biskop någonsin fått sin brevsig natur anbragd i kryptisk form på sitt gravmonument. Vid en närmare jämförelse mellan brevets respektive Sundskorsets strålkors, framstår också den påstådda likheten som högst ytlig, för att inte säga rent av obefintlig. Därtill står korset i brevet ingalunda, som Bertell anger, ”i marginalen”. Det har överhuvudtaget inget samband med Unni, utan tillhör brevets utfärdare, påven Johannes X, och står helt tydligt i inskjuten position som invokationssymbol framför hans namn i brevets intitulatio.⁶⁷

Till råga på allt är brevet en förfalskning från en drygt 200 år senare tid. Under 1100-talet sökte Hamburg-Bremensstiftet återta överhögheten över den nordiska kyrkan från det 1103/1104 grundade Lundaärkesätet, varvid man bl.a. tillverkade och interpolerade kunga- och påvebrev för att nå sina syften. Urkundssvindlerier, såväl i världslig som kyrklig regi, var inte något ovanligt under medeltiden. Dessa s.k. hamburgska förfalskningar, som forskningen uppmärksammat alltsedan 1600-talet, kan mestadels identifieras tämligen lätt, dels genom en anakronistisk form och uppläggning, och dels, framförallt, för att de uppräknar länder som inte var kända vid den tid de skall ha utfärdats. I vissa fall föreligger avskrifter eller -tryckningar av äldre orörda äkta brev, i vilka också de ”anakronistiska” länderna lyser med sin frånvaro. Till serien hamburgska bedrägerier, som sträcker sig tillbaka till handlingar från Ansgars tid i det tidigare 800-talet, hör också detta Unnis palliebrev, vilket just framgår av dess länderlista. Såväl i detta som en rad andra förfalskningar uppräknas nämligen Atlantöarna Färöarna (Farria), Island och Grönland, av vilka de två förstnämnda just hade börjat befolkas och den sistnämnda ännu inte ens var känd bland nordborna på 800-900-talen. Än mindre var de då, därtill i sina nordiska namnformer, kända i Rom och Bremen.⁶⁸

⁶⁶ Gallén, 'Ansgars Birka', s. 217.

⁶⁷ Gallén, 'Ansgars Birka', s. 217. Se Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 199, där såväl faksimile av palliebrevet som bild på korset finns.

⁶⁸ Ahnlund, s. 9-11. Adam av Bremen, s. 263 n. 138. Gallén, 'Ansgars Birka', s. 218-219. Jfr t.ex. *Diplomatarium Danicum* 1:1, no 294.

Dessa bakgrundsfakta lämnar emellertid Bertell därhän. Icke desto mindre blir han tvungen att bortförklara förekomsten av Atlantöarna i ett brev som skall vara från år 920. Bertell hänvisar här till Wilhelm Peitz att Unnis palliebrev, och därmed hela serien hamburgska förfälskningar, vore äkta original och att Färöarna, Island och Grönland vore äldre namnformer för Gotland, Åland och Finland. Dreijer har även försökt hänvisa till äldre kartor och han har då också blivit tvungen att placera Orkneyöarna i Östersjön. Namnen skulle senare ha vandrat ut till Atlanten.⁶⁹

Bertell förser, naturligtvis, Peitz med epitetet "den kände forskaren",⁷⁰ men dennes utsagor, som hör till det tidigare 1900-talet, har aldrig vunnit något bredare gehör och är idag fullkomligt förlegade. Peitz sökte först på 1910-talet göra gällande att de ifrågavarande Atlantöarna varit kända i såväl Norden, Bremen som Rom redan i början av 800-talet, men kunde senare i början av 1950-talet efter konsultation med Dreijer tänka sig att ändra det hela till att röra sig om äldre namn på områden i Östersjön.⁷¹ Inga andra forskare har kommit fram till de sistnämnda "namnomkastningarna".

Bertell menar att Jarl Gallén "mycket nonchalant" tillbakavisat att påbrevens Island, Grönland och Färöarna stod för Åland, Finland och Gotland.⁷² Gallén påpekade bara, med full rätt, att det inte finns något som helst oberoende vittnesbörd om att Åland, Gotland och Finland förr hetat Island, Färöarna och Grönland. Kunskapen om alla dessa berörda öars och områdets historia och upprinnelsen av deras namn vilar på en så gedigen grund, att "dylika krumsprång" knappast ter sig trovärdiga.⁷³ Man kan överhuvudtaget fråga sig hur och varför dylika "namnskiften" på hela öar och landskap alls skulle ha företagits?

Bertell anser sig dock med hänvisning till en tidigare undersökning ha "klart bevisat" befintligheten av ett Island i Östersjön som vore det samma som Åland, vilket han i sin tur knyter till Adams "baltiska havets öar", också utpekade som Åland. Bertell tar här upp Adam av Bremens berättelse om norrmannen Olav Haraldsson återkomst från Ryssland genom Sverige till Norge. Han erhöll bistånd i form av stridsmän av sin svåger och forna bundsförvant vid Helgeå, Anund Jakob, samt av "Islands folk" eller som det skall heta i vissa versioner, eller ändrat ovanför raden, "Öarnas folk". Bertell anger att Adam i en version antecknar "populis Islanorum", vilket han ändrat och förtydligat till "populis insularum". Att det vore frågan om Island i

⁶⁹ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 3.

⁷⁰ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 3. Jfr Idem, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 187, där Peitz formligen överöses med lovord.

⁷¹ Jfr Ahnlund, s. 9–11. Gallén, 'Ansgars Birka', s. 218–220. Om brevväxling mellan Dreijer och Peitz, se Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 187. Idem, *Forn-Birkas läge*, s. 3.

⁷² Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 4.

⁷³ Gallén, 'Ansgars Birka', s. 220. Så även Suvanto, s. 261.

Atlanten är uteslutet, utan härmed måste avses Åland. Vad som pekar på det sistnämnda, anges dock aldrig.⁷⁴

I kommentarerna till den svenska Adamurgåvan, till vilka Bertell uttryckligen hänvisar, möter emellertid något helt annat. Här nämns att det i alla handskrifter, vilka naturligtvis är senare avskrifter och inte av Adams egen hand, talas om "populis insularum", vilket i den svenska texten översatts med "folken från öarna". Endast i handskriften A1 påträffas en form "populus islanorum", vilket uppenbart blott är ett missförstånd av avskrivaren.⁷⁵ Adam har alltså inte något "Island" i Östersjön. Påståendet att "folken från öarna" var ålänningar, hänger helt fritt i luften. Däremot har Adam nog en hel del att berätta om Island, Grönland, Färöarna och Orkneyöarna ute i Atlanten. Noteras kan, att Adam benämner Färöarna under formen "Faria", vilket alltså är samma form som i påvebrevet.⁷⁶ Det bör också påpekas att Östersjööarna Bornholm, Öland och Gotland nämns under sina "rätta" namn redan i Wulfstans resebeskrivning från slutet av 800-talet.⁷⁷ Resten av Bertells "klara bevis" för ett Island i Östersjön är så kryptiska och fantasifulka att det är omöjligt att kommentera dem närmare. Argument för Grönland och Färöarna i Östersjön presenteras inte alls: namnen bara skall finnas där.⁷⁸ Vi kan fortsättningsvis lugnt hålla oss till Galléns omdömen på denna punkt.

Bertell tar vidare upp den finländska konsthistorikern Åsa Ringboms undersökning av Sundskorset. Hon sägs rätt och slätt ha "helt fel". Den "sakkunnige" och "erfarne runkännaren" Ivar Lindquist har "utan tvekan" tidfäst runorna på korset till tiden 930–950.⁷⁹ Ringbom företer emellertid en gedigen sakkunskap och har, till skillnad från Lindquist, underkastat korset en välgrundad vetenskaplig undersökning enligt gängse komparativ metod. Korsformen hör närmast till 1300-talet och dylika kors utmärkte överhuvudtaget aldrig enskilda begravningar.⁸⁰ Enligt Bertell har dock Ringbom gjort fel, då hon jämfört med likadana kors på annat håll från 1300-talet. Eftersom det inte existerar likadana kors på annat håll från 900-talet, finns inget jämförelsematerial, varför Ringbom sökt i fel tidsåldrar och korset måste alltså, som Lindquist menat, vara från 900-talet.⁸¹ Bertells logik lämnar en hel del att önska.

⁷⁴ Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 185–192.

⁷⁵ Adam av Bremen, s. 270 n. 276. Se vidare Nyberg, 'Stad, skrift och stift', s. 302–307.

⁷⁶ Adam av Bremen IV:A, IV:B, IV:F, IV:10, IV:35, IV:36, IV:37.

⁷⁷ Gallén, 'Ansgars Birka', s. 220.

⁷⁸ Bertell, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 192–198.

⁷⁹ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 4–6.

⁸⁰ Ringbom, 'Sundskorset', s. 18–41. Idem, 'De åländska kyrkorna berättar', *HArk* 96 (1991), s. 52–57. Idem, 'Dateringen av Ålands kyrkor', HTF 3/1994, s. 461.

⁸¹ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 4–6. Jfr Idem, *Medeltida skattesystem på Åland*, s. 201–202.

Slutligen, om korset skall utmärka biskop Unnis gravplats, kan man givetvis också fråga sig vad som finns i jorden under korset? I *Det åländska folkets historia I* redovisar Dreijer meddelst text och skisser att man här vid utgrävningarna år 1951, vilka i verkligheten ägde rum år 1950, upptäckte en "stormannagrav" bestående av en stenpackning, som korset vilade på, och därunder resterna efter en förmultnad träkista. Graven, som han konsekvent benämner "Unnis grav", sägs dock i övrigt ha varit helt fyndtom och hade blivit utplundrad redan i ett tidigt skede.⁸²

Nu har emellertid Ringbom kontrollerat i den ursprungliga grävningsrapporten, daterad 6.3.1951, som stämmer mycket illa överens med Dreijers utsagor. Såväl kistan som marken omkring och, märk väl, under, var bemängd med skelettdelar efter ett flertal individer, både barn och vuxna. Benen lämnades aldrig in för osteologisk analys och inga som helst dateringsprover togs. Helt klart kan man härutav, i enlighet med Ringbom, dra slutsatsen att Dreijer medvetet tillrättalagt sin redogörelse i *Det åländska folkets historia*, samt att korset inte alls kan utmärka "Unnis grav". Vilka var i så fall alla de andra som begravts på stället innan och efter att träkistan lades ned?⁸³ Man kan också fråga sig huruvida folk alls begravdes i träkistor på 900-talet? Detta är helt uppenbarligen genomgående rester efter ordinära Sundsbor från en långt senare tid.

Även Bertell har tagit del av Ringboms argument, men då de inte är förenliga med hans syften, har han helt slätat över vad som fanns under korset och inte ett ord yppas om vad som påstått i ämnet tidigare.⁸⁴ Det finns inga som helst skäl att tvivla på Ringboms datering av korset till 1300-talet.

Konklusion och slutord

Kontentan av det ovan sagda är, att det inte finns någonting som tyder på att Ansgars, Unnis och Hiltins/Johannes' Birka var det samma som Åland. Det historiska innehållet i Bertells skrift kan i sin helhet tillbakavisas. Med detta är dock inget förlorat, för såsom Ringbom elegant formulerat det i ett tidigare sammanhang, är Ålands medeltid aldrig så intressant även utan Unnis grav och Birka.⁸⁵ Bertell ansträngningar i denna fråga är förfelade, hans styrka ligger otvivelaktigt i hans goda kännedom om det åländska medeltida och tidigmoderna kamerala källmaterialet och hans på detta material baserade väl genomförda utredningar om de medeltida administrativa förhållandena på Åland. Dessa hade därtill knappast kunnat nå den skärpa de har utan den fenomenala lokalkännedom han besitter, även om hans över-

⁸² Dreijer, s. 162–164.

⁸³ Ringbom, 'Sundskorset', s. 19–20, 30–31. Idem, 'De åländska kyrkorna berättar', s. 55–56. Idem, 'Dateringen av Ålands kyrkor', s. 461.

⁸⁴ Bertell, *Forn-Birkas läge*, s. 6.

⁸⁵ Ringbom, 'Sundskorset', s. 41.

gripande utgångspunkter och slutsatser starkt kan betvivlas. De är förankrade i tankar om Birka, danska korstågsjarlar o.s.v.⁸⁶ I den pågående, tidvis stormiga, diskussionen kring Ålands gåtfulla äldre medeltid bör vid sidan om ortnamnen, kulturgeografin och kyrkorna även de medeltida judiciella och skattemässiga systemen dras in och erhålla en genomgripande analys med moderna teoretiska metoder. På denna punkt har Bertell försett forskningen med ett väl sammanställt, fullgott råmaterial.

Årtalet 1950 är ytterst viktigt för den dreijersk/bertellska historieförställningen, ty då lanserades Birka-teorin och därmed avlossades startskottet för en helt ny syn på Ålands äldre historia.⁸⁷ Vid denna tid var intresset för ämnet beklämmande skralt såväl öster som väster om Åland. Två år innan hade dessutom den finländske arkeologen Helmer Salmo lagt fram en teori om att landskapet helt avfolkats i slutet av 900-talet för en tid av c:a 150 år.⁸⁸ Teorin har sedermera bearbetats utgående från ortnamnen och man har även sökt hävda finska inslag på Åland under den aktuella tiden.⁸⁹ Detta upplevdes som ett slag i ansiktet på Ålands starkt hävdade svenskhet med urminnes anor. I samtiden gick också den tidvis hårt pressade åländska självstyrelsen mot en genomgripande revision, som stod klar år 1951. Mot denna bakgrund kan man hysa en viss förståelse för behovet av ett stort åländsk förflutet. Ingen kan klandra Dreijers och Bertells åländska hjärtan; deras allmänna synsätt behövdes för självhävdelsens skull bland den tidens ålänningar, även om siktet var alldeles för högt ställt och skotten förfelade. Som en mörk skugga över Dreijer och Bertell vilar emellertid det chauvinistiska häcklandet av den svenska forskningen som följt med Birka-teorin, samt den in absurda drivna kompromisslösheten, som genom årtiondena styvnackat ignorerat en allt större mängd av andra framforskade fakta som mer eller mindre direkt motsäger deras teorier. Idag vilar därtill Ålands självstyrelse på en så gedigen grund, att även vi ålänningar själva bör kunna behandla Ålands såväl yngre som äldre historia på andra sätt än ur ett självstyreperspektiv, genom, låt oss kalla det, ett storvulet, tillrättalagt och skygg-lappsförsett kikhål av 9.6.1922.

Per Olof Sjöstrand

⁸⁶ Eljas Orrman, 'Ålands administrativa indelning i slutet av medeltiden', (Rec. av Erik Bertell, Skattedistrikt och förvaltningsområden på Åland under tidigt 1500-tal, Mariehamn 1983), *HTF* 1/1984, s. 38–40. Lena Törnblom i *Nya Åland* 7.9.1993. Per Olof Sjöstrand, 'Bertell gör bra forskningsarbete', *Tidningen Åland* 1.8.1995.

⁸⁷ Ringbom, 'Sundskorset', s. 11.

⁸⁸ Helmer Salmo, 'Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finlands', *Finska förminnesföreningens tidskrift* 1948.

⁸⁹ Lars Hellberg, *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland* (2:a o. översedda uppl., Helsingfors 1987) Törnblom, 'Medeltiden' s. 305–306.

Medarbetare i detta nummer:

Jorma Ahvenainen, fil.dr, professor, Jyväskylä universitet; *Henrik Ekberg*, pol.dr, redaktör, Helsingfors; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Seikko Eskola*, fil.dr, professor, Tammerfors universitet; *Seppo Hentilä*, pol.dr, docent, överassistent, Helsingfors universitet; *Eino Jutikkala*, fil.dr, professor em., akademiker, Helsingfors; *Anu Koivunen*, fil.lic., doktorand, Åbo universitet; *Åsa Ringbom*, fil.dr, äldre forskare, Finlands akademi; *Hannu Salmi*, fil.dr, docent, Åbo universitet; *Per Olof Sjöstrand*, doktorand, Uppsala universitet; *Vesa Vares*, pol.dr, docent, Åbo universitet; *Erkki Vasara*, pol.mag., Helsingfors; *Ann-Catrin Östman*, fil. mag., Åbo.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsatser av Seikko Eskola och Erkki Vasara (övers. Max Engman) samt recensioner av Jorma Ahvenainen (övers. Rainer Knapas), Seppo Hentilä, Vesa Vares (övers. Max Engman) samt Hannu Salmi (övers. John Strömberg).

PUBLIKATIONER UTGIVNA AV FINSKA HISTORISKA SAMFUNDET

Cay Sevón

VISIONEN OM EUROPA

– *Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948*

Sverige var exneutral och därför inte högt i kurs hos segrarna efter andra världskriget. Landet var ekonomiskt starkt med intressen i europeisk återuppbyggnad. Dess ledning arbetade för en odelad värld. Ändå hade bara tre år gått innan Sverige själv var i behov av lån och anhöll om Marshallhjälp. Cay Sevóns bok är en djupdykning i Sveriges och stormaktenas relationerna under åren 1945–1948. Undersökningen är en narration, där Östen Undén, Gunnar Myrdal och Dag Hammarskiöld har huvudrollerna. Bibliotheca Historica 3. Pris 120 FMK.

Maija Kallinen

CHANGE AND STABILITY

– *Natural Philosophy at the Academy of Turku, 1640–1713*

Åbo Akademi som grundades 1640 och vars syfte var att utbilda prästerskap var ännu på 1700-talet ett fäste för Aristoteles filosofi. Endast den mekanistiska Cartesianismen lyckades få i någon mån fotfäste i Akademiens undervisning. Maija Kallinen utreder vilka faktorer inom den akademiska naturfilosofin fördröjde reformen och vilka befrämjade den. Studia Historica 51. Pris 140 FMK.

Joachim Mickwitz

FOLKBILDNING, FÖRETAG, PROPAGANDA

– *Den finska icke-fiktiva filmen på det fält där nationellt symbolgods skapades under mellankrigstiden*

I denna bok problematiseras förhållandet mellan icke-fiktiv film och det omgivande samhället, genom att undersöka vilka tendenser och vilken samhällssyn som förmedlades via de finska icke-fiktiva filmerna under mellankrigstiden. Politik hängde intimt samman med frågan om världsbild och socialt medvetande och filmen var med om att skapa dessa.

Historiallisia Tutkimuksia 190. Pris 120 FMK.

Arto Luukkanen

THE PARTY OF UNBELIEF

– *The Religious Policy of The Bolshevik Party, 1917–1929.*

Arto Luukkanens syfte är att forska i det bolshevistiska partiets religionspolitik under 1920-talet. Fanns det olika ideologiska strömningar inom partiet? Fanns det korrelation mellan den officiella religionspolitiken och nationalitetsfrågorna? Det nya materialet från ryska arkiv ger svar på dessa frågor. Studia Historica 48. Pris 140 FMK.

Försäljning och beställningar:

TIEDEKIRJA, Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors, tel. +358+0+635 177.

Innehåll

Seikko Eskola: Vetenskapsmännen och makten. Professorer i regeringarna i Finland och övriga Norden	161
Erkki Vasara: För fred och kristendom. Skyddskårsrörelsens upplysningsverksamhet	178
Max Engman: Raskolnikov på Karelska näset	203
Översikter och meddelanden:	
Anu Koivunen och Ann-Catrin Östman: Ett ouppmärksammat slagfält. Tre böcker om kön och nationalitet, sexualitet och krig	225
Granskningar:	
Markku Kuisma: Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620-1920. Av Jorma Ahvenainen	235
Joachim Mickwitz: Folkbildning, företag, propaganda. Den finska icke-fiktiva filmen på det fält där nationellt symbolgods skapades under mellankrigstiden. Av Hannu Salmi	238
Martti Turtola: Risto Ryti. Elämä isänmaan puolesta. Av Henrik Ekberg	243
Kimmo Rentola: Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937-1945. Av Seppo Hentilä	248
Erkki Laitinen (red.): Rintamalta raivoille. Sodanjälkeinen asutustoiminta 50 vuotta. Av Einö Jutikkala	253
Eero Murto: Pääministeri Suomessa. Suomen pääministerin rooli 1917-1993. Av Vesa Vares	259
Diskussion:	
Ålands kyrkor - svar till Markus Hiekkanen. Av Åsa Ringbom	263
Staden och korset. Till kritik av "Ålandsskolan" och den åländska Birka-teorin. Av Per Olof Sjöstrand	267

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1995: Mk 135,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.